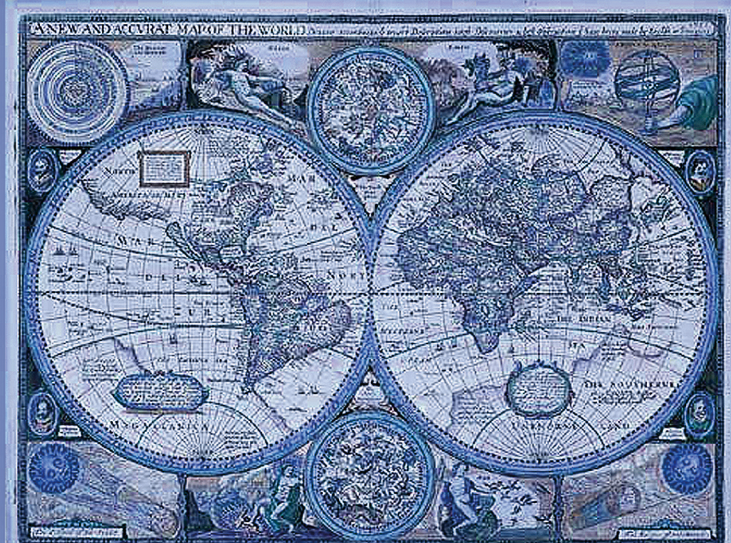

Editori
Alena Mikulášová – Miroslav Palárik

VOX DISCIPULI HISTORIAE II.

Nitra 2012

Vox discipuli historiae II.

UNIVERZITA KONŠTANTÍNA FILOZOFA V NITRE

Za jazykovú úpravu zodpovedajú autori príspevkov.

FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA HISTÓRIE

Recenzenti:

Antika:

prof. Janka Hečková, CSc.

Stredovek a novovek:

doc. PhDr. Peter Chrastina, PhD.

PhDr. Ludovít Marci, CSc.

Mgr. Marek Tobolka, PhD.

Moderné dejiny:

PaedDr. Veronika Slneková, PhD.

PhDr. Róbert Arpáš, PhD.

Editori:

© Mgr. Alena Mikulášová, PhD.

© Mgr. Miroslav Palárik, PhD.

© Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Obrázok na obálke:

SPEED, John. Antický svet roku 1651 – archívna nástenná mapa – replika.

Populárna mapa tradičnej stredovekej kartografie. [Online]. Dostupné na internete:

http://www.mapysveta.sk/images/002631_33_NM_Svet_antik_FB.jpg

VOX DISCIPULI HISTORIAE II.

Zborník prác

študentov Katedry histórie FF UKF v Nitre

ISBN 978-80-558-0084-4

EAN 9788055800844

Nitra 2012

Obsah

Predhovor.....	5
Viktor HORKA	
Dieťa ako súčasť starovekej gréckej rodiny	7
Ján JAKUBEJ	
Listina nemeckého cisára Henricha IV. pre pražského biskupa Gebharta v kontexte boja o investitúru (1075 – 1122)	35
Miroslav MINÁRČIC	
Metačná listina svätoantonského panstva z roku 1266 a jej výpovedná hodnota k dejinám banskoštiavnického baníctva	63
Lucia PIVOVARČIOVÁ	
Alžbeta Mayerová a Helena Oberndorffová – dve významné ženy na erdódyovskom panstve v Hlohovci v 19. – 20. storočí.....	99
Rastislav LUKÁČ	
Staré mapy Uzovského Šalgova	145
Vladimír GAHÚR	
Pôsobenie slovenskej Rýchlej divízie na východnom fronte od augusta 1941 do júna 1942	167
Peter HUDÁK	
K osudom židovskej komunity v Bardejove od prvej vlny deportácií po oslobodenie.....	197

Predhovor

Do rúk sa Vám dostalo druhé číslo zborníka prác študentov Katedry histórie FF UKF v Nitre s názvom *Vox Discipuli Historiae II*. Aj tento rok sú v ňom zaradené najkvalitnejšie študentské práce, ktoré vznikli ako súťažné príspevky Študentskej vedeckej konferencie a umeleckej prehliadky, záverečné, prípadne seminárne práce. Zastúpené sú rôzne obdobia, od antiky po najnovšie dejiny.

Príspevok Viktora Horku s názvom *Dieťa ako súčasť starovekej gréckej rodiny* na podklade analýzy vybraných antických prameňov rekonštruuje postavenie dieťaťa v starogréckej spoločnosti. Autor využil veľké množstvo pramenného materiálu, vrátane antickej drámy, aby čitateľovi čo možno najvernejšie priblížil tento menej známy aspekt života gréckej spoločnosti.

Odborná štúdia *Listina nemeckého cisára Henricha IV. pre pražského biskupa Gebharta v kontexte boja o investitúru (1075 – 1122)* autora Jána Jakubeja približuje vzťah cisára Henricha IV. k Čechám na pozadí konfliktu medzi cirkevnou a svetskou mocou – boja o investitúru. Východiskovým materiálom bola listina Henricha IV. adresovaná pražskému biskupovi Gebhartovi, ktorú autor zasadzuje do širších súvislostí medzinárodnej politiky v stredoveku.

Štúdia Lucie Pivovarčiovej s názvom *Alžbeta Mayerová a Helena Oberndorffová – dve významné ženy na erdódyovskom panstve v Hlohovci v 19. – 20. storočí* je príspevkom z oblasti regionálnych dejín. Autorka v príspevku sleduje osudy dvoch žien, ktoré nezastupiteľným spôsobom vstúpili do dejín mesta Hlohovec, pričom pri koncipovaní práce využila archívny pramenný materiál a biografické spomienky Heleny Oberndorffovej.

Miroslav Minárčic je autorom venujúcim sa problematike montánnej histórie. V príspevku podrobil analýze metačnú listinu svätoantonského panstva z roku 1266. Autor sa pri výskume opieral aj o výsledky vlastného terénneho výskumu. Závbery posúvajú predpoklady historikov o banskej výrobe a osídlení v oblasti Štefultovského údolia do polovice 13. storočia.

Tradične sa medzi študentskými prácami objavuje téma z historickej geografie. Rastislav Lukáč vo svojom príspevku *Staré mapy Uzovského Šalgova* analyzuje a interpretuje možnosti máp pre historický výskum. Za modelový príklad bola zvolená dedina Uzovský Šalgov. Autor využíva mapy z 18. a 19. storočia, najmä tie, ktoré sú výsledkom vojenských mapovaní a upriamuje pozornosť na potenciál máp ako historického prameňa. Súčasťou textu je aj rozsiahly obrazový materiál.

Tematiku vojenských dejín 20. storočia si pre svoju diplomovú prácu zvolil Vladimír Gahúr. V publikovanej časti *Pôsobenie slovenskej Rýchlej divízie na východnom fronte od augusta 1941 do júna 1942* na podklade archívneho výskumu a štúdia sekundárnej literatúry vykresluje pôsobenie slovenskej armády na východnom fronte. Predmetom jeho záujmu sú materiálne podmienky, zapojenie do vojenských operácií ako aj celková morálka slovenského mužstva.

Posledná zaradená štúdia je zameraná na problematiku regionálnych dejín. Peter Hudák v príspevku *K osudom židovskej komunity v Bardejove od prvej vlny deportácií po oslobodenie* na základe detailného archívneho výskumu odкрýva smutnú kapitolu dejín Bardejova počas druhej svetovej vojny. Chronologicky popisuje osudy predstaviteľov židovskej komunity, ale aj stanovisko majoritnej spoločnosti. Tému neuzatvára problematikou deportácií, ale sleduje dianie aj po skončení vojny a vojenských operácií.

Ako zostavovatelia sme presvedčení, že súbor predložených odborných štúdií je výberom toho najlepšieho zo študentských prác z akademického roku 2010/2011. Autori zvolili atraktívne témy, vo viacerých prípadoch aplikovali originálne prístupy a interdisciplinárne nazeranie na riešenie formulovaných odborných problémov. Ako zostavovatelia veríme, že aj druhé pokračovanie zborníka študentských prác sa stretne s priaznivým ohlasom v radoch študentov aj u predstaviteľov širšej akademickej obce.

Alena Mikulášová – Miroslav Palárik

DIEŤA AKO SÚČASŤ STAROVEKEJ GRÉCKEJ RODINY

Viktor HORKA

*Viktor HORKA: **Child as a part of ancient Greek family.** Following article deals with the status of children in the context of family in ancient Greece. It discusses the children themselves, the child's world, and the Greek perception of birth, family ties, events and persons accompanying children in various stages of the childhood. There is lack of sources that would bring light in the topic, what was it like to be a child in ancient Greece. Author tries to reconstruct typical model of childhood. It must be taken into account, that there is any testimony from the children themselves. The work concentrates on mythological references, philosophical and scientific literature. As important source offering testimony about children in Greek society is considered Greek drama as well as various philosophical texts of ancient philosophers.*

Keywords: *ancient Greece; child in antiquity; education in antiquity; Greek culture*

Príspevok sa zaoberá problematikou postavenia detí v rámci rodinného spoločenstva v starovekom Grécku. Predmetom záujmu sú nielen samotné deti, ale aj detský svet, nazeranie Grékov na pôrod, rodinné väzby, udalosti či osoby, ktoré deti v jednotlivých etapách detstva sprevádzali. Žiaden prameň nehovorí o tom, aké to bolo byť dieťaťom v starovekom Grécku. Cieľom je preto pokúsiť sa rekonštruovať akýsi typický model za neprítomnosti akéhokoľvek svedectva od samotných detí. Interpretované sú zmienky mytologického, filozofického i vedeckého charakteru.

Zmienky o deťoch, ich postavení, úlohách ako aj o svete, ktorý ich obklopoval sú roztrúsené v prameňoch rôznej povahy. Antická filozofia pristupovala k tomuto subjektu z čisto teoretického hľadiska, ostatná spisba, napr. medicínska, dramatická či mytologická, prejavovala len malý záujem. Moderné spôsoby bádania o úlohe detí v rozličných spoločenstvách často skúmajú fakt, nakoľko je rozpoznateľný a nakoľko odlišný svet detí v pramenných údajoch. Veľmi stručná odpoveď na túto výskumnú taktiku

vzhľadom na staroveké Grécko je, že deti boli prakticky neviditeľné. Až v 4. stor. pred Kr. môžeme zaznamenať určitý nárast záujmu, o čom svedčí grécke umenie. Výskyt detí v gréckej tragédii 5. stor. pred Kr. prispieva len malou mierou k osvetleniu problematiky, pretože ich objavenia sa sú obmedzené hlavne na momenty rozhodujúcich okamihov, prevažne vo chvíli, keď sú ich životy v ohrození.

Výskum detstva môže pristúpiť k dvom celkom odlišným stratégiám bádania. Môže mať formu pokusu vstúpiť do sveta dieťaťa so zameraním na svet, ktorý dieťa vytvára okolo seba ako odpoveď na obmedzenia, nároky, požiadavky atď., ktoré sú na neho kladené okolím (rodičmi, učiteľmi, súrodencami a pod.). V druhom prípade môže mať formu sondy do ideologického rámca, ktorý je zväčša zodpovedný za vytváranie týchto obmedzení a požiadaviek. Veľkú časť prameňov pre tento príspevok poskytli diela filozofov, učencov a z tohto dôvodu ma to nasmerovalo k druhému typu výskumu.

Pôrod

Pôrod, rovnako ako zomieranie, je fenomén, ktorý spája všeobecné s jednotlivým, biologické so špecificko-kultúrnym. Vo všetkých ľudských spoločenstvách je prístup k pôrodu podriadený prísne stanovenému súboru spoločenských predpisov, ktoré poskytujú len malý priestor pre osobné podnety. Inovatívne postupy a experimentovanie sú vnímané skôr so strachom a podozrením, a to dokonca aj v prípade, keď je pôrodný systém, súdiac podľa moderných postupov, žalostne neprimeraný. Vychádzajme z predpokladu, že pôrod nie je len fyziologická činnosť, ale tiež kultúrny fenomén, ktorého riadenie je zakorenené v sociálnych ako aj vo fyziologicko-medicínskych faktoroch.

Obmedzenia výskumu pôrodného systému (či skôr systémov), ktoré prevládali v Grécku, sú dosť veľké. V prvom rade, nevieme presne aké údaje by sa mali zhromažďovať, a aké kritériá používať, aby sa vyhodnotili pôrodné praktiky vsekultúrne, a tak určiť čím sa odlišuje jeden pôrodný systém od druhého. V druhom rade, pôrod je súkromná záležitosť, ktorá bežne a prirodzene vylučuje z účasti všetkých, ktorých sa netýka. Informácie z prvej ruky, a teda aj popis, tak môžeme získať len veľmi ťažko. V starovekom Grécku bol pôrod riadený takmer výlučne ženami, babičou, pôrodnou asistentkou alebo matkou rodičky, ktoré nám nenechali podrobný popis toho, „aké to bolo“ porodiť v starovekom Grécku. Inými slovami, chýba skúsenostný popis. Vzhľadom na to, že v starovekom Grécku neboli nemocnice, pôrod obyčajne prebiehal doma. Nie je celkom známe, ktorá časť obytných priestorov bola vyhradená pre pôrod,

hoci s najväčšou pravdepodobnosťou to bol zrejme gynaikeion, ktorý bol vyhradený výlučne ženám.

Vo všetkých známych spoločnostiach je prístup k pôrodu prísne obmedzený. Z pôrodu sú najčastejšie vylúčení muži a deti. V Grécku sa pôrod konal výlučne za prítomnosti žien. V Aristofanovom *Ženskom sneme* sa hrdinka Praxagora ospravedľňuje manželovi za nočnú neprítomnosť tým, že asistovala pri pôrode jednej zo svojich priateľiek.¹ Zrejme len ťažko by použila toto ospravedľnenie, ak by bolo bežné pre mužov, aby boli prítomní pri pôrode. Podobne aj v komédii *Sviatok žien (Thesmoforiazusa)* nastávajúca matka hneď ako jej začnú kontrakcie posielala svojho manžela von z izby, v ktorej hodlá rodiť.² Aj v prípade božských pôrodov sú to bohyne, nie bohovia, kto pomáha pri narodení boha.³

Pôrod bol v starovekom Grécku do značnej miery nebezpečný sčasti preto, že štandardy hygieny boli vo veľkej miere nedostatočné, kvôli nevhodnej strave a sčasti preto, lebo väčšina matiek sotva prekročila pubertu keď prvýkrát rodila. Výskyt úmrtí matiek sa pohyboval medzi 10-20%.⁴ Riziko a bolesti pôrodu sú výrečne zhodnotené Medeou v Euripidovej hre rovnakého mena: „Radšej sa chcem trikrát postaviť nepriateľovi, než raz rodiť.“⁵ Nie je celkom jasné, či Medea vyjadruje týmto postrehom fakt, že pôrod bol trikrát tak nebezpečný ako bojovanie alebo aspoň trikrát tak ťažký.

V starovekom Grécku dohliadali na pôrod ženské božstvá, ktoré sú vnímané ako personifikované esencie dokonalého pôrodnictva. Ich prítomnosť sa považovala za základ, aby odobrili a privodili pôrod. Zdá sa, že najprednejšie božstvo, ktoré dozerá nad ženami počas tohto kritického obdobia bola Eileithyia, ktorej kult sa v Grécku datuje už od doby bronzovej.⁶ Pravdepodobne bola bohyňa vnímaná ako personifikácia bezpečného a rýchleho pôrodu, ktorú vzýva samotná rodička a jej pomocníci pri pôrode. Tomuto božstvu sa už v dobe

¹ ARISTOPHANES. *Ecclesiazusae*. Citované podľa ARISTOFANES. *Ženy na sneme*. In *Komédie*. Prel. Miloslav Okál, Bratislava : Tatran, 1966, s. 207.

² ARISTOPHANES. *Thesmophoriazusa* 507–9.

³ napr. vid' HYMNUM HOMERICUM AD APOLLONEM 119–22.

⁴ MORRIS, Ian. *Burial and ancient society: The rise of the Greek city-state (New studies in archaeology)*. Cambridge : Cambridge university press, 1989, s. 63; CAMBIANO, G. Cesta k dospelosti. In VERNANT, J. P. (ed.). *Řecký člověk a jeho svět*. Praha : Vyšehrad, 2005, s. 77.

⁵ EURIPIDES. *Medea*. Citované podľa EURÍPIDÉS. *Médeia*. In *Trójanky a jiné tragédie*. Prel. Ferdinand Stiebitz, Praha : Svoboda, 1978, s. 98.

⁶ LARSON, Jennifer. *Ancient Greek cults : a guide*. New York & London: Routledge, 2007, s. 163; KERÉNYI, Karl. *Mytologie Řeků I.: Příběhy bohů a lidí*. Praha : Oikúmené, 1996, s. 79.

Homéra prisudzovala vedúca úloha počas pôrodu.⁷ To potvrdzuje aj fakt, že je to Eileithyiin príchod na Dédos, čo ihneď vyvolá pôrod u Leto keď čaká Apolóna.⁸

Panenská bohyňa Artemis bola, paradoxne, taktiež spájaná s pôrodom.⁹ Ženy po celom Grécku sa modlili k Artemide o pomoc pri ženských problémoch, pôrode či výchove detí.¹⁰ Dôvod, prečo bola vyžadovaná priazeň nepoškvrnenej panenskej bohyně, ktorá sa prísne vyhýbala sexuálnemu styku, nie je celkom jasný. S týmito funkciami súvisel aj jej kult v Braurone, v Atike. Euripides v jednej zo svojich drám spomína Ifigéniu ako prvú kňažku v Braurone, možno práve v súvislosti s významom mena Ifigénia, ktoré znamená niečo ako „silná pri pôrode“.¹¹ V dráme sa uvádza, že Ifigénia spolu s bratom Orestom priniesli do Brauronu kultovú sochu Artemidy, ktorú ukradli z Tauridy. Po smrti Ifigénie jej mali na hrob nosiť rúcha, v ktorých zomreli ženy pri pôrode.¹² Pausanias taktiež v stručnosti spomína tento príbeh, že sochu Artemidy preniesla Ifigénia do Brauronu, avšak okrem toho k tomu ponúka už len veľmi málo ďalších informácií.¹³ Vybrané mladé ženy boli povinné dočasne slúžiť v chráme Artemidy Brauronskej. E. Mireaux tvrdí, že to bolo z dôvodu, aby tým „*vykúpili svoje panenstvo a aby predišli odvete bohyně*“.¹⁴ Tento fakt môže pravdepodobne vysvetliť aj skutočnosť, že rodičky vzývali Artemidu pri pôrode preto, aby zrejme retrospektívne odprosili bohyňu za stratu panenstva.

Ďalšími božstvami pôrodu boli napr. Hekate,¹⁵ nymfy,¹⁶ Alochos,¹⁷ Persefona¹⁸ či Damia a Auxesia.¹⁹ Na východ od Falérskeho zálivu, neďaleko mysu Kolia, existoval významný kult Afrodity Kolia v spojení s menšími božstvami pôrodu známymi ako Genetyllidy (bohyně hodiny narodenia).²⁰ Veľké množstvo božstiev ochraňujúcich pôrod, chtónické ako aj olympské, reflektuje zrejme extrémne vysoký stupeň obavy z pôrodu, ako aj skutočnosť, že jedno

⁷ HOMÉRUS. Ilias XVI, 187–8; XIX, 103–4.

⁸ HYMNUM HOMERICUM AD APOLLONEM 115.

⁹ LARSON, ref. 6, s. 101; ROMAN, Luke – ROMAN, Monica. *Encyclopedia of Greek and Roman mythology*. New York : Infobase Publishing, 2010, s. v. Eileithyia.

¹⁰ LARSON, ref. 6, s. 107.

¹¹ LARSON, ref. 6, s. 107.

¹² EURIPIDES. Iphigenia in Tauris. Citované podľa EURÍPIDÉS. Ífigeneia v Tauridě. In *Hippolytos a jiné tragédie*. Prel. Rudolf Mertlík, Praha : Svoboda, 1986, s. 167.

¹³ PAUSANIAS. Graeciae descriptio accurata I, 32.

¹⁴ MIREAUX, Émile. *Život v homérské době*. Praha : Odeon, 1980, s. 157.

¹⁵ LARSON, ref. 6, s. 166.

¹⁶ LARSON, ref. 6, s. 154.

¹⁷ LARSON, ref. 6, s. 158.

¹⁸ LARSON, ref. 6, s. 83.

¹⁹ LARSON, ref. 6, s. 181.

²⁰ PAUSANIAS. Graeciae descriptio accurata I, 1.

božstvo neuspelo vo vytvorení úplnej kontroly či dohľadu nad touto časťou ľudskej činnosti.

Po pôrode

Pravdepodobne hneď po pôrode asistujúci pomocníci predniesli rituálny krik radosti, rovnako ako tak spravili bohyne, ktoré asistovali Leto pri narodení Apolóna.²¹ Novorodenca po pôrode okúpali, najčastejšie v čistej vode z posvätného prameňa, aby sa očistil od poškvrnenia pôrodom.²² Zdá sa, že v niektorých spoločnostiach nebol kúpeľ len formou očisty, ale tiež akousi skúškou odolnosti. Plutarchos uvádza, že v Sparte novorodencov nekúpali vo vode, ale vo víne, aby zistili ich fyzickú odolnosť.²³ R. Flacelière ako ďalší spôsob zisťovania zdravia novorodenca uvádza kúpanie v moči.²⁴ Tento zvyk trochu pripomína kúpanie malého Achilla v rieke Styx, ktorej vody mali moc spraviť ľudské telo nedotknuteľným voči zraneniu.²⁵

Na označenie toho, že pôrod prebehol úspešne, bolo v Athénach zvykom zavesiť na dvere olivový veniec, označujúc tak narodenie chlapca a chumáč vlny v prípade, že sa narodilo dievča.²⁶ Mohli by sme to interpretovať tak, že chumáč vlny symbolizoval pradenie ako ženskú činnosť a olivový veniec symbolizoval mužskú atletickú zdatnosť, pretože olivový veniec bol cenou pre víťaza Olympijských hier. V niekoľkých gréckych spoločenstvách vrátane Athén, avšak s výnimkou Sparty,²⁷ bolo zvykom zabaliť novorodenca do dlhých bielych pásov látky.²⁸ Stručný odkaz na zavinovanie novorodencov nachádzame aj v Homérskom hymne na Apolóna kde je uvedené, že akonáhle detský boh ochutnal nektár a ambróziu „*už ho viac nemohli obmedzovať jeho zlaté pásy ani upínadlo mu nemohlo brániť, ale ich konce boli uvoľnené*“.²⁹

²¹ HYMNUM HOMERICUM AD APOLLONEM 119.

²² HYMNUM HOMERICUM AD APOLLONEM 120–1.

²³ PLUTARCHUS. Vita Lycurgi 16.

²⁴ FLACELIÈRE, Robert. *Život v době Periklově*. Praha : Odeon, 1981, s. 67.

²⁵ ROMAN – ROMAN, ref. 9, s. v. Styx.

²⁶ FLACELIÈRE, ref. 24, s. 68.

²⁷ Spartských „*novorodencov odchovávali bez plienok, čím dopriali voľnosť údom a celej postave*“ PLUTARCHUS. Vita Lycurgi 16.

²⁸ MIREAUX, ref. 14, s. 159; FLACELIÈRE, ref. 24, s. 74; Aristoteles uvádza, že niektoré národy používali na novorodencoch „*mechanické pomocné prístroje*“, kvôli spevneniu tela a ako ochranu pred deformáciou. ARISTOTELES. Politica VII, 17.

²⁹ HYMNUM HOMERICUM AD APOLLONEM 127–9.

V starovekom svete boli viacnásobné pôrody veľmi zriedkavé a ľudia verili, že predznamenávajú nešťastie.³⁰ Ak viacnásobný pôrod pôsobil strach a obavy, znetvorení novorodenci museli vyburcovať ešte väčší nepokoj. S ohľadom na grécku poverčivosť možno predpokladať, že Gréci verili, že znetvorený novorodenec bol bohmi zoslaný trest za vážnu urážku bohov. Jav znetvorených novorodencov, bežný v mytológii, bol často výsledkom spojenia medzi bohmi, ktorí na seba vzali podobu zvierat a smrteľnými ženami. Známy príklad je spojenie medzi Poseidónovým posvätným býkom a Pasifae, z ktorého vznikol Minotaurus. Tieto príbehy boli pravdepodobne inšpirované ani nie tak strachom z pôrodu nejakej obludy, ako skôr otázkou, čo by sa stalo, ak by sa zviera spáril s človekom.

V antickom Grécku sa taktiež objavili pokusy predpovedať osud človeka podľa dňa narodenia. Podľa Herodota to boli Egypťania, kto objavil tento postup, a údajne z dňa narodenia vedeli predpovedať aj deň smrti a charakter dotyčného.³¹ Najranejšiu zmienku o takejto povere nájdeme v Hesiodovom diele *Práce a dni*, kde je uvedené, že šiesty, deviaty, desiaty a šestnásty deň v mesiaci boli vhodné na narodenie chlapcov. Len dva dni mesiaca, a to deviaty a štrnásty boli považované za priaznivé pre narodenie dievčat, kým prvý a šiesty sa posudzovali ako jasne nepriaznivé. Nie je uvedený žiaden deň, ktorý by bol nešťastný pre narodenie chlapca.³² Primerane sa môžeme spýtať, čo očakával boiótsky roľník ak by vzal do úvahy takúto informáciu. Priklonil by sa napríklad k odloženiu dievčaťa ak by sa narodilo v nepriaznivý deň? Hesiodos sa taktiež prikláňal k presvedčeniu, že deň narodenia dieťaťa určuje alebo nejakým spôsobom ovplyvňuje jeho charakter. Existoval názor, že z chlapcov narodených napríklad v šiestom dni mesiaca vyrastú zdatní muži, zatiaľ čo z tých, ktorí sa narodili v dvadsiatom dni vyrastú múdri muži.³³ Stojí za zmienku, že tri sudičky, či osudy Klóthó, Lachesis a Atropos, rozdeľujú pri narodení dieťaťa dobré a zlé spôsobom, ktorý je záhadný a nezávisí na dni

³⁰ Plinius zaznamenal, že v časoch cisára Augusta žena menom Fausta porodila dvoch chlapcov a dve dievčatá, „čo jasne ohlasovalo hlad, ktorý nasledoval.“ PLINIUS. *Naturalis historia* VII, 3. Ďalej uvádza, že prípady narodenia viacerých detí naraz sa často vyskytujú v Egypte, kde podľa jeho názoru pôsobí Níl so svojim „plodivým dúškom“. PLINIUS. *Naturalis historia* VII, 3; Aristoteles uvádza, že zatiaľ čo väčšine žien sa pri jednom pôrode narodí len jedno dieťa, dvojčiky sú bežné predovšetkým v Egypte. Taktiež píše, že najväčší počet potomkov aký kedy prišiel na svet jedným pôrodom, bolo päť. ARISTOTELES. *Historia animalium* VII, 584.

³¹ HERODOTUS. *Historiae* II, 82.

³² HESIODUS. *Opera et dies* 780–813.

³³ HESIODUS. *Opera et dies* 783, 792–3.

narodenia.³⁴ Nenašiel som zmienky o tom, či Gréci verili, že ľudský život bol nejakým spôsobom ovplyvnený či určený konšteláciou planét či hviezd v čase narodenia.

Odkladanie detí

V starovekej gréckej spoločnosti existoval významný fenomén odkladania nechcených detí. V našich očiach sa to javí ako značný paradox, pretože zatiaľ čo Gréci vyjadrili jasný zákaz zabiť novorodenca, tak tí istí Gréci boli pripravení za určitých okolností odložiť dieťa, o ktoré sa nechceli starať, pričom ho často nechali napospas divokým zvieratám. Môže sa to javiť ako totálne pokrytecký spôsob ulahčenia zlému svedomiu za cenu akejkoľvek ľudskej slušnosti a morálky. Z pohľadu Grékov však nechcené deti nezabíjali pravdepodobne preto, aby neboli zodpovední za preliatie vlastnej krvi. Hlavným motívom pre opustenie novorodenca bol s najväčšou pravdepodobnosťou ekonomický tlak. V starších dobách existoval v Athénach zvyk, podľa ktorého mal otec právo predať vlastné deti, aby splatil dlhy. Solón túto prax zakázal, čím sa odloženie detí stalo alternatívnym spôsobom zníženia počtu hladných krkov, najmä pre chudobných.³⁵

Nechcené dieťa zverili po pôrode babici alebo domácemu otrokovi, ktorý ho zanesol mimo obytné územie a v hlinenej či inej nádobe ho zanechal na opustenom mieste na milosť prírodným živlom a divým zvieratám. Druhou možnosťou, možno obvyklejšou, mohlo byť odloženie na nejakom často navštevovanom mieste, ako križovatka alebo svätyňa v nádeji, že okoloidúci alebo chrámový personál sa nad ním zľutuje a vychová ho.³⁶ Mýty hovoria aj o odložení kráľovských detí čo nasvedčuje, že tento spôsob bol v podstate bežný, alebo prinajmenšom tolerovaný, vo všetkých stupňoch spoločnosti. Najznámejší príklad z mytológie nachádzame v príbehu o Oidipovi. Kráľovské dieťa bolo opustené ako reakcia na proctvo, že keď vyrastie, zabije svojho otca a ožení sa so svojou matkou. Fenomén odloženia detí je jednou z hlavných tém Longovho príbehu o Dafnidovi a Chloe, ktorý začína momentom, kedy pastier nájde obe deti, jedno odložené na lúke, druhé v jaskyni a osvojí si ich. Biologický otec dievčaťa na záver hovorí o tom, že bol nútený odložiť svoju dcéru, pretože ju nechcel vychovať v chudobe.³⁷

V starovekom Grécku môžeme rozlíšiť štyri kategórie novorodencov, u ktorých bolo vysoké riziko, že budú opustené – dievčatá, zmrzačené alebo

³⁴ HESIODUS. *Theogonia* 905–6.

³⁵ CAMBIANO, ref. 4, s. 78.

³⁶ CAMBIANO, ref. 4, s. 78.

³⁷ LONGUS. *Daphnis et Chloe* I, 1–6; IV, 35.

chorľavé deti, nelegitímni potomkovia a potomkovia otrokov. Dievčatá boli pravdepodobne častejšie opustené než chlapci, a to z jednoduchého dôvodu, pretože poskytovali menšiu ekonomickú návratnosť vzhľadom na ich nákladnú výchovu. Na nižšiu spoločenskú hodnotu dievčat výrazne poukázal Herodotos v poznámke na spartského kráľa Kleomena, ktorý vraj „*zomrel bezdetný, zanechajúc len dcéru Gorgo*“.³⁸ Dievčatu bolo nutné zabezpečiť veno, aby sa vydala. G. Cambiano v tejto súvislosti uvádza, že odkladaním dievčat sa otcovia snažili predísť riziku nevydatých dcér, ktoré by ekonomicky zatažovali rodinu.³⁹

Fyzicky hendikepované a choré deti oboch pohlaví mali veľkú šancu, že ich rodičia odložia. Zbavenie sa takýchto detí bolo v Sparte požadované zákonom. Plutarchos nás informuje, že otec novorodenca nemal právo rozhodnúť o jeho výchove, ale po narodení ho musel vziať na posúdenie k starejším na miesto nazývané *lesché*, ktorí rozhodli, či je dieťa vhodné na výchovu. V prípade, že dieťa bolo silné a zdravé, prikázali otcovi ho vychovať, ak však bolo chorľavé a slabé, kázali ho hodiť do priepasti blízko pohoria Taygetos.⁴⁰ Aké konkrétne kritériá sa používali na určenie či dieťa bolo zdravé a silné nie sú uvedené. Aristoteles taktiež odporúča, aby bol zavedený zákon, ktorý by bránil vychovávať zmrzačené deti.⁴¹ Kvôli nedostatku dokladov nemožno jednoznačne prehlásiť, že všetky grécke spoločenstvá pristupovali rovnako k fyzicky nedokonalým deťom. Možno predpokladať, že významný faktor pri rozhodovaní či odložiť alebo vychovať subtílne či deformované dieťa určite spočíval v intenzite túžby, s akou bolo dieťa očakávané.

Doklady pre odkladanie nelegitímnych detí nachádzame takmer výlučne v atickej dráme. Kreusa v Euripidovom Ionovi odložila dieťa, ktoré sa narodilo ako výsledok styku s Apolónom. V ranej gréckej spoločnosti neboli nelegitímne deti vždy zapudené, ako to naznačuje svedectvo z Homérovej Odysei, kde Menelaos oslavuje veľmi okázalým spôsobom svadbu svojho nemanželského syna, ktorého mal s otrokyňou. Nenachádzam tu však ani náznak toho, že by jeho dedičstvo bolo nejakým spôsobom ohrozené jeho nelegitímnosťou. Menelaos si vzal na lôžko otrokyňu, pretože jeho manželka Helena mohla mať len jedno dieťa, dcéru Hermionu.⁴² Nie je nepravdepodobné, že zrejme mnoho bezdetných

³⁸ „...ὁ Κλεομένης, ἀλλ’ ἀπέθανε ἄπαις, θυγατέρα μούνην Λιπών, ἢ ὄνομα ἦν Γοργώ.“ HERODOTUS. *Historiae* V, 48. [Online]. Dostupné na internete: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text;jsessionid=CEEAD116A1CC5F41E1E4C30D62CC2924?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0125%3Abook%3D5%3Achapter%3D48%3Asection%3D1> [Cit. 25. februára 2011].

³⁹ CAMBIANO, ref. 4, s. 78.

⁴⁰ PLUTARCHUS. *Vita Lycurgi* 16.

⁴¹ ARISTOTELES. *Politica* VII, 16.

⁴² HOMÉRUS. *Odysea* IV, 1–14.

párov hľadalo podobné služby náhradnej matky, ktorá bola otrokyňou. Napokon, hoci domáci otroci mali dovolené mať pohlavný styk, existovala veľmi vysoká miera pravdepodobnosti, že ich potomok nebude vychovaný. Ischomachos v Xenofontovom diele *O prosperujúcej domácnosti* uvádza, že uzamkol dvere do gynaikeia s vyjadrením úmyslu, aby zabránil krádeži, a aby sa otroci nemilovali bez jeho vedomia.⁴³

Pramene naznačujú, že v Athénach neskorého 5. a raného 4. stor. pred Kr. sa otázka etiky odloženia novorodencov stala predmetom diskusií. Tému odložených detí, ktoré predsa prežijú, aby stretli rodičov, ktorí ich zapudili, rozoberá Sofokles vo svojej hre *Oidipus kráľ* a Euripides v *Ionovi*. Obaja dramatici nazerali na zvyk odloženia detí s odporom a hrôzou. V *Ionovi* Euripides opakovane vtíka do hláv obecnstva vyložene neludskú brutalitu odloženia detí a vyvíja naň tlak, aby uvažovalo nad týmto konaním prostredníctvom logického záveru a naliehaním, že novorodenec sa týmto počínom stane ľahkou korisťou zvierat – „*vtákom napospas*“, „*divým zverom k ukrutným hodom*“, „*za korisť bol uchvátený vtákmi*“, „*divá zver ho roztrhala*“, „*do pustej jaskyne, vtáčim zobákom ako krvavú korisť som ňu uvrhla, napospas Hádu*“.⁴⁴ Kreusa obhajuje svoj čin slovami: „*Ja úbohá, zo strachu z matky ho odniesla na ono lôžko*“.⁴⁵ Nevydatá matka pravdepodobne musela čeliť spoločenskému nesúhlasu, počnúc jej priamou rodinou.

V Kráľovi *Oidipovi*, vyvrcholenie medzi *Oidipom* a starým *Laiovým* pastierom, keď sa *Oidipus* pýta prečo stariec podal dieťa *Korintanovi* miesto toho, aby ho niekde odložil ako mu bolo povedané, sluha odpovedal: „*zo súcitu, pane*“.⁴⁶ Je zložité posúdiť, akú vážnosť treba prikladať takémuto svedectvu. Euripidova i Sofoklova nevraživosť k odloženiu detí môže, ale aj nemusí, predstavovať súdobé athénske postoje. V každom prípade nehovoria absolútne nič o všeobecnom rozšírení tohto zvyku v čase, keď píšu. V podstate nemôžeme o zapudení detí v Athénach povedať s určitostou takmer nič iné než to, že sa názory naň rozchádzali. Euripides a Sofokles ho odmietali, zatiaľ čo Aristoteles a Platón odloženie detí odporúčali ako súčasť populačnej politiky.

Mohli by sme považovať za zjavnú obozretnosť, keby rodičia s odloženým dieťaťom nezanechali absolútne nič, čo by ho mohlo s nimi spájať v prípade, že by sa našlo. V mytológii a dráme rodičia pravidelne vybavujú takéto dieťa predmetmi, ako prsteň či amulet alebo charakteristické povlečenie, pomocou

⁴³ XENOPHON. *Oeconomicus* IX, 5.

⁴⁴ EURIPIDES. *Ion*. Citované podľa EURÍPIDÉS. *Ión*. In *Héraklés a jiné tragédie*. Prel. Jaroslav Král – Jiří Klier – Helena Kurzová. Praha : Svoboda, 1988, s. 289, 309, 312, 342.

⁴⁵ EURIPIDES. *Ion*. Citované podľa EURÍPIDÉS. *Ión*, ref. 44, s. 309.

⁴⁶ SOPHOCLES. *Oedipus tyrannus*. Citované podľa SOFOKLÉS. *Kráľ Oidipús*. In *Antické tragédie*. Prel. Ferdinand Stiebitz, Praha : Odeon, 1970, s. 262.

ktorých ho už ako dospelého rozpoznajú od iných. Snáď najznámejšie použitie tohto prostriedku je výbava, s ktorou našiel pastier Dafnida⁴⁷ či Chloe⁴⁸ alebo predmety, ktoré dala Kreusa do košíka malému Ionovi.⁴⁹

Môžeme sa len domnievať či takéto rozpoznávacie znamenia boli len vynálezom pre príbehy o opustených deťoch, ktoré prežili až do dospelosti, alebo či sa používali aj v bežnom živote. Zdá sa však nepravdepodobné, že by tento zvyk bol úplným myto-poetickým výmyslom. Ak bol tento zvyk uplatňovaný v bežnom živote, mohol odrážať sentimentálnu túžbu poskytnúť novorodencovi ochranu proti zlu⁵⁰ alebo aspoň obmedzený druh identity na umožnenie prechodu na druhý svet.

Ako by sa na prvý pohľad mohlo zdať, opustenie dieťaťa sa nerovnaló úmyslu usmrtiť ho. Niektorí rodičia mohli úprimne dúfať, že odložením dieťaťa ho ponechali v starostlivosti bohov.⁵¹ Prepichnutie členkov u Oidipa,⁵² aby mu odňali akúkoľvek šancu na prežitie, je jedinečné dokonca aj v gréckej mytológii. Mnoho novorodencov bolo zanechaných na verejných miestach samozrejme so zámerom, že ich niekto zachráni, či už bezdetný pár alebo obchodník s otrokmi. Častým dôvodom ujatia sa dieťaťa bola vidina lacnej pracovnej sily, v prípade dievčat to predstavovalo vykonávanie prostitúcie.⁵³ Len v Sparte bolo neprípustné zachrániť opustené dieťa, pretože takéto dieťa bolo v skutku formálne odsúdené na smrť.

Dieťa ako súčasť rodiny

V Athénach bolo rozhodnutie o odložení novorodenca prijímané úplne v prvý deň jeho života. Pravdepodobne na piaty deň po narodení sa konala slávnosť

⁴⁷ „... našiel veľkého a krásneho chlapčeka, zavinutého v plienkach poukazujúcich na osud lepší, než aký majú nájdenci: ležal tu totiž nachový plášťik so zlatou sponou a mečík s rukoväťou zo slonoviny.“ LONGUS. Daphnis et Chloe I, 2.

⁴⁸ „Dieťa bolo dievčatko a taktiež pri ňom ležali plienky a predmety zrejme – zlatom vyšívány diadém, pozlátené topánočky a zlaté podväzky.“ LONGUS. Daphnis et Chloe I, 5.

⁴⁹ Plachtu, v ktorej bol zabalený, s vyšitou hlavou Gorgony, lemovanú hadmi, pár zlatých hadov a olivovú vetvičku – na základe týchto predmetov Kreusa spozná, že Ion je jej syn a naopak, že ona je jeho matka. EURIPIDES. Ion. Citované podľa EURÍPIDÉS. Ión, ref. 44, s. 337–339.

⁵⁰ Pre túto možnosť svedčí fakt, že Kreusa dala malému Ionovi plachtu s vyšitou hlavou Gorgony Medúzy – gorgoneion, ktoré bolo v antike uznávaným apotropaiom, ako aj pár zlatých hadov, ktorý bol známym šperkom ochraňujúcim predovšetkým deti – zvyk, ktorý má pôvod v mytológii, keď Athéna dala malému Erichthóniovovi dvoch hadov, aby ho chránili.

⁵¹ MIREAUX, ref. 14, s. 159.

⁵² EURIPIDES. Phoenissae. Citované podľa EURÍPIDÉS. Foiničanky. In *Hippolytos a jiné tragédie*. Prel. Rudolf Mertlík, Praha : Svoboda, 1986, s. 173.

⁵³ CAMBIANO, ref. 4, s. 79.

nazývaná *amfidromia*, ktorá znamenala jeho oficiálne prijatie do rodiny.⁵⁴ Po uznaní za člena rodiny získalo dieťa právo na život. Tento obrad sa konal doma, pravdepodobne v androne, a počas neho bolo dieťa nosené okolo domáceho kozubu, a to buď ženou, ktorá ho porodila, alebo otcom. Tento rituál sa nazýval *amfidromia*, čo znamená „bežanie okolo“. Slávnosť mala nepochybne veľký náboženský význam, pretože oheň bol povestný očisťovateľ, kozub bol centrom domu a Hestia ako bohyňa kozubu, bola ochrankyňou domu ako aj rodinného života. V prvom rade bolo zrejme úlohou tohto rituálu vložiť dieťa pod ochranu Hestie, a v druhom rade slúžil ako druh iniciačného rituálu prijatia. *Amfidromia* pravdepodobne končila obetou vykonanou ako milodar bohom a celá udalosť bola sprevádzaná zábavou a hodovaním.⁵⁵ Na desiaty deň sa konala slávnosť, pri ktorej bolo dieťaťu dané meno, pričom v prípade prvorodeného syna to bolo obyčajne meno starého otca z otcovej strany.⁵⁶ O tejto slávnosti nachádzame zmienku v *Odysei*.⁵⁷ Uvedené slávnosti sa týkali výlučne Athén. Hoci nevieme aké popôrodné rituály boli vykonávané mimo Atiky je veľmi pravdepodobné, že v nejakej forme určite existovali po celom gréckom svete. Oneskorené prijatie dieťaťa do rodiny mohlo byť odôvodnené častým výskytom popôrodných úmrtí v starovekom Grécku. Sčasti by sme to mohli prikladať aj možnosti obmedzenia psychologickéj účasti rodičov, kým nový člen rodiny dokáže svoju schopnosť prežiť. Aristoteles považuje za opodstatnené oneskorené pomenovanie novorodenca z dôvodu, že väčšina úmrtí novorodencov sa prihodí v prvom týždni po pôrode.⁵⁸

Gréci nevykonávali obriezku, hoci pripúšťali jej hygienický význam. Herodotos, ktorý tvrdí, že tento zvyk má pôvod v Egypte, ňou z estetických dôvodov opovrhoval. Píše: „*Pohlavné údy si obrezávajú kvôli čistote, dávajú totiž prednosť čistotnosti pred pekným vzhľadom.*“⁵⁹ S veľkou pravdepodobnosťou túžba po deťoch úzko súvisela s prijatím faktu, že ak dvojica dosiahla starobu a stala sa neschopná produktívnej práce, ich jediný zdroj obživy predstavovalo to, čo zadovážil ich potomok. Ďalším dôležitým momentom bolo, že po smrti ich bude mať kto pochovať podľa tradičných zvykov a bude zachovávať rodinný kult.⁶⁰

⁵⁴ MIREAUX, ref. 14, s. 159.

⁵⁵ FLACELIÈRE, ref. 24, s. 68; LARSON, ref. 6, s. 1. Len medzi príliš racionálnymi Trausami, tráckym kmeňom, sa príbuzní novorodenca posadili okolo neho a nariekali pri myšlienkach na všetky útrapy, ktoré dieťa bude musieť v živote zniesť. HERODOTUS. *Historiae* V, 4.

⁵⁶ FLACELIÈRE, ref. 24, s. 68.

⁵⁷ HOMÉRUS. *Odysea* XIX, 399–412.

⁵⁸ ARISTOTELES. *Historia animalium* VII, 588.

⁵⁹ HERODOTUS. *Historiae* II, 36–37.

⁶⁰ FLACELIÈRE, ref. 24, s. 51.

Pri otázke o počte detí priemernej gréckej rodiny sa musíme pozastaviť pri tom, že odpoveď na ňu závisí od rôznych faktorov, ako obdobie v dejinách, spoločensko-ekonomická situácia atď. V spoločnostiach, kde miera detskej úmrtnosti bola extrémne vysoká, bolo nutné mať viacej detí, aby bola aspoň do istej miery poskytnutá záruka, že jedno z nich sa dožije dospelosti. V Homérovi sa zdá byť bežné mať troch synov,⁶¹ avšak Nestor a Dolios mali šesť.⁶² Viac detí mali väčšinou len zámožní. Pre tých na dolnom konci ekonomického metra mohlo viac potomkov znamenať hladovanie.

Úmrtnosť detí

Miera detskej úmrtnosti, t.j. smrť počas prvého roku života, bola v starovekom Grécku extrémne vysoká. M. Golden uvádza, že detská mortalita dosahovala v prvom roku života dieťaťa až 30-40%. Väčšina párov pravdepodobne očakávala smrť prinajmenšom jedného zo svojich potomkov krátko po narodení, čomu nasvedčuje skutočnosť, že o deťoch do dvoch rokov sa nikdy nepovedalo, že zomreli predčasne.⁶³

Je zložité určiť, aký dopad mohla mať skúsenosť, v mnohých prípadoch opakovanej bolestnej straty dieťaťa, na rodičov v spoločnosti s tak vysokým počtom detských úmrtí.⁶⁴ Dievčatá boli pravdepodobne menej dobre živene a bola im poskytnutá menšia starostlivosť než chlapcom. Detská úmrtnosť bola pravdepodobne vyššia medzi ženským pohlavím.⁶⁵ Stupeň detskej úmrtnosti pravdepodobne nebol pre všetky spoločenské vrstvy rovnaký. Nepochybne bola vyššia medzi otrokmi a mestskou chudobou, nižšia medzi obyvateľmi vidieka a majetnými.

Zo súčasných prípadov detskej mortality vyskytujúcich sa v málo rozvinutých krajinách sa môžeme domnievať, že rovnako aj v starovekom svete pravdepodobne predstavovali poprednú príčinu rovnakého problému hnačkové choroby spôsobené nedostatkom čistej pitnej vody, nedostatočná lekárska starostlivosť, ako aj absencia primeraného systému likvidácie odpadov.⁶⁶ Thukydides zaznamenal epidémiu, ktorá sužovala predovšetkým Athény

⁶¹ HOMÉRUS. Ilias XI, 59–60; XIV, 115–117; XX, 231–232.

⁶² HOMÉRUS. Odysea III, 412–415; XXIV, 497.

⁶³ GOLDEN, M. Did the ancients care when their children died? In *Greece & Rome*, 1988, roč. 35, č. 2, s. 155.

⁶⁴ Na túto otázku sa pokúša hľadať odpoveď M. Golden vo svojom článku s názvom Did the ancients care when their children died? ref. 63.

⁶⁵ Vid' PLUTARCHUS. Vita Lycurgi 3.

⁶⁶ CAMBIANO, ref. 4, s. 77.

v 20. rokoch 5. stor. pred Kr.⁶⁷ Hoci je tento mor často považovaný za jedinečný v gréckej histórii, možno predpokladať, že sa prepuknutia cholery, týfu, záškrty a kiahní vyskytovali po celom gréckom svete opakovane, a to najmä v husto obývaných mestských sídliskách.

Riziko pre novorodencov mohol predstavovať aj fakt, že mnohé ženy otehotneli krátko po pôrode následkom absencie efektívnej antikoncepcie. Tento rýchly sled tehotenstiev veľkou mierou vyčerpával výživné rezervy matky, čo malo za následok zníženie kvantity a kvality jej mlieka. Deti narodené krátko po sebe boli preto nútené súperiť jedno s druhým kvôli obmedzeným fyzickým zdrojom, a pravdepodobne táto situácia často vyústila do smrti toho najslabšieho. Odloženie novorodenca mohlo byť medzi chudobnejšími časťami obyvateľstva, ktoré si nemohli dovoliť najat' dojku, niekedy vykonané práve aj na základe obavy o zdravie matky, a nielen na základe ekonomického hľadiska.

Fakt, že dievčatá sa zväčša vydávali veľmi mladé, častokrát krátko po prvej menštruácii, znížil ich šance na porodenie zdravého potomka.⁶⁸ Zrejme tiež samotné zavinovanie spôsobovalo vážne zdravotné problémy pre novorodiatko. Nemožno s istotou povedať, že pásy látky boli menené pravidelne. Nemáme dostatok dokladov, či vtedajší lekári mali nejaké reálne vysvetlenie vysokej úmrtnosti dojčiat, a zrejme vedeli málo o tom, ako zabrániť ich zomieraniu.

Hoci úmrtie novorodenca bolo istým spôsobom očakávané a pravdepodobne prežívané s menším emotívnym vypätím, hromadné úmrtia detí boli vnímané rovnako ako dnes veľmi citlivo, pretože naraz pripravili malé grécke mestá o jednu generáciu. Na ilustráciu uvediem pár príkladov. Dve tragické udalosti zo začiatku 5. stor. pred Kr. nám spomína Herodotos. Obe postihli obyvateľov ostrova Chios. Najprv zahynulo na epidémiu sto mladých mužov, onedlho na to sa zrútil strop školy a zabil 119 detí, ktoré sa tam práve učili.⁶⁹ Ďalší príklad zo začiatku 5. stor. pred Kr. nám prerozprával Pausanias. Atlét Kleomedes z Astypalaie usmrtil v zápase svojho súpera, za čo mu bolo odobrané právo na víťazstvo. V hneve zrútil stĺp podopierajúci strechu školy, tá sa následne zrútila na asi 60 detí, ktoré sa v nej práve učili. On sám našiel útočisko pred rozzúreným davom v Athéninej svätyni.⁷⁰ Posledný príbeh je z konca 5. stor. pred Kr., v ktorom Thukydides rozpráva, ako Trákovia vtrhli do najväčšej školy v Mykalésse a pozabíjali tam všetky deti. Dopad udalosti na obyvateľov

⁶⁷ THUCYDIDES. Historiae II, 47–54.

⁶⁸ CAMBIANO, ref. 4, s. 84.

⁶⁹ HERODOTUS. Historiae VI, 27.

⁷⁰ PAUSANIAS. Graeciae descriptio accurata VI, 9.

výstižne opísal slovami: „*Bolo to strašné, nečakané nešťastie, ktoré dolahlo na celé mesto, od ktorého už strašnejšie nemohlo byť.*“⁷¹

Hoci bol novorodenec považovaný za krehkého a zraniteľného verilo sa, že niektoré časti jeho tela majú silné liečivé vlastnosti. Plinius zaznamenal, že „*prvý prameň vlasov nemluvnáta, a vlastne pramene vlasov všetkých osôb, ktoré nedosiahli pubertu, upevnené na končatiny, zmiernia ich postihnutia dnou.*“⁷² Niektorí vyhľadávali mozog detí kvôli jeho domnelým terapeutickým účinkom.⁷³ Magické vlastnosti ďalej prisudzoval prvému zubu, ktorý dieťa stratí tvrdiac, že ak ho žena vsadí do náramku a neustále ho nosí na ruke, ochráni ju pred bolesťami maternice.⁷⁴ Takáto viera sa tešila veľkej popularite po celom starovekom svete. Záujem o najranejší vývin dieťaťa bol v gréckej kultúre veľmi zriedkavý, pretože existencia bytosti, ktorej šanca na prežitie prvého roku života boli menej než svetlé, si sotva zaslúžila zvláštnu pozornosť.

Smrť detí je v tragédiách opísaná s hlbokým pátosom. Možno si všimnúť hlbokú náklonnosť k deťom keď sú nažive a žiaľ, keď zomrú. Euripides v hre *Trójanky* ústami Hekaby dojemne opisuje brutálnu smrť a oplakávanie Hektorovho syna Astyanaka, ktorého Gréci ako posledného potomka zakladateľa Tróje, zhodili z hradieb.⁷⁵ V Euripidovej *Medei* zbor naliehavo apeluje na Medeu, aby nezabíjala svoje deti: „*nepočuješ volanie a nepočuješ detský krik? Ó hrôza! Ty neblahá, ty žena posadnutá zlom! Mám vojsť do domu? Predsa musím zabrániť, aby netiekla detská krv!*“⁷⁶ Keď Euripidova Medea a Andromache dávajú zbohom svojim malým deťom, spomínajú na hebkosť a sladkú vôňu ich pokožky.⁷⁷

Pohrebne rituály a zvyky, ktoré nasledovali po smrti dieťaťa, sú v niektorých kultúrach často odlišné od tých, ktoré boli určené pre dospelých mŕtvych. Rovnako tomu bolo aj v starovekom Grécku. Deti boli v starších dobách pochovávané v rámci domu, často pod podlahou.⁷⁸ Dospelí boli pochovávaní mimo obytnú zónu, avšak postupne sa k rovnakému spôsobu pristúpilo aj v prípade detí. Táto zmena zrejme reflektuje fakt, že rodičia začali mať väčší záujem o deti, než aký mali predtým. Rovnako aj obmeny

⁷¹ THUCYDIDES. *Historiae* VII, 29.

⁷² PLINIUS. *Naturalis Historia* XXVIII, 9.

⁷³ PLINIUS. *Naturalis Historia* XXVIII, 2.

⁷⁴ PLINIUS. *Naturalis Historia* XXVIII, 9.

⁷⁵ EURIPIDES. *Troades*. Citované podľa EURÍPIDÉS. *Trójanky*. In *Trójanky a jiné tragédie*. Prel. Ferdinand Stiebitz, Praha : Svoboda, 1978, s. 199–203.

⁷⁶ EURIPIDES. *Medea*. Citované podľa EURÍPIDÉS. *Médeia*, ref. 5, s. 141.

⁷⁷ EURIPIDES. *Troades*. Citované podľa EURÍPIDÉS. *Trójanky*, ref. 75, s. 185; EURIPIDES. *Medea*. Citované podľa EURÍPIDÉS. *Médeia*, ref. 5, s. 134.

⁷⁸ GOLDEN, ref. 63, s. 155.

v pohrebných zvykoch medzi gréckymi obcami mohli poukazovať na rozličné stupne náklonnosti zo strany rodičov k deťom.⁷⁹ Otáznym zostáva, či je odpoveď na túto otázku tak jednoduchá. Pochovávanie detí v rámci domu pravdepodobne demonštrovalo rozporný súbor pocitov, ktorý zahŕňal nielen ľahostajnosť a zanedbanie, ale tiež chúlitosť a zlutovanie. Môžeme usudzovať, že tento zvyk mohol poukazovať na fakt, že mŕtve dieťa malo slúžiť ako milodar duchom, ktorí strážili dom; že jeho (mŕtve) telo nebolo považované za poškrvnené (znečisťujúce) ako telo dospelého človeka, a tak nebolo nutné ho vypudiť z obytnej časti; že detská existencia bola výlučne obmedzená na dom, a tak do domu patrili aj jeho telesné pozostatky; alebo napokon, že emócie podnietené jeho smrťou nie sú hodné väčších výdavkov, než aké vystačia na domáci pohreb, a keďže deti hrali menej významnú spoločenskú úlohu, nevstúpili úplne do spoločnosti, tak aj prechod z nej mal byť oveľa jednoduchší než u dospelého človeka. M. Golden argumentuje, že dieťa bolo doma pochované preto, že to mohlo znamenať istú formu priaznivej mágie, alebo byť vyjadrením, že domácnosť víta deti, či akýmsi prejavom rodičovskej nevôle celkom sa vzdať milovaného dieťaťa.⁸⁰

Božská ochrana detí

Kvôli nebezpečenstvám, ktoré striedali na rastúce dieťa, vložili grécki rodičia svojho potomka pod ochranu *kourotrophoi*,⁸¹ „starajúcich sa božstiev“. Hesiodos píše, že potomstvo Okeana a Thetis, spolu „*s ochrancom Apolónom a s riekami vychovávajú z chlapcov mužov*“, pretože toto bola úloha, ktorú im prisúdil Zeus.⁸² Funkcia kurotrofos bola úzko spojená s riečnymi bohmi a nymfami prameňov, ktorých kult bol rozšírený po celom gréckom svete. Deťom často dávali mená evokujúce miestne rieky, ako napr. Asopodoros, Ismenodoros, Acheloios. V 5. stor. pred Kr. sa v Athénach istý Kefisodotos (v preklade dar Kefisu) pričínil o založenie svätyne rieke Kefisos a iným bohom, zahŕňajúc Herma a nymfy.⁸³ Úloha ochranných božstiev začala, keď sa dieťa narodilo a trvala až do dosiahnutia jeho dospelosti. Doklad o tom, že svoje pôsobenie začali už od narodenia dieťaťa nachádzame vo fakte, že Kuréti boli prítomní pri narodení Dia, tajne ho odniesli preč od Krona a starostlivo ho vychovali.⁸⁴

⁷⁹ GOLDEN, ref. 63, s. 152.

⁸⁰ GOLDEN, ref. 63, s. 156.

⁸¹ *κουροτροφος* – vychovávateľ/živiteľ mladíkov.

⁸² HESIODUS. *Theogonia* 337–348.

⁸³ LARSON, ref. 6, s. 152.

⁸⁴ STRABO. *Geographica* X, 3.11; X, 3.19.

Spomedzi veľkého množstva božstiev a héroov, ktorým bol prisúdený titul kurotrofos môžeme spomenúť predovšetkým božstvá ako Apolón,⁸⁵ Artemis,⁸⁶ Héra,⁸⁷ Hekaté,⁸⁸ Eileithyia,⁸⁹ Demeter,⁹⁰ Persefona,⁹¹ Hermes,⁹² Enodia,⁹³ Afaia,⁹⁴ Leto,⁹⁵ Leukothea⁹⁶ či Herakles.⁹⁷ Zveriac svoje dieťa do starostlivosti jedného alebo viacerých ochranných božstiev boli rodičia neskôr povinní vzdať vdaku za pomoc, ktorú poskytli. Zvyk venovať prameň vlasov miestnemu riečnemu bohovi alebo nymfám pri prechode do dospelosti možno chápať práve ako ďakovnú obeť za doterajšiu ochranu. Vo svätyni Artemidy Braurónskej bolo nájdených množstvo sošiek malých detí, chlapcov i dievčat, ktoré boli pravdepodobne bohyni venované za účelom poďakovania za prežitie dieťaťa, prípadne jeho vloženia pod Artemidinu ochranu.⁹⁸

Dôležitosť a rozšírenie kultu kurotrofoi boli v celom starovekom Grécku spôsobené predovšetkým vysokou mierou detskej úmrtnosti, ktorá striedavo podnecovala vieru, že dospelosť môže dieťa dosiahnuť len vtedy, ak bolo duchovne adoptované ochranným božstvom. Okrem toho máme ešte ďalší prijateľný dôvod ich popularity. Samotný termín kurotrofos predpokladá, že sa očakávalo, že božstvo, či božstvá, budú úzko zapojené do procesu rastu dieťaťa, dokonca možno v takom rozsahu, že budú užitočné pri zaistení jeho fyzického vývoja. To by vysvetlilo, prečo kurotrofoi, tak ako tritisíc Okeaníd v Hesiodovi, boli často spájané s tečúcou vodou, pretože sa verilo, že rieky a pramene podporujú plodnosť a rast.

Herodotos zaznamenal príbeh, ako zbožštená Helena, vďaka svojej mimoriadnej schopnosti, ovplyvnila vzhľad dieťaťa.⁹⁹ Takýto zásah bol pozoru-

⁸⁵ LARSON, ref. 6, s. 86.

⁸⁶ LARSON, ref. 6, s. 152.

⁸⁷ LARSON, ref. 6, s. 30.

⁸⁸ HESIODUS. Theogonia 450–452.

⁸⁹ LARSON, ref. 6, s. 164, 165.

⁹⁰ PAUSANIAS. Graeciae descriptio accurata I, 22.

⁹¹ LARSON, ref. 6, s. 83, 84, 122.

⁹² LARSON, ref. 6, s. 148.

⁹³ LARSON, ref. 6, s. 167.

⁹⁴ LARSON, ref. 6, s. 178.

⁹⁵ LARSON, ref. 6, s. 152.

⁹⁶ LARSON, ref. 6, s. 188.

⁹⁷ LARSON, ref. 6, s. 185.

⁹⁸ LARSON, ref. 6, s. 108.

⁹⁹ HERODOTUS. Historiae VI, 61; Zámožným spartským rodičom sa narodilo veľmi slabé a nepekne dieťa. Každý deň prinášala pestúnka dieťa k svätyni Heleny s prosbou, aby ho bohyňa zbavila ohyzdnosti. Jedného dňa, keď pestúnka opúšťala svätyniu, stretla ženu, ktorá sa chcela na dieťa pozrieť. Napriek tomu, že rodičia dieťaťa výslovne zakázali, aby sa na ich potomka niekto pozrel, pravdepodobne z dôvodu, aby sa oni alebo ich potomok nestali

hodný. Prezieravá nastávajúca matka isto vykonala všetko pre to, aby v predstihu pred pôrodom zaistila, že bohyňa pôvabu požehná dieťaťu v jej lone. Anekdota demonštruje Heleninu významnú úlohu v životoch spartských dievčat a žien ako vzor ženskej krásy a pôvabu. Tak ako Dioskurovia, Helena bola uctievaná v Sparte a v Therapne. Zdá sa, že mestský kult bol spojený s dievčenskými pretekmi v behu či tancom na brehoch Eurotu a kladením vencov na platan zasvätený Helene.¹⁰⁰

Obava o deti bola vyjadrená aj vo forme rôznych amuletov (*probaskania*), o ktorých sa verilo, že majú moc odvrátiť choroby, chrániť pred urieknutím či pred neblahým osudom.¹⁰¹ Takýmito amulemi boli napríklad náramky a prstene v tvare dvoch antitetických hadov. Euripides v hre *Ion* píše, že Athéna dala malému Erichthóniovi na ochranu dvoch hadov.¹⁰² Na inom mieste uvádza, že prastarý šperk v tvare dvojice hadov je Athéniným darom určeným deťom a má pripomínať pôvodnú dvojicu hadov, ktorá chránila Erichthónia, keď bol ešte batola.¹⁰³

Dojky a pestúnky

Mýty o božských deťoch poskytujú oporu pre presvedčenie, že v ranej gréckej spoločnosti bolo pre členov aristokracie bežným zvykom najat si dojku (*titthe*). Homérsky hymnus na Apolóna napríklad hovorí, že Apolón nebol kojnený svojou matkou Leto, ale bol odovzdaný Themis, ktorá ho živila nektárom a ambróziou.¹⁰⁴ Profesia dojky bola Grékmi považovaná za váženú a významnú. Táto úloha nebola ani pod dôstojnosť bohyně Demeter, ktorá kojila malého Demophonta.¹⁰⁵ Spartské dojky sa tešili zvlášť vysokej úcte a boli vyhľadávané inými Grékmi, kvôli ich výchovným metódam.¹⁰⁶

Keďže ženy mali na starosti chod domácnosti, ktorý zahŕňal drobné práce ako pranie, varenie, tkanie, šitie textílií či dohľadanie na otrokov, je nutné sa spýtať, koľko času mali vlastne na starostlivosť o deti. Služby dojky museli byť zrejme v určitých prípadoch zabezpečené čo najskôr, pretože výchova detí zaberala druhé miesto, hneď za vedením domácnosti. Nie je známe, či dojka

predmetom posmeškov, pestúnka sa podvolila ženinmu naliehaniu. Cudzinka pozrela na dieťa a prorokovala, že z nej vyrastie najkrajšia žena v Sparte.

¹⁰⁰ LARSON, ref. 6, s. 191.

¹⁰¹ FLACELIÈRE, ref. 24, s. 77.

¹⁰² EURIPIDES. *Ion*. Citované podľa EURÍPIDÉS. *Íón*, ref. 44, s. 265.

¹⁰³ EURIPIDES. *Ion*. Citované podľa EURÍPIDÉS. *Íón*, ref. 44, s. 338.

¹⁰⁴ HYMNUM HOMERICUM AD APOLLONEM 124–5.

¹⁰⁵ HYMNUM HOMERICUM AD CEREREM 219–236.

¹⁰⁶ Lakedaimonského pôvodu bola aj Amykla, dojka Alkibiada. PLUTARCHUS. *Vita Lycurgi* 16; *Vita Alcibiadis* 1.

bola najímaná na naliehanie manžela, alebo či to bolo spoločné rozhodnutie oboch partnerov. Nutnosť najat dojku bola podmienená aj eventuálnou smrťou matky pri pôrode.

Argumenty pre a proti týkajúce sa využívania služieb dojok, boli horlivo preberané vo filozofických kruhoch. V *Štáte* napríklad Platón zaraduje dojku a pestúňku do rovnakej kategórie ako vychovávateľov, slúžky, holičov, kuchárov a mäsiarov, ktorí existujú len v spoločnostiach, ktoré sa oddávajú hýrivosti a nemorálnosti.¹⁰⁷ Na druhej strane však Platón pripúšťa, že matkám strážcov, teda tých, ktorí sú určení aby chránili ústavu a zriadenie ideálneho štátu, by mali pomáhať dojky. Funkcia týchto pestúnok nemala znižovať bremeno matky, ale skôr predchádzať tomu, aby matka rozpoznala svoje vlastné dieťa, zaistujúc tak jej nestrannú vernosť celej komunite.¹⁰⁸ Plutarchos i Soranus sa uchylujú k názoru, že matka by mala dojiť len svoje vlastné deti, pretože dojčenie je vykonané s väčšou nehou a opatrnosťou tým, kto miluje vrúčne svoje deti, než niekým, kto je najatý a miluje ich len za peniaze.¹⁰⁹ Plutarchos ale pripúšťa, že dojka je nevyhnutná v prípadoch, keď „*matka nie je schopná vytvárať mlieko a tiež kvôli jej fyzickej slabosti alebo kvôli jej horlivosti mať viacej detí.*“¹¹⁰ Dodáva, že v takom prípade by mali rodičia vyberať najpocitivejšiu dojku a nie najat kohokolvek, kto sa im ponúkne. Ako základný predpoklad kladie podmienku, aby dojkou bola Grékyňa.¹¹¹

Soranus pri výbere dojky odporúča všímať si určité jej kvality a uvádza, že dojka by „*nemala byť mladšia ako dvadsať a staršia ako štyridsať rokov, matkou dvoch alebo troch detí, s dobrým zdravotným stavom, mala by sa vedieť ovládať, byť prívetivá, Grékyňa a čistotná.*“¹¹² Soranus ďalej odporúčal, že dojka by sa mala zdržiavať pohlavného styku a nemala by požívať alkohol.¹¹³ Zaujatie pre vhodný výber dojky, ktoré nachádzame u Sorana bolo zosilnené názorom, že žena spolu so svojim mliekom odovzdáva aj svoj charakter.¹¹⁴ Slobodne narodená grécka žena bola preto oveľa viacej uprednostňovaná než otrokyňa alebo cudzinka. Nebolo by prekvapujúce, ak by aj navzdory tomu boli, predovšetkým chudobnejšími, bežne využívané ako dojky otrokyne a cudzinky. Významné postavenie dojok a pestúnok v gréckej domácnosti je demonštrované

¹⁰⁷ PLATO. *Respublica* II, 373.

¹⁰⁸ PLATO. *Respublica* V, 460c,d.

¹⁰⁹ PLUTARCHUS. *De liberis educandis* 5; SORANUS *Gynaecia* II, 18.

¹¹⁰ PLUTARCHUS. *De liberis educandis* 5.

¹¹¹ PLUTARCHUS. *De liberis educandis* 5.

¹¹² SORANUS. *Gynaecia* II, 19.

¹¹³ SORANUS. *Gynaecia* II, 19.

¹¹⁴ S ohľadom na toto presvedčenie je extrémne nepravdepodobné, že by doplnkom stravy novorodencov mohlo byť zvieracie mlieko.

v gréckej tragédii, a to najmä skutočnosťou, že dojky a paidagogoi patria medzi malú skupinu nearistokratických osôb, ktoré sa vyjadrujú k udalostiam, sú spriaznené s nimi, a ku ktorým sú prizvané ako svedkovia. Dojemne je vykreslená dojka Oresta, ktorá nakrátko vystúpi v Aischylovej hre *Obet za mŕtveho* a láskavo spomína na drobné práce a povinnosti, ktoré vykonávala v záujme kráľovskej rodiny a chlapca, ktorého jej zverili, aby ho dojčila a vychovávala.¹¹⁵

Euripidov Hippolytos nám poskytuje celkom odlišný obraz dojky. Theseova žena Faidra, posadnutá láskou k nevlastnému synovi Hippolytovi, nemôže nájsť východisko pre svoje vzplanutie iné než to, že city, ktoré prechováva k synovi vyjaví dojke, ktorej dôveruje, že nájde riešenie jej problému. Keď Faidra zistí, že dojka jednoducho konfrontovala Hippolyta s informáciou o jej citoch, a že ju s rozhorčením odmietol, Faidra vidí jediné východisko v samovražde, čím následne zapríčiní zničenie celej domácnosti.¹¹⁶ Hra ukazuje ženský svet gynaikeia, dôveru a dôvernosti, ktoré prirodzene existovali medzi dojkou a jej paňou, čím služobnica mohla nadobudnúť nebezpečnú prevahu nad paňou. V skutočnom živote sa takáto závislosť panej od dojky, často prospešná, príležitostne zhubná, zrejme rozvinula a rozšírila z dôvodu, že muži neboli väčšinu času v domácnosti prítomní alebo, ako v prípade vojen, bývali preč z domu na dlhšie časové obdobie.

V niektorých domácnostiach sa prinajmenšom očakávalo, že dojka bude zručná v magických praktikách, aby ochránila svojho chovanca pred čarami a urieknutím. Božská pestúňka Demeter, predstavujúca svoje poverovanie, ubezpečuje Metaneiru, že vďaka jej schopnostiam jej synovi žiadne čary neublížia.¹¹⁷ Napriek mnohým námietkam filozofov je viac než isté, že dojčenie a funkcia dojky zostali štandardnou praktikou v priebehu celej antiky.

Vzťahy rodičov a detí

V spoločnostiach, ktoré sa musia vysporiadať s vysokou mierou detskej úmrtnosti sa obyčajne predpokladá, že stupeň vzájomného pôsobenia medzi rodičmi a deťmi je nižší než v tých, kde je smrť mladých osôb pomerne zriedkavá. Možno predpokladať, že vysoká úmrtnosť malých detí do istej miery utlmila formovanie pevných pút medzi matkou a dieťaťom. Podporu tomuto faktu nachádzame v *Antigone*. Zatiaľ čo je ochotná položiť život za svojho brata Polyneika, nie je pripravená vykonať rovnakú obeť za svojho manžela či

¹¹⁵ AESCHYLUS. *Choephoroe*. Citované podľa AISCHYLOS. *Obet za mŕtveho*. In *Oresteia*. Bratislava : Tatran, 1988, s. 109–110.

¹¹⁶ Viď EURIPIDES. *Hippolytus*.

¹¹⁷ HYMNUM HOMERICUM AD CEREREM 226–30.

potomka.¹¹⁸ Na druhej strane je možné, že Antigonino zmýšľanie bolo určené ako príklad triezveho pragmatizmu dotiahnutého do neobvyklého extrému. Možno malo spôsobiť rozruch u athénskeho obecnstva, než byť vyjadrením spoločenských noriem. Miera náklonnosti, ktorú rodičia prejavovali svojim deťom závisela sčasti od pohlavia dieťaťa a sčasti na veľkosti rodiny. Zvláštnej pozornosti sa zrejme dostávalo deťom, ktoré boli narodené ako posledné, prvorodeným alebo tým, ktoré sa narodili starším rodičom.

Mytologické opisy zavraždenia detí, incestu, jedenia detského mäsa, matkovraždy a otcovraždy poskytujú nevyčerpatelne bohatú zásobáreň freudovcom v naháňaní dôkazov pre psychosexuálny konflikt medzi gréckymi rodičmi a ich deťmi. Aké fantázie a fóbie skutočne ležia v jadre takýchto desivých príbehov nie je predmetom môjho skúmania. Ako na príklad obtiaží, ktoré sa vynárajú pri pokuse použiť údaje tohto druhu za účelom objasniť rodinné vzťahy, pozrime sa na príbeh o Medei, z Euripidovej hry rovnakého mena. Medea je zobrazená ako barbarka, ktorá zabije svoje deti, aby sa pomstila svojmu manželovi Iasonovi za to, že ju bezcitne odvrhol kvôli inej žene. Zdá sa, že mýtus, tak ako sa nám dochoval vo svojej euripidovskej verzii, skúma samotnú podstatu materinského inštinktu. Z hry vyplýva, že v momente extrémneho hnevu môže tento inštinkt premôcť potreba po pomste. Môžeme sa domnievať, že zavraždenie detí sa pravdepodobne nenachádzalo v pôvodnej štruktúre mýtu, ale bolo do neho doplnené Euripidom, kvôli jeho vlastným dramatickým účelom.

Grécka mytológia obsahuje veľké množstvo príbehov, v jadre ktorých sa často nachádza hrubý a deštruktívny vzťah medzi rodičom a dieťaťom. Uranos vykastrovaný Kronom, ktorý následne hltal svoje vlastné deti jedno po druhom zo strachu, že ho zosadia; Agamemnón obetujúci svoju dcéru Ifigéniu; Tantalos, servírujúci bohom svojho syna Pelopa počas hostiny usporiadanej na počesť bohov; Herakles zabil svoje deti v záchvate šialenstva; Zeus zhodil svojho syna Hefaista z Olympu; Laios priklincoval členky svojho syna Oidipa dohromady predtým, než ho odložil; Oidipovo následné zabitie svojho otca; Agave usmrtila a následne rozštvrtila svojho syna Penthea; Orestes zavraždil svoju matku Klytáimnestru ako odplatu za to, že zabila jeho otca – zoznam je zdanlivo bez konca.

Samotní Gréci si nepochybne uvedomovali, že v tomto všetkom bolo čosi navyše. Herodotos si to rozhodne uvedomoval, pretože považoval za vhodné poznamenať, že Peržania, na rozdiel od Grékov, neboli schopní uvažovať o otcovražde alebo matkovražde. Podrobným prešetrením okolností, ktoré sprevádzali uvedené zločiny Peržania tvrdili, že dieťa obvinené z vraždy rodiča

¹¹⁸ SOPHOCLES. Antigone 905–8.

bolo výsledkom cudzoložstva dodávajúc, že „*sa vraj nesluší, aby skutočný rodič zomieral rukou svojho dieťaťa.*“¹¹⁹ Fakt, že Gréci ako celok potvrdili, že sa takéto zločiny skutočne stali, neposkytuje dôkazy pre tvrdenie, že vzťah rodiča-dieťa bol v Grécku obvyčajne sprevádzaný neúmerným rozsahom násilia a negativity.

Synovia boli často v centre prehnanej pozornosti matiek, najmä vtedy, keď tie zistili, že nie sú v najpriaznivejšom vzťahu so svojimi manželmi. Jeden z najlepších príkladov nachádzame v Platónovom popise timokratického muža. Možno ide o jeho vlastný portrét, keď sa ocitne v centre víru, podriadený neúprosnému tlaku matky dosiahnuť tam, kde jeho otec zdanlivo zlyhal. Matka si mohla uvedomiť svoje vlastné zmarené ambície len sprostredkovane cez svojho potomka, „*vyzývajú syna [...] aby bol mužnejší ako jeho otec.*“¹²⁰

V Sparte, kde otcovia trávil väčšinu svojho času žijúc spoločne so svojimi druhmi, bol zrejme matricentrický charakter domova obzvlášť výrazný. Mnohé spartské matky sa preto dozaista stotožňovali so slamenou vdovou Deianeirou, ktorá sa trpkou ponosovala na svojho manžela Herakla: „*V skutočnosti máme deti, ale on ich nikdy nevidel inak, než farmár vidí vzdialené pole, v čase sejby a v čase žatvy.*“¹²¹

Spartské matky mali povest', že vyvíjali extrémny morálny nátlak na svojich synov. Otázkou zostáva, či táto reputácia bola oprávnená, a či výrazne odlišovala spartské matky od iných gréckych matiek. V gréckej tragédii nachádzame opisy matiek nútiacich svoje deti ku hrdinským skutkom. Ako príklad posluži zmienka vo fragmente Euripidovej hry *Erechtheus*, kde Praxithea súhlasí, aby sa jej dcéra obetovala bohom za ochranu Athén.¹²² Ďalší pochádza z jeho tragédie *Prosebnice*, kde Aithra prehovára svojho syna Thesea, aby pomohol matkám v ich snahe získať telá svojich synov, ktorí zahynuli v boji pri Tébach, na dôstojný pohreb.¹²³ Takýto materinský nátlak jedného alebo iného druhu sa pravdepodobne vyskytoval v celom gréckom svete.

Za jednu z najdojímavejších pôct materstvu v gréckej literatúre možno považovať Homérov opis morskej bohyně Thetis, matky Achilla, ktorá má v Iliade tri krátke výstupy. Thetis znázorňuje materstvo v nešťastnom a najtragickesom aspekte. Je to jej nezávideniahodný osud neprestajne konať v synov prospech, slúžiac ako pokorný prostredník medzi ním a Diom,

¹¹⁹ HERODOTUS. Historiae I, 137.

¹²⁰ PLATO. Respublica VIII, 549c–550b.

¹²¹ SOPHOCLES. Trachiniae 31–3.

¹²² [Online]. Dostupné na internete http://en.wikipedia.org/wiki/Erechtheus#cite_note-12 [cit. 13. marca 2011].

¹²³ EURIPIDES. Supplices. Citované podľa EURÍPIDÉS. Prosebnice. In *Hippolytos a jiné tragédie*. Prel. Rudolf Mertlík, Praha : Svoboda, 1986, s. 271.

prenasledovaná vedomím, že jej úsilie slúži len na zvýšenie utrpenia jej syna a posúrenie jeho záhuby. Samotná nesmrteľná Thetis je odsúdená nielen prežiť svojho syna, čo je samo o sebe považované za strašné utrpenie pre matku, ale taktiež nepoznať spôsoby, ktorými uskutoční a urýchli jeho vlastnú záhubu. Bohyňa zhrňa svoj nezávidenia hodný stav v jednom slove – *dusaristotokeia*, ktoré zložito preložené značí „*nešťastná matka hrdinského potomka*“.¹²⁴ Thetis je tragická aj preto, že nemôže zomrieť. Smrteľné matky môžu, tak ako v prípade Antikleie, matky Odyssea, zomrieť, možno svojou vlastnou rukou, pretože nedokáže znieť synovu dlhú neprítomnosť.¹²⁵

Vzťah rodič – dieťa pekne ilustruje anekdota o Sokratovi, ktorý napomína svojho najstaršieho syna Lamprokla, sťažujúceho sa na nevlúdne zaobchádzanie svojej matky, aby si ju vážil. Pridáva nasledujúci chválospev na kvality vyžadované od materstva všeobecne: „*žena, keď počala, nosí toto bremeno [...] vydáva v nebezpečenstvo svoj život, so svojím plodom sa delí o potravu, ktorá ju živí, a keď dieťa s veľkými starosťami donosí a porodí, dáva mu jesť a stará sa oň*“.¹²⁶ Keď Lamprokles neskôr oponuje, že jeho matka má strašnú povahu, Sokrates, ktorý sa v skutočnosti nepokúsil vyvrátiť obvinenie, ho núti so štipkou irónie uznať, že nie je zase tak neľútostná ako divá šelma.¹²⁷ V spise *O prosperujúcej domácnosti* Xenofón píše, že ženy sú prozretelnosťou usposobené viesť domáci život, a že boh „*vložil do ženy prirodzenú schopnosť a zároveň povinnosť starať sa o novonarodené deti, uštedril jej aj viac lásky k novorodiatkam ako mužovi*“.¹²⁸

Dôkazy o sile a intenzite vzťahu otec – syn sú taktiež rozporné. Herodotos chváli Peržanov za ich zvyk neprinášať chlapcov do prítomnosti ich otcov až do piateho roku života. Dovtedy mali byť len v ženskom obydľí kvôli tomu, „*aby nespôsobili otcovi zármutok, keby snád zomreli skôr, než vyrastú*“.¹²⁹ Jeho popis je dôležitý najmä preto, lebo odhaľuje relatívne vysoký záujem otcov o malé deti, prinajmenšom v Perzii. Je to zvlášť zaujímavé preto, že by to človek neočakával od spoločnosti, v ktorej otcovia obvykle nebývali doma počas dlhšieho obdobia. Čo bolo zrejme pravdivé v tejto oblasti v Perzii, mohlo byť tiež pravdivé v Grécku, kde výskyt detskej úmrtnosti bol pravdepodobne rovnako vysoký a neprítomnosť otcov nemenej častá a dlhá.

¹²⁴ HOMÉRUS. Ilias XVIII, 54. [Online] Dostupné na internete: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0133%3Abook%3D18%3Acard%3D22> [Cit. 27. februára 2011].

¹²⁵ HOMÉRUS. Odyssea XI, 202–3.

¹²⁶ XENOPHON. Memorabilia II, 2.

¹²⁷ XENOPHON. Memorabilia II, 2.

¹²⁸ XENOPHON. Oeconomicus VII, 21–4.

¹²⁹ HERODOTUS. Historiae I, 136.

Niektoré pramene naznačujú, že konflikt otec – syn bol v gréckej spoločnosti všeobecne rozpoznaný. Na ilustráciu uvediem zopár príkladov. Demosthenes uvádza, že rozdiel medzi vlastnými a osvojenými synmi je v tom, že zatiaľ čo sa obaja občas hádajú so svojimi otcami, tak len vlastní synovia sa zdržia hovoriť o nich zle, keď sú už mŕtvi.¹³⁰ Anekdota, ktorú zaznamenal Herodotos sa dotýka problémov, ktoré starnúci tyran Periandros z Korintu mal so svojim mladším synom Lykofronom, ktorý ho obviňoval z vraždy svojej matky. Na konci svojho života sa Periander neraz snažil dosiahnuť zmierenie so svojim synom, ale bezvýsledne.¹³¹

Homérov stručný portrét Achillovho tútora Foinika¹³² je jedným z najpevnejších a najcitlivejších znázornení vzťahu otec – syn s akým som sa v gréckej literatúre stretol. Foinikos sa ako mladý muž na matkinu žiadosť vyspal s milenkou svojho otca, aby ju odradil od spávania s jeho otcom Amyntorom („*by nechut' pojala k starcovi*“). Amyntor rozhnevaný synovým miešaním sa do jeho vecí, ho preklial neplodnosťou. Foinikos sa pokúsil zabiť svojho otca, ale miesto toho opustil domov a putoval po Grécku až kým neprišiel do paláca Pelea vo Fthii. Tam ho Peleus prijal, ochraňoval a zahrnul ho láskou s akou sa otec stará o jediného milovaného syna, ktorý zdedí veľké bohatstvo.¹³³ Foinikos na oplátku pôsobil ako mužská pestúnka Peleovho syna Achilla. Dôvernoscť ich vzťahu vyjadruje spomienka, ktorú Foinikos venuje Achillovi, keď ho ako jeho niekdajší tútor pobáda neopustiť grécku armádu.¹³⁴ Čo však je vo Foinikovom príbehu dôležité je fakt, že napriek tomu, že bol svojim otcom opovrhnutý a prekliaty neplodnosťou, nezotrval v citovej neplodnosti na mŕtvom bode. Miesto toho presmeroval svoje synovské a otcovské inštinkty k Peleovi a Achillovi, ktorí sa stali náhradníkmi jeho otca a syna. Foinikovo vlastné „znovuzrodenie“ v dome Pelea je jedinečnou optimistickou oslavou vzťahu otca a syna. Intenzita vzťahu otca a syna je taktiež silne vyjadrená vo vyvrcholení *Iliady*, v knihe XXIV. Keď Priamos prejde potajomky grécke línie a príde do

¹³⁰ DEMOSTHENES. Contra Boeotum II, 47.

¹³¹ HERODOTUS. Historiae III, 50–3.

¹³² HOMÉRUS. Ilias IX, 444–495.

¹³³ HOMÉRUS. Ilias IX, 480–2.

¹³⁴ „*Ja som tá Achilleus, vychoval tak, že rovnáš sa bohom, majúc ťa zo srdca rád, a ty sám chceš si ísť s iným, či už na hody niekam, či jedávať v paláci otca, len keď som ja sám si ťa na svoje kolená zobral, krájal a podával mäso a pridržal pohárik s vínom. ...mysliac, že bohovia rozhodne nechcú, by splodil som vlastné dieťa, no z teba som, Achilleus, podobný bohom, sa snažil vychovať syna, by's odvrátil odo mňa ohavnú skazu*“ HOMÉRUS. Ilias IX, 485–95.

Achillovho stanu, zobrajúc o odovzdanie synovho tela, aby ho pochoval, dovoľáva sa k svojmu nepriateľovi v mene jeho otca Pelea.¹³⁵

Vo vzťahu detí k rodičom nám doklady naznačujú, že kým synovská alebo dcérska láska bola obvyčajne považovaná za dôležitý atribút každého počestného človeka, v skutočnosti nebola zrejme vždy dávaná najavo. Zlé zaobchádzanie s rodičmi spadalo pod hlavičku bezbožnosti ako druh zločinu, ktorý majú samotní bohovia na pamäti, aby ho potrestali.¹³⁶ K tomu sa vyjadril athénsky politik Lykurgos, ktorý tvrdil: „*Vrcholom bezbožnosti je prejsť našimi životmi nestarajúc sa o tých, ktorým vďačíme za život, a od ktorých sme dostali najviac podpory.*“¹³⁷ To, že jeho názor nebol výstredný potvrdzujú ďalšie príklady. Rečník Lysias vzniesol ostré námietky proti nastúpeniu istého Filóna do úradu člena rady na základe toho, že zle zaobchádzal so svojou matkou počas jej života i po jej smrti.¹³⁸ Významný je tiež fakt, že úradníci nastupujúci do funkcie archonta, boli pred nastúpením do úradu povinní uviesť, či sa dobre starajú o svojich rodičov.¹³⁹ Diogenes Laertios píše, že Solón vydal zákon, aby „*v prípade, že niekto neživí rodičov, nech je zbavený občianskej cti a podobne nech sa stane tomu, kto premrhá otcov majetok.*“ Lysias však v reči proti Nikiovi vraví, že tento zákon napísal Drakón.¹⁴⁰

Výchova

Spôsob starostlivosti, ktorý rodičia venujú svojim deťom, reflektuje nazeranie spoločnosti ako celku na výchovu. V gréckom svete prevažoval názor, že deti a mladí sú menejcenní, čo sa týka inteligencie a zdravého rozumu. Pravdepodobne to bol dôsledok teórie, že rozum rastie s telom.¹⁴¹ Nedostatok rešpektu k deťom kvôli ich intelektuálnym schopnostiam je v gréckej literatúre pomerne

¹³⁵ HOMÉRUS. Ilias XXIV, 477–581.

¹³⁶ Pravdepodobne tomu bolo tak aj v opačnom prípade, keď rodič zabil vlastné dieťa. Dozvedáme sa to z Euripidovej hry *Medea*, keď zbor varuje Medeu aby nezabíjala svoje deti. „*Kto vztiahne na vlastnú krv svoju ruku zločinnú, ten ťažko sa poškvŕnil, a vieš predsa rovnako ako my, že za trest na vrahov rod boh zosiela biedy a strasti.*“ EURIPIDES. *Medea*. Citované podľa EURÍPIDÉS. *Médeia*, ref. 5, s. 141.

¹³⁷ LYCURGUS. *Contra Leocratem* 94.

¹³⁸ LYSIAS. *Contra Philonem* 20–21.

¹³⁹ ARISTOTELES. *Respublica Atheniensium* 55.1–3.

¹⁴⁰ DIOGENES LAERTIOS. *Vitae philosophorum clarorum* I, 55.

¹⁴¹ Väčšina filozofov, s výnimkou kynikov, zdieľala bežné chápanie dieťaťa ako bytosti bez rozumu a bez schopnosti hovoriť. Toto pojetie je bohato doložené od Homéra po rečníkov zo 4. stor. pred Kr. CAMBIANO, ref. 4, s. 99. G. Cambiano uvádza, že v Eretrii ešte na prelome 8. a 7. stor. pred Kr. bol sociálny rozdiel medzi dieťaťom a dospelým zvýraznený zvykom nespôľňovať osoby mladšie ako šesťnásť rokov. CAMBIANO, ref. 4, s. 77.

bežný, späť s predstavou, že inteligencia je záležitosťou veku. V Plutarchovom životopise Thesea Periguné, dcéra lúpežníka a vraha Sinida, je zosmiešnená pre svoju detinskosť a prostoduchosť, pretože zaprisaháva rastliny, aby ju zachránili a skryli, aby unikla pred vrahom svojho otca, Theseom.¹⁴²

Ďalšiu teóriu v starovekom Grécku spomína Herodotos vo svojej úvahe o výchove perzského princa Kýra a poskytuje ukážku viery, že osobnosť dieťaťa je určená dedičnosťou. Kýros bol vraj vychovaný v jednoduchom pastierskom dome, v úplnej nevedomosti o svojom kráľovskom pôvode. Napriek tomu preukázal hrdú a velitelskú povahu, čo sa prejavilo keď mal desať rokov a bol vybratý druhmi, aby pri hre vystupoval ako ich kráľ. Keď syn významného Méda odmietol vykonať jeho príkazy, Kýros ho dal tvrdo zbičovať, čím odhalil svoj kráľovský pôvod spolu so svojou autoritárskou povahou.¹⁴³

Dôsledky nedostatočného vstevovania náležitého zmyslu pre disciplínu u dieťaťa, sú zdôraznené v Platónových výstražných poznámkach o výchove, ktorej sa Kýrovým synom dostalo od žien v kráľovskom dome za neprítomnosti ich otca, zanedbávajúceho ich výchovu. Tieto ženy „*ich od narodenia vychovávali ako miláčikov šťasteny, a aby im nič z tejto výhody nechýbalo, bránili tomu, aby sa im nikto v ničom nestaval na odpor,*“ miesto výchovy „*každého nútili chváliť všetko čo povedia a čo spravia*“ s nevyhnutným následkom, že z malých princov vyrástli skazení fagani.¹⁴⁴ Platón dodáva, že spartský systém výchovy detí bol na rozdiel od perzského systému chvályhodne rovnostársky, pri výchove pristupoval rovnako ku kráľovským deťom ako k tým z bežného ľudu.¹⁴⁵

Platón tvrdil, že tvrdá disciplína je základ. V Zákonoch píše: „*Dieťa je oproti všetkým zvieratám najmenej ovládateľné; lebo ako má v najväčšej miere zdroj rozumnosti, avšak ešte neupravený, tak je oproti zvieratám najúskočnejšie, najprefikanejšie a najspupnejšie. Preto je potrebné ich spútať akoby nejakými uzdami, a to najprv, keď odchádzajú zo starostlivosti pestúnok a matiek, dozorcami, ktorí majú pomáhať jeho detskosti a nevyspelosti, ďalej*

¹⁴² PLUTARCHUS. *Vita Thesei* 8.

¹⁴³ HERODOTUS. *Historiae* I, 114–15. Čo však táto pravdepodobne nereálna anekdota neprehrádza je v prvom rade skutočnosť, ako je možné, že sa syn aristokrata hral s obvyčajným dedinskými chlapcami.

¹⁴⁴ PLATO. *Leges* 694c, d. „*(Kýros) nespozoroval, že jeho synovia boli od žien a eunuchov vychovaní výchovou skazenou vplyvom takzvanej blaženosti. Výchovou médskou, čím sa stali takými, akými sa pravdepodobne museli stať, keď vyrástli v neviazanej výchove. Keď teda po Kýrovej smrti nastúpili tí synovia, plní rozmarnosti a neviazanosti, najprv jeden z nich zavraždil druhého, nemohúci zniesť seba rovného, potom sám upadol z pitia a nevychovanosti do šialenstva, o vládu bol pripravený Médmí.*“ PLATO. *Leges* 695a, b.

¹⁴⁵ PLATO. *Leges* 696a, b.

potom učiteľmi, pokiaľ je slobodného rodu; keď však je rodu otrockého, každý práve prítomný slobodný muž trestaj chlapca a vychovávateľa a učiteľa, ak sa niekto z nich v niečom previní.¹⁴⁶ Platón ďalej pokračuje, že kvalita politického systému ovplyvňuje postoj dieťaťa k rodičom. V Štáte si napríklad všíma, že keď v demokracii nahradí poslušnosť k zákonom anarchia, onedlho začne prenikať aj do domácností jednotlivých občanov. Výsledkom bude, že synovia už nebudú mať pocit hanby alebo strachu k svojim rodičom, ba čo viac, starci začnú napodobovať mladých z obavy, aby neboli považovaní za nevlúdnych a panovačných. Táto predstava bola pre neho rovnako žalostná ako situácia, kde otroci majú tolko slobody ako ich páni, alebo kde ženy užívajú rovnaké práva ako muži.¹⁴⁷

Životná dôležitosť výchovy nie je nikde tak vášnivo bránená než v Zákonoch, kde Platón uvádza: „Človek je tvor krotký, a ak sa mu dostane správnej výchovy, stáva sa spravídla krotkou a mierumilovnou bytosťou, avšak keď sa vychová nedostatočne alebo nedobre, zase najdivokejšou (beštiov) na zemi.“ Zároveň dodáva, že práve z tohto dôvodu by zákonodarca nemal prisudzovať výchove druhoradý význam.¹⁴⁸ Zdá sa, že podobne uvažoval aj Sokrates, ktorý bol presvedčený, že jednotlivci sú schopní sa stať „najlepšími a najužitečnejšími“ ak sú správne vychovaní, ale ak sa im nedostalo výchovy ani vzdelania, stanú sa z nich „ľudia najhorší a najškodlivejší“.¹⁴⁹

O význame a dôležitosti výchovy hovorí aj Plutarchos v krátkej anekdote o zákonodarcovi Lykurgovi. Ten, aby dokázal svojim ľuďom prvoradý význam výchovy, oddelil dve šteňatá, ktoré sa narodili z jedného vrhu a vychoval ich úplne odlišnými spôsobmi. Jedno šteňa bolo cvičené, aby bolo roztomilé a pažravé, jednoducho zle vychované. Druhé, aby sa učilo loviť. Jedného dňa Lykurgos umiestnil pred obe zvieratá misu so žrádlom a živého zajaca. Pažravé šteňa sa prihnalo k mise, zatiaľ čo dobre vychované šteňa naháňalo zajaca.¹⁵⁰ I keď tento dôkaz o dôležitosti výchovy bol vyplytvaný na ťažko chápaných Sparťanov, podčiarkol a nastavil celý smer systému Lykurgovej výchovy.

Akoby predvídajúc modernú teóriu, ktorá tvrdí, že najranejšie roky života dieťaťa sú rozhodujúce pre rozvoj charakteru, Platón tvrdil, že by mala byť vynaložená všetka možná snaha uchrániť deti pred zažívaním úzkosti, strachu či bolesti, až kým nedosiahnu tri roky, pretože potom bude „duša dieťaťa pokojnejšia a jasnejšia“.¹⁵¹ Rovnako usudzoval, že je nutné dbať o charakter

¹⁴⁶ PLATO. Leges 808d,e.

¹⁴⁷ PLATO. Respublica VIII, 562d–563c.

¹⁴⁸ PLATO. Leges 766a.

¹⁴⁹ XENOPHON. Memorabilia IV, 1.

¹⁵⁰ PLUTARCHUS. De liberis educandis 4.

¹⁵¹ PLATO. Leges 792a,b.

príbehov, ktoré pestúnky a matky rozprávajú deťom. Nesprávne hodnoty podľa neho vstúpajú najmä príbehy opisujúce násilné činy páchané deťmi voči rodičom alebo rodičmi proti vlastným deťom. Za mimoriadne nevhodný označuje príbeh o kastrácii Urana jeho synom Kronom, či o zmrzačení Hefaista jeho otcom Diom.¹⁵² Napriek Platónovmu tvrdeniu bolo zrejme bežnou praxou vstúpať neposlušným deťom disciplínu ich terorizovaním príbehmi o ohavných príšerách ako Mormo, Lamia, Empusa, Alfito či Gorgo.¹⁵³ Telesný trest bol prípustný ako vhodný spôsob výchovy k disciplíne u rastúceho dieťaťa, hoci bol využívaný divokejšie v Sparte než v Athénach.

Staroveká grécka spoločnosť bola všetko, len nie orientovaná na dieťa. Vykonyvala veľmi malé zabezpečenie jeho potrieb. Deti boli vnímané na intelektuálne a morálne nižšom stupni ako dospelí, ako neúplný a nedokonalý organizmus. Súčasný citový pohľad na detstvo ako jedinečný a drahocenný čas v živote človeka, ktorý si mnohí prajú aby bol predĺžený na tak dlho ako je to len možné, by bol vnímaný Grékmi všetkých spoločenských vrstiev s posmechom. Koniec koncov, ako Euripides ústami Herakla poznamenal: „V tomto je celé ľudstvo rovnaké: svoje deti milujú ako poprední v obci, tak aj tí poslední [...] však deti rád má každý ľudský tvor.“¹⁵⁴

¹⁵² PLATO. Respublica II, 376e–378e.

¹⁵³ FLACELIÈRE, ref. 24, s. 76.

¹⁵⁴ EURIPIDES. Hercules. Citované podľa EURÍPIDÉS. Héraklés. In *Héraklés a jiné tragédie*. Prel. Jaroslav Král – Jiří Klier – Helena Kurzová, Praha : Svoboda, 1988, s. 54.

LISTINA NEMECKÉHO CISÁRA HENRICHA IV. PRE PRAŽSKÉHO BISKUPA GEBHARTA V KONTEXTE BOJA O INVESTITÚRU (1075 – 1122)

Ján JAKUBEJ

Ján JAKUBEJ: Record of German Holy Emperor Henry IV. addressed to Prague bishop Gebhart during the investiture controversy (1075 – 1122). Following article deals with the development in Latin Church in the period between establishment of papal state and the Avignon Papacy. It was period of numerous memorable persons. Just to mention Otto I. or Henry III, on the other hand Gregory VII., Innocent III. or Boniface VIII. Article summarises the reasons and causes of the conflict in broader contexts e. g. fights in Spanish lands, triumph of William I. in England etc. Analysed is also the impact of Clunian reforms. Special attention is paid to Emperor Henry IV. One of his records addressed to Prague bishop Gebhart is given into boarder contexts. Evaluated is the situation in Bohemian Kingdom in given period as well as the consequences of this document. Attached is also Slovak translation of mentioned document.

Keywords: investiture controversy; Prague bishop Gebhart; Henry IV.

Pri skúmaní listiny, ktorou sa zaoberám v tejto štúdií, neslobodno zabúdať na dôležitý prvok, ktorý hýbal vtedajším európskym dianím a ktorý treba z uvedeného dôvodu mať na zreteli – je boj o investitúru, teda súperenie svetskej a duchovnej moci o právomoc dosadzovať biskupov a opátov do úradu.¹

---

¹ Tento spor polarizoval „starý kontinent“. To dosvedčuje napr. postoj uhorského kráľa Ladislava I. (1077 – 1095) či poľského monarchu Boleslava III. Krivoústeho (1107 – 1138), ktorí stáli na strane pápežskej a naopak, český kráľ Vratislav II. (1061 – 1092), o ktorom bude ďalej reč, sa pridal k cisárovi Henrichovi IV. a všemožne mu napomáhal v súperení so Svätou stolicou... Stručnú biografiiu spomínaného uhorského svätca aj s potvrdením uvedenej

Pre ľahšie pochopenie tohto zlomového momentu sa však musím vrátiť o niekoľko storočí späť a v stručnosti načrtnúť vývoj vzťahu medzi uvedenými dvoma stranami.

Pipin III. síce počkal na súhlas pápeža Zachariáša II. (741 – 752) so svojou korunováciou za franského kráľa (panuje 751 – 768), no keď Longobardi vedení monarchom Aistulfom ohrozili Rím, ďalší pontifik, Štefan II. žiadal franského vládcu o pomoc. Pipin pokoril nepriateľa (754 a 755)² a daroval dobyté územia (okrem „večného mesta“ aj Ravennský exarchát a tzv. Pentapolis – päť miest, totiž Anconu, Fano, Pesaro, Rimini a Sinigagliu) nástupcovi apoštolov, čím založí cirkevný štát. Jeho syn Karol Veľký (768 – 814, od 800 cisár)³ zakročil proti Longobardom opäť a to v okamihu, keď ich panovník Desiderius (756 – 774) tlačil na pontifika Hadriána I. (772 – 795), aby podporil povstanie proti Karolovej moci. Karol uspel a pripojil k cirkevnému štátu ďalšie drúzavy (774).⁴ Snažil sa taktiež napr. christianizovať Sasov (ich odpor zlomil roku 785) a za nedodržiavanie pôstu nariadil trestať ich smrťou.⁵ Pomohol aj Levovi III. (795 – 816), keď sa proti nemu vzbúrila rímska šľachta a poslal mu na pomoc vojsko (799). Ten sa svojmu ochrancovi odvdčil korunováciou za cisára (25. 12. 800), no Karol s týmto aktom podľa niektorých správ (napr. Alquina z Yorku)

---

orientácie na Svätú stolicu uvádza KOZÁKOVÁ, D. Po kom je pomenované naše námestie a ulice. Svätý Ladislav. In *Mojmírovčan*, 2011, roč. 17, č. 3, s. 10.

² „Mohlo by sa teda zdať, že tieto nešváry sú na svete nutné a že takéto ostne a protivenstvá, ktorými Boh obdaril a zo svojej vôle opatril každý štát a takmer každú osobu, ako som vyššie uviedol, sú nevyhnutné taktiež. Na prvý pohľad – som totiž človek neštudovaný a nechcem mať iný názor, než aký máme mať – sa mi zdá, že veci sa tak majú najmä pre zvieraciu podobu niektorých kniežat a tiež pre zlobu iných, ktorí majú rozumu a skúseností dosť, ale využívajú ich na zlé. Ak totiž nejaký panovník, alebo z ktoréhokoľvek stavu človek, užívajúci silu a právomoc nad inými, bol poriadne vzdelaný a poučil sa tým, čo videl, i tým, čo čítal, stane sa tým buď lepším, alebo horším, zlé, skutočne veľké vedomosti robia ešte horšími a dobré lepšími.“ Tieto múdre slová o vojne napísal: COMMINES, Philippe de. O zmysle vojen a úlohe štátov. In *Templári, křižáci a templári ve starých francouzských kronikách*. Praha: Akademia, 2009, s. 275.

³ O tomto vládcovi možno skonštatovať niekoľko zaujímavostí, napr. že zakazoval krvnú pomstu, vydal edikt, požadujúci zachovanie mieru v krajine – teda stavu, kde všetci obyvatelia podliehajú zákonom (podobne, ako ich vydávali merovejskí králi) či osobne zničil posvätný stĺp Sasov. Upozorňuje na to BEDNÁŘÍKOVÁ, Jarmila. *Frankové a Evropa*. Praha : Vyšehrad, 2009, s. 121, 162 a 243.

⁴ Dejiny Longobardskej ríše stručne popisuje napr. ŠEVČÍKOVÁ, Zuzana – MÚCSKA, Vincent – DANIŠ, Miroslav. *Dejiny európskeho stredoveku I. Ranný stredovek. Od 5. storočia do polovice 11. storočia*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2006. DRŠKA, Václav – PICKOVÁ, Dana. *Dějiny středověké Evropy*. Praha : Aleš Skřivan ml., 2004.

⁵ O takomto drakonickom treste hovorí MONTENARI, Massimo. *Hlad a hojnosť. Dějiny stravování v Evropě*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2003, s. 82.

spokojný nebol – symbolizoval by totiž nadradenosť cirkevnej moci nad svetskou. Jeho nevôľu dokazuje tiež fakt, že svojho potomka Ludovíta korunoval sám (813). Keď spomínaný vládca získal trón (panuje 814 – 840), Štefan IV. (816 – 817) sa poponáhľal, aby mu v Remeši položil korunu na hlavu osobne. Ani franský monarcha však nezaváhal a vynútil si od Eugena II. (824 – 827) sľub, že každý ďalší pápež bude potvrdený cisárom. Hoci už Gregor IV. (827 – 844) sa snažil presadiť svoju zvrchovanosť nad panovníkmi upadajúcej a štiepiacej sa Franskej ríše, až Mikuláš I. (858 – 867)⁶ v tomto úsilí slavil úspech a poslušnosť korunovaných hláv si začal aj vynucovať. Ešte ďalej zašiel Ján VIII. (872 – 882), ktorý odmietol korunovať za cisára východofranského mocnára Ludovíta II. Nemca (843 – 876) a hodnosť udelil západofranskému monarchovi Karolovi II. Holému (843 – 877). Po Jánovom zavraždení začína sa tzv. „temné storočie“ pápežstva.⁷ Na stolci sa vystriedali štyria pontifikovia, vládnuci veľmi krátko, počnúc Bonifácom VI. (896) a končiac Teodorom II. (898). O ich osudoch pramene takmer mlčia. Uskutočnila sa „synoda mŕtvych“, kde Štefan VI. (896 – 897) obvinil svojho zosnulého predchodcu Formosa (891 – 896), ktorého telo exhumovali, zo zločinov proti cirkevnému právu. Nebožtíka uznal pontifik vinným, dal mu odseknúť dva prsty (tie, ktorými prisahal), vyzliecť telo donaha a pohodiť na brehu Tibera. Navyše o tom, kto obsadí stolec sv. Petra, začali rozhodovať vplyvné rímske rody.⁸ Na dôvažok cirkevné úrady často dedili deti duchovných, čo neskôr pobúrilo predstaviteľov clunyjskej reformy. Túto epochu úplnej závislosti pontifikov na rímskej nobilete započal Sergius III. (904 – 911) a za jeho posledného predstaviteľa historici považujú nižšie spomenutého Jána XII. (955 – 964). Vtedy však už východofranský trón zaujal Oto I. a rozhodol sa situáciu riešiť...

---

⁶ Stručne sa o ňom zmieňuje aj COLLINS, Michael. *Vatikán. Tajomstvá a poklady svätého mesta*. Bratislava : Ikar, 2009, s. 48, kde ho nazval "energickým a autokratickým pontifikom".

⁷ Termín ako prvý použil sv. Caesar Baronius (1538 – 1607) vo svojich dvanásťväzkových Cirkevných dejinách (samozrejme v latinskej podobe *saeculum obscurum*) a chápal tak epochu 888 – 1046. Zaujímavé je, že nakoľko v uvedenom roku 888 skončil nedávno zosadený východofranský kráľ Karol III. Tučný (882 – 887), Baronius považoval tento dátum za koniec Franskej ríše. Obdobie 903 – 964 nazval dokonca „vládou neviestok“. Dodnes tieto časy mnohých fascinujú, spomeniem napr. dielo BOROVIČKA, V. P. *Hříšní papežové*. Praha : Erika, 2003 alebo BROWSER, Eduard. *Náboženství z opačného břehu*. Praha : Eco – konsult, 2003 prípadne ROSA, Peter de. *Temné pápežstvo*. Praha : CDK, 1997.

⁸ Silným rímskym rodom venuje pozornosť napr. ZIMMERMANN, Harald. *Papstabsetzungen des Mittelalters*. Graz : b.v., 1968. Tie sa vystriedali v nasledovnom poradí: najprv dosadzovali nástupcu apoštolov Theofylaktovci (904 – 931), neskôr Tusculaniovci (936 – 963), na ich miesto sa vyšvihli Crescentiovci (963 – 1012) a napokon najväčšiu moc opäť získali v meste Tusculaniovci (1012 – 1059).

Oto I. zvaný Velký (kráľom 936 – 973, cisárom od 962) patrí k najvýznamnejším panovníkom Východofranskej ríše a od okamihu jeho cisárskej korunovácie historici hovoria o Rímsko – nemeckej ríši. Dosiahol dôležité víťazstvo nad starými Maďarmi (938) a opäť pri Lechu (955). Následne sa zameral na konsolidáciu pomerov vo vnútri štátu – páľčivým problémom sa ukázala prílišná samostatnosť jednotlivých regiónov. Už roku 938 musel potláčať nepokoj vojvodu Eberharda. K nespokojným sa pridala západofranský kráľ Ludovít IV. (936 – 954), no Oto podnikol úspešnú protiofenzívu na jeho územie. Odpor sa mu podarilo udusiť nasledujúceho roku. Keď sa na neho obrátila vdova po zosnulom ivrejskom markgrófovi Lotharovi Adelaida so žiadosťou o pomoc (951), keďže trón zbral Berengar zo Spoleta (vládne ako Berengar II., 951 – 963), východofranský vládca sa po dlhšom uvažovaní vydal na výpravu, územie rýchlo dobyl a oženil sa s ňou. Tento krok ale viedol k vzbure doma. Tú podporil taktiež pontifik Agapet II. (pontifikát 946 – 955). Ten odmietol monarchovu kandidatúru na prázdny cisársky trón, pretože mohol počítať s podporou vplyvných rímskych rodov. No pápežská drážava sa za úradovania Jána XII. (955 – 964)⁹ začala rozsýpať, keď spomínaný ivrejský markgróf Berengar II. po viacerých úspechoch obsadil aj pontifikovo rodinné vojvodstvo Spoleto (959). Ján sa teda obrátil na Ota, aby mu pomohol. Výmenou za ochotu mu sľúbil cisársky titul a súčasníci sa domnievali, že dôjde k rovnakej aliancii medzi nimi ako kedysi medzi pápežstvom a Pipinom III. či Karolom Veľkým. Východofranský mocnár skutočne cisársku hodnosť dosiahol (962), vymohol si však, aby ho pápež uznal za najvyššieho svetského pána vo všetkých svojich krajinách. Teraz si mohol odvážnejšie nárokovať na karolínske dedičstvo a jeho postavenie sa celkovo zlepšilo. A keď Ján XII. zosnoval proti nemu sprisahanie, Oto ho ale na synode v Ríme zosadil a ustanovil Leva VIII. (pontifikát 963 – 965). Ten ale nenašiel v Ríme podporu a musel z „večného mesta“ napokon ujsť. Zbor voliteľov síce vybral za jeho nástupcu Benedikta V. (964 – 966), cisár nesúhlasil, zajal ho a presadil Jána XIII. (965 – 972). Pretože sa proti nemu búril ľud, pomohol mu aj vojensky.¹⁰

⁹ Ján XII. sa ujal funkcie ako jeden z najmladších pontifikov – keď mal asi 18, (Benedikt IX., spomínaný nižšie, sa dostal na stolec ako dvanásťročný). Práve Jánom sa končí obdobie úpadku pápežskej moci – rozvrat dosiahol svoj vrchol, pápež sa napokon za previnenia dostal pred súd a musel odísť do exilu v Tivoli. Keďže po návrate ostro zakročil proti svojim odporcom, synoda ho zvrhla a nahradila Levom VIII. Štúdiu o ňom napísal KREUZER, Georg. Johannes XII. (Papst). In *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)*. Band 3, Herzberg : b.v., 1992, s. 208 – 210.

¹⁰ Kvalitnou prácou o nemeckých dejinách v stredoveku vid' napr. RAPP, Francis. *Svatá ríše rímská národa nemeckého od Oty Velikého po Karla V.* Praha; Lytomyšl : Ladislav Horáček – Paseka, 2007.

Moc nemeckých vladárov, zosobnená práve Otom I., po jeho skone na istý čas upadla. Oto II. (973 – 983)¹¹ čoskoro po získaní moci zasiahol do cirkevných pomerov opäť a vrátil Petrov stolec povstaním vyhnanému Benediktovi VII. (974 – 983). Monarchovi sa taktiež na istý čas podarilo stabilizovať situáciu v Itálii (980), no už o dva roky neskôr (982) jeho armádu pokorili Arabi. Vládca čoskoro umrel (údajne na predávkovanie sa aloe, lieku proti malárii) a ako jediný panovník Svätej rímskej ríše našiel miesto posledného odpočinku v Katedrále svätého Petra. Následne rímska šľachta donútila ujsť Benedikta VII. a stolec zaujal Ján XIV. (983 – 984).

Oto III. (983 – 1002)¹² sa dostal na trón ako trojročný, no krajinu viedla jeho matka, byzantská princezná Theofano a babka Adhelaida. Tým sa v jeho výchove snúbili východné tradície so západnými. Práve Theofano zasiahla do pomerov v Ríme, keď presadila zvolenie Jána XV. (985 – 996). Oto sníval o obnovení antickej Rímskej ríše. Napomohlo mu aj proroctvo, spájajúce sa s nadchádzajúcim rokom 1000,¹³ že franskému kráľovi sa tento cieľ podarí uskutočniť a bude panovať až do dní posledného súdu. V duchu politiky svojich predchodcov vyslal do Itálie armádu na pomoc Jánovi XV., tiesnenému revoltou. Nástupca svätého Petra však umrel a tak mocnár dosadil na jeho miesto svojho bratranca, ktorý si zvolil meno Gregor V. (996 – 999) a ten mu z vďačnosti položil na hlavu cisársku korunu. Panovník utopil v krvi povstanie Crescentiovcov a nechal popraviť trinásť členov tohto rodu. Podobne konal Oto o tri roky, keď rímsku aristokraciu donútil uznať Silvestra II. (999 – 1003). Ten ostal monarchovi verným spojencom.

Henricha II. (1002 – 1024)¹⁴ najprv zamestnávali problémy doma, no po ich preklenutí spolupracoval s Jánom XVIII. (1003 – 1009) na reorganizácii cirkevných držav v Svätej rímskej ríši.¹⁵ Následne sa zameral na posilnenie pozícií prorišsky zmýšľajúcej rodiny Tusculaniovcov. Svoj cieľ dosiahol, keď na

¹¹ Čestné miesto vyčlenil Otovi II. vo svojej monografii SCHNITH, Karl Rudolf, a kol. *Mittelalterliche Herrscher in Lebensbildern : von den Karolingern zu den Staufern*. Graz; Wien; Köln : Verlag Styria, 1990.

¹² Stručný životopis Ota III. poskytuje COLLINS, Roger. *Evropa raného stredoveku (300 – 1000)*. Praha : Vyšehrad, 2005, s. 373 – 379.

¹³ Cennou monografiou, pojednávajúcou o situácii v dobe tohto významného dáta ostáva DUBY, Georges. *Rok tisíc*. Praha : Argo, 2007.

¹⁴ Ním vymrela saská dynastia, no zaujímavosťou ostáva, že Henrich bol roku 1146 svätorečený. Pozri napr. KELLER, Hagen. *Otoni. Jindřich I. Ptáčník. Ota I., II., III., Jindřich II.* Praha : Vyšehrad, 2004.

¹⁵ Bolo bežnou praxou, že cisár obdaroval biskupov a opátov, ktorí boli jeho lénnikmi, v minulosti rozsiahlymi majetkami a právomocami. Plnili tiež dôležité funkcie vo vojenstve, no predovšetkým sa mocnár spoliehal na ich podporu pri nespokojnosti kniežat s jeho vládou, ako vysvetľuje BLOCH, Marc. *Feudálna spoločnosť*. Praha : Argo, 2010, s. 435 – 436.

Petrov stolec zasadol Benedikt VIII. (1012 – 1024). Opäť, ako v minulosti, sa pontifik odmenil vládovi cisárskou korunováciou (konala sa roku 1014). Obaja navyše našli spoločnú reč aj v otázke dôležitosti celibátu kňazov, ktorú Benedikt ako stúpenec clunyjskej reformy horlivo obhajoval. Preto panovník súhlasil s pápežovou prosbou a vydal sa do Itálie s cieľom vyhnáť Arabov, čo sa mu však nepodarilo a čoskoro nečakane skonal.

Konrád II. (1024 – 1039)¹⁶ zakročil v Itálii proti simonii – kupčeniu s cirkevnými úradmi, ktorá sa rozmohla za pontifikátu Jána XIX. (1024 – 1032). Urobil tak napriek tomu, že Ján ho podporoval a tiež korunoval za cisára (1027). Panovník neskôr dosadil do úradu Benedikta IX. (prvý raz pápežom 1032 – 1044).

Henrich III. (1039 – 1056)¹⁷ vidiac, že pápežstvo sa nachádza v rozklade, pretože okrem Gregora VI. (1044 – 1046) sa o Petrov stolec usilovali aj po predošlom vyhnaní sa vrátiaci Silvester III. (1045) a Benedikt IX. (zvolený druhýkrát, vládne 1046), vydal sa do Ríma a zvolal synodu v Sutri (1046). Tu vyhlásil všetkých troch pontifikov za zbavených úradu a určil na ich miesto Klementa II. (1046 – 1047). Po jeho skone sa tretíkrát vrátil Benedikt IX. (1047 – 1048), no cisár sa rozhodol, že nástupcom apoštolov sa stane Damazus II. (1048). Keď mu vládu nad cirkvou vyrvala smrť, Henrich dosadil na jeho miesto Leva IX. (1049 – 1054). Ten sa ale nestal povolným nástrojom ríšskej politiky, naopak, protestoval proti laickej investitúre, simonii a nepotizmu (protežovaniu príbuzných pri získavaní funkcií). Cisár napokon určil za jeho nástupcu Viktora II. (1054 – 1057)¹⁸ a ten vládcu povolal, aby dobyl od Normanov Apúliu. Keď sa tak stalo, pápež ich presvedčil, aby ju prijali od neho (Viktora) ako léno. Mienil si ich nakloniť, pretože ho chránili pred silnou rímskou aristokraciou. Strávil tiež mnoho času v Svätej rímskej ríši, aby po monarchovom odchode na večnosť ochránil jeho vdovu s malým synom pred intrigami barónov.¹⁹

¹⁶ Pochádzal zo sálskej dynastie, o ktorej podrobne pojednáva napr. ERKENS, Franz Reiner. *Konrad II. (um 990–1039); Herrschaft und Reich des ersten Salierkaisers*. Regensburg : Pustet, 1998.

¹⁷ Opäť možno o tomto významnom vládovi nájsť viacero prác, napísaných predovšetkým nemeckými autormi, za všetky spomeniem aspoň tú o monarchovom evanjeliári : BÖKLER, Albert. *Das goldene Evangelienbuch Heinrichs III. Nachdruck der Ausgabe von 1933*, Leipzig : b.v., 2004.

¹⁸ Práve Viktor II. sa stal na dlhý čas posledným pápežom, pochádzajúcim z nemeckých krajín, po ňom už stolec sv. Petra dosiahli len dvaja Nemci Hadrián VI. (1522 – 1523) a Benedikt XVI. (2005 –). Podrobnejšie nahliadni napr. knihu MAXWELL, Stuart. *Papežové, život a vláda. Od svätého Petra k Janu Pavlu II.* Praha : 1998.

¹⁹ Historik Egon Boshof (*1937) však tvrdí, že hoci vláda Henricha III. (1039 – 1056) predstavuje vrchol zahranično – politického postavenia ríše, jej posledné roky už

Henrich IV. (1056 – 1106)²⁰ sa dostal na trón vo veku šesť rokov. Stal sa preto až do dosiahnutia plnoletosti (1065) hračkou v rukách veľmožov a to aj napriek tomu, že poručníctvo vykonávala jeho matka Anna z Poitou. Navyše nezískal systematickú výchovu: najskôr sa stal jeho učiteľom prísny kolínsky arcibiskup Anno a neskôr zhovievavý brémsky arcibiskup Adalbert. Z tohto dôvodu si neuvedomil, že pápežstvo je značne posilnené a domnieval sa, že doň môže zasahovať podobne, ako to robili jeho silní predchodcovia, napr. Oto I. a Henrich III. Už pontifik Mikuláš II. (1058 – 1061) dosiahol zákaz zasahovania akýchkoľvek svetských osôb do pápežskej voľby. Tým vylúčil z hry skôr spomínané silné rímske rody a tiež ľud, ktorý prejavovaním svojich vášní často komplikoval situáciu. Vydal totiž dekrét, kde stanovil, že o jeho nástupcovi môže rozhodnúť iba zbor kardinálov – konkláve (1059). Henrich IV. sa pokúsil najprv upevniť svoju moc vytvorením dynastickej državy podľa francúzskeho vzoru, no jeho snaha stroskotala (1070). Keď ho piati radcovia nabádali k tvrdému zásahu proti búriacim sa Sasom (pretože vládca žiadal od ich predákov vrátenie nezákonne získaných majetkov z čias, keď bol ešte dieťaťom) a navyše odmietali vydať piatich uväznených biskupov, zapojených do nepokojov, pápež Alexander II. (1061 – 1073) na nich uvalil kliatbu (1073). Okrem uvedených prvkov komplikovali situáciu predovšetkým nasledovné faktory:

- a) tzv. univerzálna cirkev sa roku 1054 definitívne rozčesla na západnú katolícku a východnú pravoslávnu²¹
- b) stredoveký človek veril, že kňazi sú nositeľmi moci, danej od Boha, táto moc teda musí stáť vyššie než akákoľvek svetská, duchovní verní clunyjskej reforme tvrdili, že panovník sa má starať o cirkev vo svojom štáte, ale neprislúcha mu v nej vedúce postavenie, ako sa verilo doposiaľ

predznamenávajú krízu, ktorá sa naplno prejaví za vlády jeho syna Henricha IV. Predzvestou budúcich problémov sa stali napr. nasledovné momenty: povstanie v Lotrinsku, nepriateľstvo s Francúzskom, narastajúca opozícia v Sasku (začala sa formovať už za Henricha II., zosadenie nespokojného syna Konráda či neúspešná výprava proti Uhorsku, ktorou si mocnár pravdepodobne mienil napraviť pošramotenú povesť (ťaženie malo obnoviť stav z roku 1044, kedy donútil kráľa Petra uznať svoju zvrchovanosť nad ním). Najviac sa podľa jeho názoru vypomstila monarchova podpora vnútornej reformy cirkvi, ktorá viedla k jej posilneniu. Detailnejšie vid. LYSÝ, Miroslav. *Nemecké výpravy proti Uhorsku v 11. storočí*. In *Vojenská história*, 2005, roč. 9, č. 2, s. 33.

²⁰ Viacerí najmä nemeckí autori sa zaujímali o život tohto monarchu, najnovšie zrejme GERD, Althoff. *Heinrich IV.* Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006.

²¹ Latinský text buly, ktorou kardinál Humbert da Silva Candida (1010 – 1061), Peter, arcibiskup z Amalfi a Frederik, diakon a kancelár, zastupujúci Leva IX., exkomunikovali konštantínopolského patriarchu Michala, kaplána Konštantína a Leva Ochridského zvaného biskup (stalo sa tak 16. 7. 1054), možno nájsť napr. v diele MIGNE, Jacques Paul. *Patrologia Latina*, vol. 143, col. 1001 – 1004. Petit Montrouge : nákladom vlastným, 1860.

– už roku 1058 kardinál Humbert de Silva²² napísal, že laici nemajú nijakým spôsobom zasahovať do cirkevných záležitostí – vrátane práva na investitúru; vyhlásil, že majetok, raz venovaný kléru sa nikdy nemôže vrátiť vládcovi a zdôraznil, že cirkvi prislúcha právo na svetovládu²³

- c) anglický kráľ Viliam I. (1066 – 1087) síce slúbil pápežovi, že ak získa vládu v krajine, odovzdá mu ju ako léno, no keď sa mu to po bitke pri Hastingske skutočne podarilo, viacero biskupstiev obsadil svojimi obľúbencami – pomohol mu tiež fakt, že hoci anglickí cirkevní hodnostári patrili k stúpencom clunyjskej reformy, so snahami pápežstva o svetovládu nesúhlasili (a podobne konali aj jeho nasledovníci Viliam II. Ryšavý (1087 – 1100) a Henrich I. (1100 – 1035)²⁴)
- d) francúzsky panovník Filip I. (1060 – 1108) nereagoval na výzvu, aby zbavil hodností biskupov, ktorí si svoje úrady kúpili a Gregor VII. mu za takýto postoj pohrozil kľatbou (1073), pretože si uvedomil, že Francúzsko patrí k štátom, kde sa spomínaný neduh najväčšmi rozšíril²⁵
- e) na španielskych územiach v danej dobe úspešne pokračovala reconquista (napr. roku 1085 padlo do kresťanských rúk Toledo), čo posilňovalo aj cirkevné pozície²⁶

*****

Dôležitým prvkom obrody cirkvi ostáva tiež clunyjská reforma, ktorú možno približne datovať do obdobia 910 – 1122.²⁷ Prvý spomínaný dátum upresňuje,

²² Tento muž mal veľký význam pri udalostiach roku 1054, ktorými došlo k definitívnemu rozkolu cirkvi na západnú a východnú – viď poznámku 21.

²³ Komplexne vykresľuje postavenie jednotlivých vrstiev v danej epoche napr. LE GOFF, Jacques. *Středověký člověk a jeho svět*. Praha : Vyšehrad, 2003.

²⁴ Práve Henrich uzavrel po dlhšom spore (1103 – 1107) napokon s Anselmom, biskupom v Canterbury (1033 – 1109), kompromis. Vzдал sa práva menovať biskupov a opäť, no tí mu museli odprisahať vernosť a následne dostali majetok. Vládi tohto panovníka sa venuje napr. GREEN, Judith A. *Henry I. King of England and Duke of Normandy*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006.

²⁵ Podrobnejšie pozri v diele DUBY, Georges. *Rytíř, žena a kněz. Manželství ve Francii v době feudalismu*. Praha : Garamond, 2003 alebo EHLERS, Joachim – MÜLLER, Herbert – SCHNEIDMÜLLER, Berndt (ed.). *Francouzští králové v období středověku. Od Oda ke Karlu VIII. (888 – 1498)*. Praha : Argo, 2003.

²⁶ Dôležitosťou reconquisty v španielskych dejinách sa zaoberá napr. HERBERS, Klaus. *Geschichte Spaniens im Mittelalter*. Stuttgart : Kohlhammer, 2006.

kedy z vôle vojvodu Viliama I. Akvitánskeho vznikol benediktínsky kláštor v Cluny, podriadený priamo pápežovi, druhý zasa završuje boj o investitúru, ktorému sa podrobnejšie venujem nižšie (niektorí autori od zvolenia Gregora VII. (1073)²⁸ hovoria o gregoriánskej reforme, pretože dovtedajšie ciele doplnila o odmietanie zasahovania laikov do cirkevnej sféry). Reformu začal opäť spomínaného monastiera sv. Berno (910 – 924), začala sa šíriť za vedenia sv. Oda (924 – 942) a k významným pokračovateľom patrili napr. Aymard (942 – 954), sv. Mayolus (954 – 994), Odilo (994 – 1048), či Hugo (1049 – 1109). Presadzovali dôsledné rešpektovanie ortodoxných názorov, svedomité slávenie liturgie, zasadzovali sa za dodržiavanie celibátu a hlásali návrat k cirkevným otcom. Okrem toho brojili napr. proti obchodu s otrokmi, kupčeniu s úradmi alebo cudzoložstvu a presadzovali mlčanlivosť mníchov, dodržiavanie práva azylu v kostole, pokoj zbraní cez Veľkú noc, Vianoce a počas trvania adventu či rešpektovanie sviätien nedele. Pritom si však udržali dobrý vzťah s vyššie uvedenými panovníkmi, napr. s Otom I. (vládol 936 – 973) alebo sv. Henrichom II. (panoval 1002 – 1024). Toto hnutie predstavovalo reakciu na myšlienky teológa Iohanna Scota Eriugenu (810 – 877),²⁹ jeho žiakov Henricha (841 – 876) i Remigia (okolo 841– 908, oboch z Auxierre) a taktiež polemizovalo s predstavami Alcuina z Yorku (735 – 804). Hlavnou snahou stúpencom tohto smeru sa stalo presadzovanie celibátu a sprísnenie kláštorného života, snaha o podriadenie cirkvi iba autorite pápeža a úplné osamostatnenie rehoľných komunít. Aby svetským mocipánom neplynula časť zisku z kláštorov (pretože dovtedy sa chápali ako súčasť pozemku, na ktorom stáli a pôda patrila feudálovi), rozhodli sa duchovní zriadiť viaceré nové rehoľné komunity. Vývoj udalostí od roku 1061, kedy sa iniciatívy chopil mních Hildebrandt, skúmam na nasledujúcich stranách. Celkovo vzaté ovplyvnila clunyjská reforma rehoľný život predovšetkým v anglickom, francúzskom i nemeckom kráľovstve (tu vzniklo spolu vyše 1200 kláštorov, kde žilo asi 20 000 mníchov) a na španielskych územiach.

²⁷ „Clunyjskí verili, že tvoria v ľudskej spoločnosti tú časť, ktorá stále ešte putuje po zemi, no jednou nohou už stojí vo svete anjelov, ako povedal Augustín. Cítili sa preto najbližšie nebeskému svetu. Clunyjské kláštory mali tvoriť akési kolónie čistého duchovna či nebeského kráľovstva. Mnisi preto podriaďovali všetku svoju činnosť predstave Opus Dei, „Božieho diela,“ ktoré videli v sviatenej liturgie. Kláštorne spoločenstvo teda malo v prvom rade spievať na slávu Hospodina a stotožniť sa tak s chórom anjelským. Rozliehajúce sa tóny žalmov oslabovali už tak tenkú stenu medzi svetom viditeľným a svetom neviditeľným. Clunyjské baziliky mali byť predizbami raja.“ Tak vysvetľuje uvažovanie reformátorov DUBY, Georges. *Tri řády aneb Představy feudalismu*. Praha : Argo, 2008, s. 154.

²⁸ Tento pápež zaujal viacerých historikov, uvediem aspoň MARTENS, Wilhelm. *Gregor VII. Sein Leben und Werke*. b. m. : Biblio Life, 2009.

²⁹ Spomínanému filozofovi sa venuje napr. CARABINE, Deibre. *John Scotus Eriugena*. Oxford : Oxford University Press, 2000.

Podnietila napr. tiež zakladanie nových rádov (napr. premonštrátov), záujem o sväté miesta (čo podnietilo križiacke výpravy), zakladanie škôl, prepisovanie kódexov či väčšiu starostlivosť o chorých a trpiacich.³⁰

*****

Problém sa vyhrotil, pretože spomínaný Henrich IV. sa cítil ako panovník takmer sakrálneho (posvätného) kráľovstva, jednoducho povedané ako „kráľ a kňaz.“ Sv. Gregor VII. (vlastným menom Hildebrandt, pontifikát 1073 – 1085) od roku 1061 viedol už spomínanú clunyjskú reformu, teda boj proti simonii (kupčeniu s cirkevnými úradmi), manželstvu kňazov a predovšetkým proti investitúre (dosadzovaniu) cirkevných hodnostárov laikmi. Pre neho po nástupe na Petrov stolec nebolo rozdielu medzi cisárom a akýmkoľvek iným kresťanom bez kňazského svätenia.³¹ Pápež síce pozval na rokovania aj ríšskych šľachticov (mali sa vyjadriť k témam, ktoré sa ich týkali), no vyžadoval od mocnára poslušnosť a podriadenosť. Vyjadril to bulou *Dictatus papae* (1075). V nej možno čítať, že nástupca sv. Petra je nielen hlavou cirkvi, ale stojí aj nad všetkými

³⁰ Zaujímavými monografiami, pojednávajúci tiež o tomto hnutí, dostupnými aj v českom preklade sú napr. WOODS, Thomas E. *Jak katolícká cirkev budovala západnú civilizáciu*. Praha : Res claritatis, 2008, prípadne MESSINA, Rossario. *Dějiny charitativní činnosti*. Praha : Karmelitánské nakladatelství, 2005; LAWRENCE, Hugh. *Dějiny středověkého mnišství*. Brno : CDK, 2001 alebo BROOKE, Christopher. *Evropa středověku v letech 962 – 1154*. Praha : Vyšehrad, 2006.

³¹ „Dosiahnutie ideálnej cirkvi, ktorá by vykonávala svoje pastierske poslanie v univerzálnom meradle, sa naopak stalo hlavným reformátorským úsilím pápežov v storočí jedenástom. A je nutné priznať, že sa im počas neho do značnej miery podarilo rozšíriť a upevniť medzinárodnú prestíž pápežstva. S požehnaním Ríma a v znamení nového náboženského imperialismu reformovanej cirkvi došlo k dobytiu Anglicka a južnej Itálie Normanmi, ku španielskej reconquiste, nehovoriac o veľkej kolektívnej akcii, akou boli krížové výpravy. Akokoľvek sa katolícka cirkev stávala univerzálnou inštitúciou, neprestávala byť rímskou. Vďaka reforme síce prestal byť pápežský stolec takmer výlučne výsadou mocných rímskych rodín a v 11. a 12. storočí sa postavili do čela cirkvi Nemci, Burgundania, obyvatelia Itálie z rôznych provincií a dokonca jeden Angličan. Avšak nesmieme zabudnúť, že kardináli, ktorým lateránska synoda zverila v roku 1059 voľbu pápežov (čím súčasne zbavila tejto funkcie klérus a rímsky ľud a odbúrala tak tlaky, ktoré na tieto sily obvykle vyvíjala svetská a ríšska moc) boli z veľkej časti titulári rímskych kostolov a mimomestských diecéz, teda z veľkej väčšiny Rimania a obyvatelia Itálie. Ale predovšetkým je treba pripomenúť, že nové, reformované pápežstvo bolo v najvyššej miere jednotné a centralizované, bola to skutočná teokratická monarchia, organizmus, ktorý mal pod kontrolou celú cirkev a ktorý sa v nasledujúcich storočiach takmer nemenil, len sa zdokonaľoval.“ Tak píše PROCACCI, Giuliano. *Dějiny Itálie*. Praha : Lidové noviny, 2007, s. 12 – 13.

korunovanými hlavami (samozrejme vrátane cisára)³² a môže ich zosadiť, ak to považuje z náboženských, prípadne mravných dôvodov za nevyhnutné. Tvrdil totiž, že jeho moc žiari ako Slnko, kým moc svetských panovníkov žiari ako Mesiac – teda len odrazom slnečného svetla.³³ Toho istého roku na pôstnej synode za účasti biskupov z Francúzska a severnej Itálie svoj zákaz zostril a uprel vládcovi pod hrozbou kľatby právo obsadzovať biskupstvá, pretože vedel, že Henrich IV. už roku 1072 dosadil do úradu biskupa milánskeho.³⁴ Mladý vládca sa ale nezlakol – veď bojoval za ideál, ktorému hlboko veril – a poštal dvadsiatich šiestich ríšskych biskupov proti pontifikovi. Tí ho teda vo Wormse vyhlásili za zosadeného (január 1076). Gregor VII. však odplatil cisárovi tento krok rovnakou mincou – exkomunikoval ho a zbavil jeho poddaných prísahy vernosti.³⁵ Vtedy už Henricha IV. opustili aj šľachtici a na zhromaždení v Tribure (október 1076) ho mienili zvrhnúť. Zasiahol ale pápežov legát (pretože Gregor zatiaľ odmietol zájsť tak ďaleko), a presadil kompromisné riešenie: ak si monarcha do roka nevyprosí od pápeža odpustenie, zbavia ho moci a na jeho miesto dosadia iného kandidáta. Navyše sa rozhodli, že na najbližší snem pozvú samotného pápeža. Vtedy už poslušnosť vypovedali aj

³² Gregor sa vyslovil, že rytier by sa nemal riadiť len predstavami a vášňami, ale svoj život a meč by mal dať do služieb Krista a jeho pozemských zástupcov. Tvrdí to SEGEŠ, Vladimír. *Vojna v stredoveku*. In *História*, 2002, ročník 2, číslo 4, júl/august.

³³ Online. Dostupné na internete:

<http://faculty.cua.edu/pennington/churchhistory220/topicfive/DictatusPapaePullan.htm>, navštívené 13.1.2012 (v angličtine). Preložený do slovenčiny ho pripájam k tejto štúdii ako prílohu.

³⁴ O zmierenie rivalov (pretože ho s oboma spájalo priateľstvo) sa neúspešne pokúšal kaplán nemeckého panovníka, bl. Gebhard Salzburský (skonol 1088), ktorý zorganizoval napr. ich stretnutie roku 1081 na zhromaždení v Kaufungene, kde sa však dohoda nezrodila a nespokojný Henrich IV. kňaza už skôr poslal na istý čas do vyhnanstva (trvalo v období 1077 – 1086).

³⁵ Úryvky modlitby, ktorou Gregor VII. exkomunikoval Henricha IV. publikuje OHLER, Norbert. *Katedrála. Náboženství – politika – architektura – dějiny*. Praha : H & H, 2006, s. 131 – 132 a znejú nasledovne: „Svätý Peter, knieža apoštolov, prosíme Ťa, vyslyš a vypočuj ma, svojho služobníka, ktorého si od malička živil a až do tohto dňa chránil pred bezbožníkmi, ktorí ma pre moju vernosť tebe nenávideli a doposiaľ nenávidia.(...) A mne je tvojou milosťou daná od Boha moc zväzovať a rozväzovať na nebi i na zemi. Pevne v to dôverujem a v tejto dôvere zapovedám ku cti a na ochranu tvojej cirkvi v mene všemohúceho Boha, Otca, Syna i Ducha svätého tvojou mocou a autoritou kráľovi Henrichovi..., ktorý sa postavil proti tvojej cirkvi neslýchanou pýchou, vládu nad celou ríšou Nemcov a nad Itáliou a zbavujem všetkých kresťanov záväzkov prísahy vernosti, ktorú mu zložili, alebo ešte zložila, a zakazujem, aby mu niekto slúžil ako svojmu kráľovi. (...) zasahujem ho v tvojom zastúpení putom kľatby. Činím tak v dôvere v teba, aby národy vedeli a poznali, že ty si Peter a na tejto Skale Syn živého Boha postavil svoju cirkev a brány pekelné ju nepremôžu.“

biskupi. Vladár sa podriadil a už na prelome rokov 1076 a 1077 putoval aj s rodinou za Gregorom VII. Zastihol ho na hrade Canossa, kde tri dni (26. – 28.1.1077) čakal odetý do rúcha kajúcnika v krutom mraze, kým ho pápež príjme. Audienciu dosiahol len vďaka príhovoru svojho krstného otca Huga, opáta kláštora v Cluny a Matildy, panej spomínanej pevnosti.³⁶ Pápež cisárovi odpustil a prikázal mu, aby v spore s ríšskymi kniežatami počkal na jeho verdikt – pričom nezrušil panovníkovo zosadenie. Kurfirsti už v marci 1077 vo Forchheime zvolili za protikráľa Rudolfa Švábskeho a pokorený mocnár opäť musel súperiť o svoje postavenie (pričom mu veľmi pomohol český vládca Vratislav II., ktorý ho zastupoval aj v čase neskoršieho ťaženia do Itálie). Konflikt s odporcami na chvíľu vyriešila Rudolfova smrť na bojovom poli pri Hohenmölsene (1080). Už o rok sa však proti ťažko skúšanému vladárovi postavil nový sok Herman Luxemburský, ktorý vzdoroval sedem rokov (1081 – 1088). Už v okamihu jeho zvolenia sa Henrich opäť nachádzal v cirkevnej kliatbe – tentoraz však reagoval odlišne. Keďže zistil, že pontifik podporoval jeho oponenta v boji o nemecký trón, nechal synodou v Brixene zvoliť Wiberta z Ravenny za protipápeža pod menom Klement III. (pontifikát 1080 – 1100) a vydal sa na pochod proti Rímu. Gregor VII. pochopil, že situácia je vážna. Večné mesto padlo do rúk útočníkov (vyznamenal sa takisto český oddiel). Istý čas sa „nástupca apoštolov“ ešte bránil v Anjelskom hrade (1084), no hoci mu pomohol vojvoda Robert Guiscard (ktorý sa túžil stať byzantským cisárom)³⁷ a pokoril obliehatelov, „večné mesto“ ostalo spustošené. Pápež videl, že obyvatelia mu pripisujú vinu za príkoria, navyše slúbili vernosť Klementovi III. a tak utiekol k Normanom do južnej Itálie. Kedysi totiž dosiahol, aby prijali svoje územie od Svätej stolice ako léno (hoci im ho pôvodne udelili nemeckí cisári). Kronikári sa o ňom vyslovujú, že sa správal ako „rodený vládca,“ preto odmietol zvolanie koncilu na vyriešenie sporu – uvedomil si totiž, že by sa musel podriaďiť jeho verdiktu. V mestečku Salerno na majetku istého svojho stúpenca aj skončil (25.5.1085), no svojim nekompromisným postojom posilnil autoritu úradu, ktorý zastával.³⁸

³⁶ Zaujímavosťou ostáva, že Henricha IV. nemeckí vlastenci 19. storočia vnímali ako ochrancu národa pred rozpínanosťou cirkvi a Otto von Bismarck počas svojho sporu s Vatikánom (najostrejšie sa vyhrotil v rokoch 1872 – 1878) vyhlásil: „My do Canossy nepôjdeme“. Upozorňuje na to MORVAY, Peter. Henrich IV. In *SME*, 30. 1. 2007.

³⁷ Na túto skutočnosť upozorňuje PROCACCI, ref. 31, s. 25.

³⁸ Neobľomnosť Gregora VII. a zložitost cirkevných pomerov v dobe boja o investitúru vykresľuje JEDIN, Hubert. *Malé dejiny koncilů*. Praha : Česká katolícká charita, 1990, s. 30 – 32. Jeho posledné slová vraj zneli: „Miloval som spravodlivosť, neznášal som nepravosť a preto umieram vo vyhnanstve.“ Niekedy sú považované za legendu, pretože predstavujú čiastočnú

Problém investitúry však ostal otvorený – veď hoci množstvo učencov uvažovalo, čo nahradí nábožensko – politickú jednotu štátu a cirkvi (ktorej vyvrcholenie znamenala práve predstava Henricha IV. o sakrálnom kráľovstve), napokon sa ukázalo, že odlíšiť od seba tieto dve zložky nebude možné. Keď sa „nástupcom apoštolov“ stal Urban II. (1088 – 1099), opätovne brojil proti simonii, žiadal od kňazov celibát a čo je dôležité z hľadiska boja o investitúru, nepoľavil zo stanoviska predchodcu. Vytlačil protipápeža Klementa III. z Ríma.³⁹ Okrem toho podporil vzburu cisárovho syna Konráda proti jeho panovaniu.⁴⁰ Nástupca apoštolov Paschal II. (v úrade 1099 – 1118) sa dohodol s cisárom Henrichom V. (1106 – 1125)⁴¹ na konkordáte v Sútri (február 1111), že ak nemecká cirkev vráti panovníkovi všetok majetok a práva, potom sa on vzdá práva investitúry, inak odovzdá biskupovi berlu a prsteň ešte pred vysviackou, čo sa však javí ako nezmyselné. Preto sa biskupi aj kniežatá vyslovili proti dohode, ktorá pripomínala návrat k prvotnej cirkvi. Keď spomínaného Paschala opustili aj italskí spojenci, Henrich V. využil situáciu. Pochodoval na Rím, zajaľoval aj so 16 kardinálmi a ten, vidiac zložitost situácie, súhlasil s laickou investitúrou a položil mu na hlavu cisársku korunu, čo doteraz vytrvalo odmietal. Takýto ústupok však pobúrilo stúpencom clunyjskej reformy a tí ho donútili, aby tento krok odvolal. Paschal II. im po odchode ríšskych vojsk ochotne vyhovel. Vyhlásil, že dohodu s nemeckým monarchom neuznáva, nakoľko k jej uzavretiu došlo pod nátlakom a na dôvažok Henricha V. exkomunikoval (ešte roku 1111). Na lateránskej synode za účasti napr. aj španielskych duchovných (1116) sa prejavilo stúpajúce sebavedomie biskupov – tí uvalili na nemeckého mocnára kliatbu, hoci „nástupca apoštolov“ sa tak zdráhal urobiť. Vleklý spor sa podarilo zažehnať kompromisom vo Wormse (23. 9. 1122) medzi už spomínaným Henrichom V. a pontifikom Kalixtom II. (vlastným menom Guido z Vienne, na stolci 1119 – 1124): po kanonickej volbe,

---

parafrázu žalmu 44: „Miloval som spravodlivosť, neznášal som nepravosť a preto ma Pán pomazal olejom radosti.“

³⁹ Existuje tiež monografia (v tlači) SOMERVILLE, Robert. *Pope Urban II.'s Concil of Piacenza*. Práve na tomto zasadnutí uvalil spomínaný Urban II. kliatbu na Klementa III. podporovaného nemeckým monarchom (1095).

⁴⁰ Táto rebélie sa skončila neúspešne – vládca ju roku 1098 potlačil a zbavil syna kráľovskej hodnosti.

⁴¹ Spomínaný panovník sa zmocnil koruny zajatím svojho otca Henricha IV., ktorého pod hrozbou popravy prinútil abdikovať (stalo sa tak roku 1105, dosiahol teda to, čo nevyšlo jeho bratovi Konrádovi). Mladík si ale svojou krutosťou pobúrilo všetkých niekdajších spojencov. Vládca ušiel, naďalej používal titul cisára a plánoval bojové stretnutie s nesprávnym potomkom, no zabránila mu v tom smrť. Keďže však stále nad ním visela pápežská kliatba, nesmeli ho pochovať a tak miesto posledného odpočinku našiel až po piatich rokoch od skonu (v roku 1111).

vyhradenej kléru a šľachte biskupského kostola s následnou duchovnou investitúrou – čiže odovzdaním berly a prsteňa – vykonal kráľ biskupovi či opátovi svetskú investitúru podaním žezla a odovzdaním príslušných majetkov a práv. Tak sa napokon dospelo k dvojitej investitúre. Toto riešenie potvrdil prvý lateránsky (a deviaty ekumenický) koncil konajúci sa roku 1123.⁴²

Jedným z významných panovníkov bol Fridrich I. (1152 – 1190), ktorý zakročil v Ríme po zvrhnutí Eugena III. (1145 – 1153) a opäť ho dosadil do úradu. Presadil dokonca svätorečenie Karola Veľkého (1165), ktoré vykonal

⁴² Stručne o tejto epoche pojednáva a do súvislosti s clunyjskou reformou ju dáva RAPP, ref. 10, prípadne MÜLLER, Helmut et al. *Dějiny Německa*. Praha : Lidové noviny, 1995, s. 123 a tiež FRANCZEN, August. *Malé církevní dějiny*. Praha : Zvon, 1995, s. 135 – 140.

Zaujímavosť o boji o investitúru vyslovuje filozof štátu a práva BÖCKENFÖRDE, Ernst – Wolfgang. Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation. In *Recht, Staat, Freiheit. Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte*. Frankfurt am Main : 1991, s. 92 – 114 (preklad do češtiny Veronika Dudková), kde sa možno dozvedieť, že uvedená roztržka definitívne oddelila od seba sakrálne a profánne, pretože cisári a svetskí panovníci sa stali podriadenými cirkevnej moci, no duchovní sa svetským úradom nezodpovedali, skladali účty iba Bohu. Takisto rozbila predstavy o kresťanskom ľude a kresťanskom základe politickej moci. Napomohla teda sekularizácii politiky napr. tým, že cisár odtiaľ už nedostával pomazanie, stal sa laikom a bolo mu vyhradené len toto pole pôsobnosti. Znamenala tiež koniec tzv. „ríško – cirkevného celku sveta“ (slovami filozofa a historika Alberta Mirgelera (1901 – 1979)), v ktorom vtedajší človek žil. Cirkev dosiahla prevahu tým, že mala dokonalejšie pripravené inštitúcie a navyše cisár bol taktiež kresťan – takže sa odtiaľ musel podriaďovať jej vôli. Naopak, boj o investitúru pomohol vládcovi uvedomiť si, že cirkev má vyspelejšiu organizáciu než ich štáty a tak začali uvažovať nad spôsobom, ako sa jej vyrovnávajú. Samozrejme mocnári naďalej ostávali kresťanmi, podobne ako ľud, nad ktorým panovali a tak sa rozkol, spôsobený zápasom o ustanovovanie biskupov podľa autora obnažil až po zrode reformácie (30. 10. 1517).

Ernst Hans Gombrich (1909 – 2001) vo svojich *Dejinách sveta pre mladých čitateľov* dopĺňa, že víťazstvo pápežstva viedlo aj k možnosti zneužívania duchovnej moci. Na tento postreh upozorňuje v recenzii spomínaného diela HLAVÁČOVÁ, Anna. *Dejiny podľa Gombricha*. In *Impulz*, 2009, č. 1. Tu cituje ďalší cenný autorov výrok: „V ríši rozumu sa možno argumentmi sporiť a presvedčať iných, ale vieru iného človeka, ktorá leží mimo argumentov, si treba vážiť a tolerovať“.

V článku : KUČERA, Miroslav. Ovocie hnevu. Zakázané jablko reformácie odtrhol Martin Luther. In *Inzine*, 9. 7. 2003 sa čitateľ dozvie: „Rímsko – katolícka cirkev tak, ako ju poznáme dnes, začína 1. lateránskym koncilom roku 1123. Urputný boj cirkvi so svetskou mocou predznamenáva stav na kontinente aj v ďalších storočiach“.

Český kňaz, teológ a exilový bojovník proti komunizmu Karel Skalický (*1934), chápe boj o investitúru ako „pápežskú revolúciu za slobodu cirkvi v impériu.“

Pokiaľ ide o Henricha V., ten umiera o dva roky neskôr bezdetný (1125) a končí sa ním epocha sálskej dynastie, ktorá si udržala nemecký trón takmer presne jedno storočie (1024 – 1125) a za tento čas sa pri moci vystriedali štyria panovníci.

pontifik Paschal III. (1164 – 1168).⁴³ Za pontifikátu Inocenta III. (1198 – 1216)⁴⁴ dosiahlo stredoveké pápežstvo zenit svojej moci. Bol to práve on, kto podporoval kráľa Svätej rímskej ríše Ota IV. z Brunshwigu (1198 – 1218) proti Filipovi Švábskemu.⁴⁵ Fridrich II. Barbarossa (1212 – 1250) bol za svojej vlády exkomunikovaný dvakrát – a to Gregorom IX. (1227 – 1241). Najprv sa tak stalo pre odkladanie vyhlásenia križiackej výpravy (1227) a potom zasa preto, že Sardíniu, ktorá bola pápežským lénom, udelil svojmu synovi Enzovi (1241). Gregorov nasledovník v hodnosti Inocent IV. (1243 – 1254) túto kľatbu potvrdil a dokonca sprísnil (1245). Ani Fridrich a ani jeho syn Konrád (1250 – 1254) v boji s pápežom mnoho nedosiahli. Následne začína úpadok Svätej rímskej ríše, vrcholiaci zvolením dvoch kráľov: kastílskeho vládcu Alfonsa X. (1257 – 1275) a anglického princa Richarda Cornwallského (1257 – 1272). Po dlhých rokovaniach sa ríšski veľmoži zhodli, že voľbu panovníka ponechajú na zbor kurfirstov. Ten napokon určil, že vládu získa Rudolf I. Habsburský (1273 – 1291). Nový vládár sa rozhodol, že nebude zasahovať do záležitostí v Itálii, čím zlepšil vzťahy s pápežom. Mikuláš III. sa mu odvdáčil spojenectvom proti českému kráľovi Přemyslovi Otakarovi II. (1253 – 1278). Vzájomné nepriateľstvo dvoch silných protivníkov uzavrela bitka na Moravskom poli, kde Přemysl našiel smrť. Keďže nový ríšsky vládár, Albrecht I. Habsburský (1298 – 1308) udržiaval dobré vzťahy s francúzskym mocnárom Filipom IV. (1285 – 1314), zhoršil sa naopak postoj pápeža Bonifáca VIII. (1294 – 1303)⁴⁶ voči nemu. Preto sa takejto politiky vzdal. Ale ani pontifik neskončil najlepšie: po množstve konfliktov s rôznymi panovníkmi Európy napokon došlo k sporu medzi ním a už

⁴³ Katolícka cirkev ale tento akt neuznáva, nakoľko za legitímneho nástupcu apoštolov v danej dobe považuje Alexandra III. (1159 – 1181), ktorý na Fridricha uvalil kľatbu a podarilo sa mu ho vyhnáť z Itálie (1165). Napokon mocnár uznal zvrchovanosť pontifika a ten exkomunikáciu zrušil (1177). Mimochodom, s Alexandrom zápasili o pápežstvo až štyria protikandidáti – najviac v cirkevných dejinách. Jeho curriculum vitae vydal napr. LAUDAGE, Johannes. *Alexander III. und Friedrich Barbarossa (= Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters 16)*. Köln ; Weimar ; Wien : b. v., 1997.

⁴⁴ O tomto významnom pápežovi vyšlo viacero monografií, vid napr. FRENZ, Thomas. *Papst Innozenz III. Weichensteller der Geschichte Europas. Interdisziplinäre Ringvorlesung an der Universität Passau*. Stuttgart : Steiner, 2000.

⁴⁵ Za zmienku stojí, že Inocent viackrát zmenil stranu – napokon definitívne podporil Ota, keď sa ten zriekol aj posledných práv, ktoré mu vyplývali z konkordátu wormskeho (stalo sa tak roku 1208). Výmenou za to ho pontifik korunoval za cisára. Pápežský štát vtedy dosiahol najväčšiu rozlohu. Keď sa ale vládca vyhlásil za zvrchovaného pána Itálie, Inocent na neho uvalil kľatbu (1212) a odporučil kurfirstom zvoliť za kráľa Fridricha II., čo sa aj stalo a ten sa chopil moci (1212 – 1250).

⁴⁶ Bonifáca VIII. považujú historici za posledného stredovekého pontifika, ktorý disponoval veľkou mocou. Jeho životnú púť mapuje napr. PARAVICINI, Bagliani. *Boniface VIII. Un pape hérétique?* Paris : Payot, 2003.

spomínaným Filipom IV. Ten Bonifáca zajal a stavec na následky šoku o dva dni skončil. Jeho nasledovníci na stolci Petrovom sa dostávali stále viac pod vplyv francúzskej politiky, až sa napokon Klement V. (1305 – 1314) rozhodol, že presunie svoj dvor do Avignonu. Začalo sa tým „avignonské zajatie“ pápežov (1309 – 1378). To je už ale iná kapitola.

*****

Ďalším vážnym problémom boli komplikované české vzťahy voči rímsko – nemeckej ríši. Tá ako silný sused mnohokrát výrazne zasiahla do pomerov priemyslovského⁴⁷ štátu. Spor o orientáciu jeho politiky na Sasko alebo Bavorsko tlel dlho a teda zanechal v českých dejinách významnú stopu. V stručnosti sa vyvíjal nasledovne: Arnulf za vazalský sľub Spytihněva I. (895 – 915) v Rezne (895) pravdepodobne vyslal bavorské jednotky, aby posilnili postavenie českého kniežata doma. Ten chápal spojenectvo s Arnulfom aj ako ochranu proti Sasom. Navyše Spytihněvova matka Ludmila zrejme pochádzala z polabskoslovanského kmeňa Srbov, ktorí taktiež hľadali ochranu u Bavorov (neúspešne, uvedení Sasi si ich roku 906 podmanili). Český vládca teda povolal proti nepriateľom starých Maďarov (902 a pravdepodobne tiež 908) a tí ich rozdrvili. Napokon (asi roku 915) Česi údajne sami tiahli do boja s týmto súperom. Všetko sa zmenilo o šesť rokov nato (921), kedy bavorský vojvoda Arnulf rokoval so saským náprotivkom Henrichom I. zvaným Vtáčnik a pomerili sa. Ludmila, regentka neplnoletého českého kniežata Václava, sa ocitla pod tlakom, aby vyjadrila podporu novému

⁴⁷ Pokiaľ mi je známe, pod týmto menom dynastiu nikto v stredoveku nepoznal. Pomenovanie Přemyslovci, odvodené od legendárneho Přemysla Oráča počína sa objavovať až od 18. storočia a ustálilo sa pravdepodobne vďaka dielu Františka Palackého *Dejiny národa českého v Čechách a na Morave* (prvý diel, venujúci sa epoche do roku 1125 vyšiel roku 1848), pretože vďaka jednotnému názvu dynastie sa historici mohli ľahšie dohodnúť medzi sebou (poznámka J. J.).

V nedávnej minulosti sa uskutočňovali výskumy DNA pozostatkov najstarších Přemyslovcov s cieľom zistiť, či títo pochádzali z kmeňa Lemuzov, Lučanov, Moravanov alebo šlo o iných Slovanov či dokonca Germánov s väzbami na mesto Oldenburg či Románov. Projekt s názvom Archeosteon viedli genetici Daniel Vaněk a Pavel Velemínský v spolupráci s archeológom Petrom Frolíkom (pracovalo sa na tom ešte v roku 2010). Pri výskume porovnal ostatky osemdesiatich ľudí a náklady dosiahli 7 miliónov korún českých. Vaněk veril mottu: „Každý máme v sebe kúsok Adama a Evy.“ Výsledky staršieho antropologického bádania (uskutočneného v období 1977 – 1989) publikoval VLČEK, Emanuel. *Nejstarší Přemyslovci*. Praha : Vesmír, 1997. (prácu som, žiaľ, nemal poruke). Zato však základné informácie poskytuje : GAZDÍK, Jan. Jsou Přemyslovci Češi? Jejich kosti půjdou na test DNA. In *Mladá fronta dnes*, 15. 6. 2007 prípadne BARTOŠ, Günther. *Přemyslovci versus DNA*. In *Sanquis*, 2010, č. 83, s. 54 alebo PROCHÁZKOVÁ, Bára. Tajemný původ Přemyslovců. In *Respekt*, september 2010.

spojenectvu a zrejme tak hodlala urobiť. Vdova po zosnulom panovníkovi Vratislavovi I. (915 – 921) Drahomíra sa však postavila proti a keďže nenašla so staršou Ludmilou spoločnú reč, nechala ju zavraždiť (ešte roku 921). Následne vyhnala tiež vplyvných bavorských kňazov. Keď ale Václav uchopil moc (asi 925), vypudených duchovných povolal späť. Keď Henrich I. pokoril polabských Slovanov, spojil sa znova s Arnulfom a sasko – bavorská koalícia oblahla Prahu (929). Václav sa vtedy pridal na stranu prvého menovaného a zaviazal sa na sneme v Quedlinburgu (toho istého roku) platiť mu daň za mier. Nakoľko patrónom Saska je svätý Vít, rozhodol sa postaviť mu na Pražskom hrade kostol.⁴⁸ Jeho brat Boleslav si naopak zvolil druhého zo spojencov. Napätie medzi súrodencami, vystupňované aj týmto rozdielnym pohľadom na zahraničné smerovanie, viedlo napokon k Václavovej vražde (935).⁴⁹ Následne knieža Boleslav I. (935 – 973) zmasakroval stúpcov prosaskej politiky a odrazil útok vojsk Henricha I. S jeho synom a nástupcom Otom I. síce bojoval 14 rokov (936 – 950), no bez výraznejšieho úspechu. Preto ho napokon podporil v bitke na rieke Lech (955).⁵⁰ Nepriateľa prenasledoval a opäť pokoril – tento krát kdesi neďaleko juhozápadných českých hraníc. Následne ovládol Moravu a pripojil ju k svojmu štátu.⁵¹ Keď sa jeho syn Boleslav II. (973 – 999) dočasne rozhodol zmeniť stranu a prikloniť sa k Bavorsku, silný rod Slavníkovcov ostal verný

⁴⁸ Cirkevné pomery v Čechách pomôže pochopiť napr. ČAPKA, František. *Dejiny zemí koruny české v datech*. Praha : Nakladatelství Libri, 2006.

⁴⁹ Hoci sa zmocnil vlády vraždou svojho brata Václava, prejavil sa ako schopný panovník, ktorému sa podarilo posilniť pozíciu štátu v politickej i cirkevnej sfére.

⁵⁰ V knihe TOMEK, Václav Vladivoj. *Děje království českého*. Praha : Rivnáč, 1885, § 11 o nej stojí napísané (ide o môj neumelý preklad do slovenčiny): „Nedlho po skončení Boleslavovej vojny s Nemcami (skôr by sa asi hodilo pomenovanie Východofrankovia, termín Nemci sa síce prvý krát objavil v prameni už roku 929, no uchytil sa len postupne, poznámka JJ) osmelili sa Maďari ešte raz k veľkej lúpežnej výprave do Nemecka, kde bol predtým Henrich I. porazil ich pluky a tým ich na mnoho rokov odstrašil (autor zrejme myslí na bitku pri Riade (933), poznámka JJ). Vrhli s veľkým vojskom, asi 100 000 mužov – jazdcov do Bavorska, do Švábska a do Franska, a začali zabíjať a plieniť, až oblahli mesto Augsburg vo Švábsku (955). Tu ich porazil cisár Oto v bitke veľkej a krvavej, kde nesmierne ich množstvo zahynulo. Boleslav proti tomuto spoločnému nepriateľovi kresťanstva cisárovi pomáhal, postaviac 1000 mužov do vojska Otovho; sám potom s hlavným vojskom českým postavil sa na hraniciach svojej krajiny. Tých tisíc mužov zahynulo v bitke pri Augsburgu, pretože boli prví, na ktorých nepriateľ hneď udrel všetkou svojou silou. Ale keď Maďari, stratiac bitku, s ostatnou veľkou silou chceli vtrhnúť do Čiech, tu ich prijal Boleslav na hranici krvavou bitkou, v ktorej zahynul ich vodca Lehél (Lél, v skutočnosti bol zajatý a popravený už pri Lechu, poznámka JJ), a vojsko celé zahubené. Boleslav neustal teraz vo vojne s nimi až dobyl celú starú Moravu i so Slovenskom a pripojil tieto krajiny k svojej ríši“.

⁵¹ Knieža sa stalo hlavnou postavou monografie z pera autora LUTOVSKÝ, Michal. *Bratrovrah a tvůrce státu. Život a doba knížete Boleslava I*. Praha : Set Out, 2006.

pôvodným spojencom – čiže Sasom. Práve ku Slavníkovcom patrila biskup Vojtech – ten odmietol vydať rodine Vršovcov ženu, ktorá sa mala dopustiť cudzoložstva. Nik ale na slová biskupa nedbal, nešťastnicu vyvliekli priamo z kostola a stali (995). Nerešpektovanie práva azylu v kostole Vojtecha natolko zronilo, že sa vydal do Ríma a odtiaľ na christianizačnú misiu k pohanským Prusom, kde našiel smrť (997). Vršovci považovali postoj duchovného za osobnú urážku, navyše jeho brat Soběslav sa postažoval cisárovi Otovi III. na přemyslovský útlak, čo vraj druhá strana pochopila ako vlastizradu. Toto ich podľa jednej teórie napokon viedlo k napadnutiu hradu Libice a vyvraždeniu oponentov (taktiež 997). Vďaka tomu mohol knieža definitívne zjednotiť štát. Jeho potomok Boleslav III. (999 – 1003) sa zasa snažil získať priazeň saského vojvodu a kráľa Henricha II., no ten ho, prekvapujúco, uväznil (1002). O rok ho ale prepustil a doporučil poľskému monarchovi Boleslavovi Chrabrému, aby ho dosadil späť na stolec. Navrátil sa ale dlho netešil, doma ho neprijali a zvolili Vladivoja (1003).⁵² Ten ale pre údajnú neschopnosť čoskoro musí utekať k už spomínanému Henrichovi II a hľadať u neho ochranu. Ten si postup kniežaťa vyložil po svojom a od tej doby boli české krajiny na niekoľko storočí vnímané ako léno Svätej rímskej ríše. Nemecký panovník, pobúrený rastúcou mocou Poľska, zakročil následne aj voči Boleslavovi Chrabrému. Vytlačil jeho voje z Čiech i Moravy a za vládára v krajine ustanovil Jaromíra, čím prispel ku osemročnému chaosu v krajine (1004 – 1012). Knieža totiž, podľa českých historikov, nemalo štátnické nadanie a príliš holdovalo alkoholu. Neskôr si vyvolil Oldřicha (1012 – 1033), no opäť situáciu odhadol nesprávne – jeho pretendent sa od rímsko – nemeckej ríše začal osamostatňovať. Čoskoro sa na krátky čas vrátil Jaromír (1033 – 1034), no napriek tomu, že z vlastnej vôle odovzdal moc svojmu bratovi Boleslavovi (III., 1034 – 1055), nový vládca ho nechal zavraždiť.⁵³ Keď sa rozhodol podniknúť ťaženie proti Poľsku, Henrich

⁵² Pravdepodobne práve Vladivoj založil na strednom toku rieky Berounky hrad Zbečno, ktoré sa prvý krát písomne spomína roku 1003 a vládnucci rod ho využíval ako lovecké sídlo, ako uvádza <http://www.krivoklat.cz/krivoklat-od-a-do-z/osobnosti/premyslovci/>, navštívené 15. 1. 2012, 19 : 32.

⁵³ Jaromírov život bol mimoriadne pohnutý už od roku 1001 – vtedy ho nechal jeho brat Boleslav vykastrovať, nakoľko sám nemohol mať deti. Pokúsil sa ho taktiež utopiť v kúpeli. Poníženy Jaromír teda uteká aj so svojou matkou Emmou a bratom Oldřichom k už spomínanému Henrichovi II. Hoci sa o dva roky nato vracia (1003), opäť ho vyhnať súrodeneč s pomocou Boleslava Chrabrého. Keď získal vládu (1004 – 1012), ostal verný Henrichovi II., no v boji s poľským vládcom nemal úspech (stratil Moravu) a tak sa proti nemu vzbúril aj Oldřich. Knieža sa opäť uchýlilo k nemeckému mocnárovi, no ten sa rozhodne ho na dlhý čas uväzniť (1012 – 1033). Keď sa vrátil domov, Oldřich ho nechal zajať a oslepiť. Po jeho skone sa Jaromír ešte na krátky čas chopil panovania, ako je spomínané vyššie, no čoskoro po odovzdaní moci Boleslavovi III. zahynul rukou vraha – akéhosi Kochana z rodu Vršovcov

III. nezakročil, no po prepadnutí Sliezska a dobytí Hnezdna (1039) rozhodol sa zachovať pomer síl a hoci pri prvom pokuse (1040) sa mu nedarilo a utrpel porážku, druhýkrát (hneď v roku 1041) už slávil úspech, obľahol Prahu a tak české knieža kapituluje. Čoskoro (1043) sa dokonca stáva oddaným spojencom víťaza a stojí po jeho boku až do konca svojho života. Spytihněv II. (1055 – 1061) sa zamerával na upevnenie svojej moci doma a preto nestihol v zahraničnej politike vykonať nič pozoruhodné. V takejto situácii získava moc Vratislav II.⁵⁴

*****

Po týchto úvodných slovách sa pokúsím stručne objasniť, v čom tkvie význam listiny nemeckého cisára Henricha IV. pre pražského biskupa Gebharta. Tá napríklad, podľa môjho názoru, odhaľuje nasledovné skutočnosti:

- a) biskup Gebhart (Jaromír) veľmi dobre poznal históriu cirkevných vzťahov Českého kniežatstva voči Svätej rímskej ríši – zaujímavosť tohto faktu vynikne, ak si uvedomím, že Gebhart sa narodil ako štvrtý syn kniežaťa Břetislava I. a kňazom sa netúžil stať

(4. 11. 1035). *Dalimilova kronika*, I, 36 uvádza, že „A Kochan tak štvral bratov proti sebe, až knieža dal svojmu bratovi vylúpnúť oči. Jaromír bratovi povedal: „Dobre viem, brat môj, že si to neurobil na svoju škodu, pretože sám si proti mne nič nemal a vždy si ma pokladal za verného a neverným Ti bol Kochan. Sukňa nebýva bližšie, než košeľa. Kto sa pre vzdialenejšie vzdaluje od bližšieho, ten sa veru múdrom nenazýva. Na Vršovcov sa nespoliehaj a trestaj ich, kde môžeš“. Tie slová sa dostali až ku Kochanovi. Vzal oštep, šiel na záchod a tam číhal na knieža. Keď to sedelo pri väčšej potrebe, tu Kochan preklal šľachetné knieža Jaromíra“. Podľa najnovších výskumov Jaromírovo telo po smrti rozsekali a kosti vyvarili – zrejme, aby zakryli stopy zločinu. Jaromírov ťažký životný údol si všima napr. aj BAUER, Jan. *Podivné konce českých panovníků*. Praha : Akcent, 2004.

⁵⁴ K rannému obdobiu českého štátu a vláde Přemyslovcov v 10. až 12. storočí vyšlo niekoľko monografií, spomeniem napr. TŘEŠTÍK, Dušan. *Počátky Přemyslovců*. Praha : Accademia, 1999 prípadne ŽEMLIČKA, Josef. *Čechy v době knížecí (1034 – 1198)*. Praha : Lidové Noviny, 2007. V týchto dielach sa venuje pozornosť aj zahraničnej politike českých kniežat.

Zaujímavý objav urobil v Žitci archeológ Petr Čech – našiel predmety na tavenie a spracúvanie striebra – jedinu dielňu tohto typu v danom období (1061 – 1085) v celých Čechách. Nevie síce, odkiaľ sa dovážala ruda, lebo v blízkosti niet ložísk, no domnieva sa, že Přemyslovci tu razili nepravé mince, aby mali čím zaplatiť nemeckým vládarom („vo výške niekoľko stoviek kilogramov striebra,“ no nevedno, aký časový interval má autor na mysli), ako informuje KASSAL, Tomáš. Přemyslovci boli klamári. Falšovali peniaze. In *SME*, 27. 11. 2009. Naopak FÄRBER, Jan. Byli Přemyslovci podvodníci? In *Mladá fronta dnes*, 15. 12. 2009, ale oponuje, že v Európe predsa v danej dobe platil istý zlatý a strieborný štandard a teda ak by český vládnucci rod razil strieborné mince s medeným jadrom, prišlo by sa na to a pri obchodnej výmene by sa takéto prostriedky stali nepoužitelnými.

- b) spomínaný muž patril k obľúbencom cisára Henricha IV. a Vratislav II. sa obával jeho rastúcej moci (napr. už roku 1077 ho nemecký monarcha vymenoval za najvyššieho kancelára)
- c) hoci Gebhart a Vratislav II. boli bratia, pravdepodobne dlhšie nedokázali nájsť spoločnú reč v otázke rozsahu právomocí biskupa a tak sa ten obrátil na mocného ochrancu z cudziny – totiž práve uvedený hodnosťár nastolil okrem iného prísnejšiu disciplínu medzi kňazmi
- d) cisár dôrazne trval na tom, že je českému vládárovi nadradený, a preto sa mu rozhodol nanútiť svoju vôľu, o čom svedčí napr. formulka „iba mocou panovníkov bol dosadený nový biskup...“
- e) listina vymenúva viaceré popredné osobnosti svetskej i cirkevnej sféry vo vtedajšej Svätej rímskej ríši a Českom kniežatstve a uvádza ich funkcie
- f) sú tu presne vymedzené hranice Pražského biskupstva a pomenované kmene, ktoré obývali dané kraje
- g) dokument osvetľuje postoj Svätej rímskej ríše voči Českému kniežatstvu v danej historickej epoche

*****

Dokument spadá do čias vlády českého kniežaťa Vratislava II. (1061 – 14. 1. 1092). Preto sa možno zdá zvlášťne, že nemecký cisár vystavil privilegium cirkevnému hodnosťárovi cudzieho štátneho útvaru. Lahšie tento fakt možno pochopiť, ak na udalosti historik nazerá so snahou spoznať súvislosti.

Vratislav II. sa v domácej politike príliš nemal z čoho radovať. Najväčšie starosti mu spôsobil najmladší brat Jaromír, ale s údelom druhorodeného sa nevyrovnal ani stredný Konrád, hoci ich panovník pri nástupe k moci odškodnil menšími údelmi na Morave. Práve Jaromír sa mal stať pražským biskupom, čo však dlhšiu dobu vzdorovito odmietal. S panovníkom sa dohodol až po jeho pokuse o rozhodnutie sporu silou (1068). Onedlho však opäť vyvolal roztržku (1072),⁵⁵ ktorú musel riešiť až pápež (1075). Vratislav bol nútený rokovať s pontifikom aj o vyriešení situácie v olomouckom biskupstve (1079).

O to viac mocnárovi prišlo šťastie pri riešení problémov v zahraničí. Po dočasnom urovnaní sporov so súrodencami zriadil vyšehradskú kapitolu a podriadil ju Rímu (1070). Keď Poliaci vtrhli do Čiech (1072), chystal Vratislav

⁵⁵ Medzičasom sa prehĺbili kráľove rozpory s jeho bratom, pražským biskupom Gebhartom (v roku 1070) a tak Vratislav II. opúšťa Prahu a sťahuje sa na Vyšehrad, vybudoval tu kniežací palác, budovy pre družinu, baziliku sv. Petra a niekoľko kostolov, ako sa tvrdí na <http://www.pavelkrepinsky.cz/?p=138>, navštívené 12. 1. 2012.

odvetnú výpravu s účasťou cisára Henricha IV. Hoci sa ju nepodarilo uskutočniť, český vládca a nemecký mocnár ostali na dlhý čas spojencami. Dosvedčuje to napr. pomoc Přemyslovca spojencovi v bitke na rieke Unstrut, kde sa podarilo rozdrviť voje saských povstalcov (9. 6. 1075), vpád do poľskej Mišne (jeseň 1075 a znova leto 1076), spoločné spustošenie Švábska (1078) alebo Vratislavova účasť na Henrichovej rímskej jazde (asi 1082). Ako odmenu získal knieža napr. východnú saskú marku (neskôr zvanú Horná Lužica), Budyšínsko či Východnú bavorskú (rakúsku) marku. Okrem toho menoval cisár pražského biskupa Jaromíra za svojho kancelára (1077). Sobášom svojej dcéry Judity s poľským vládárom Vladislavom Hermanom dosiahol panovník zlepšenie vzájomných vzťahov (1079). Napokon dokázal poraziť aj markgrófa východnej bavorskej marky Leopolda II., ktorý niekoľkokrát vyplienil Moravu (1082). V dobe vzniku mnou skúmaného dokumentu bol český vládca Vratislav na vrchole moci: ako odmenu za vernosť ho nechal Henrich IV. vymenovať za vôbec prvého českého kráľa (apríl 1085, korunovaný 15. 6. 1086). Titul však ešte nebol dedičný, vzťahoval sa výlučne na jeho osobu.⁵⁶

⁵⁶ Prvým dedičným českým kráľom sa stal až Vladislav II. a to 18. 1. 1158, keď mu túto hodnosť udelil nemecký cisár Fridrich I. Barbarossa. Listina, potvrdzujúca tento akt je najstarším zachovaným dokumentom v českom národnom archíve a podľa prepisu v DOSKOČIL, K. *Listiny a listy z dejín československých 869 – 1938*. Praha : b. v., 1938, s. 15 – 16 znie takto (preložil som ju z češtiny do slovenčiny, J. J.):

"V mene svätej a nerozdeliteľnej Trojice.

Fridrich z Božej milosti rímsky cisár, rozmnožiteľ.

Aj keď nás zákon prirodzený i písaný nabáda preukazovať dobro všetkým, obzvlášť sme uznali za vhodné prednosťou zvlášťnej pocty vyvýšiť predovšetkým tých, ktorí v spravovaní cirkvi a obce pospolitej pravdivou radou a neúnavným pričinením pri nás stoja a pre rozšírenie slávy cisárstva veľmi statočne bojujú, vystavujú sa všetkým útokom nepriateľov a akýmkoľvek nebezpečenstvám, aby nemuseli stratiť dôveru v udeľovanie cností a v slávu koruny tí, ktorí riadne zápasili.

Preto nech je známe všetkým Kristu i ríši našej verným, ako prítomným, tak aj budúcim, že sme Vladislavovi, jasnému a prestatočnému kniežatu českému, pre vynikajúce zásluhy služieb a oddanosti, ako jeho, tak aj všetkých Čechov, odznak dôstojnosti, ktorým jeho deda a ostatní predkovia jeho, kniežatá české, priazňou cisárskej Výsosti nad ostatné kniežatá vynikali, totiž členku, nosiť povolili a skrze neho všetkým jeho nástupcom na veky.

Rozhodujeme teda a nezrušiteľným zákonom ustanovujeme, aby menované české knieža Vladislav smel nosiť členku v tie časy, kedy my nosíme korunu a odznak slávy, totiž na Narodenie Pána, počas veľkonočných sviatkov a letníc, a okrem toho počas sviatku svätého Václava a sv. Vojtecha, pretože celé Čechy tie sviatky kvôli svojim ochrancom s väčšou úctou a slávou svätia. Ako sa potom slávnosť a vloženie našej koruny na hlavu nemajú diať inak než rukami arcibiskupov a biskupov, tak spomínanému kniežatu českému nech nie je členka vkladaná žiadnym iným človekom, než milým našim Danielom, dôstojným biskupom pražským, a Jánom, dôstojným biskupom olomouckým, a ich nástupcami. Ak by olomouckého

*****

Listina, ktorú tu skúmam, vypovedá o zasahovaní Henricha IV. do českých cirkevných záležitostí.⁵⁷ Cisár je tu titulovaný ako Henrich III., pretože Henrich I. túto hodnosť nikdy nezískal (ostal iba kráľom) a tým sa posunulo číslovanie ďalších panovníkov. Niektorí historici ju pokladajú za falzifikát, no väčšina verí v jej pravosť. Vo svojej kronike ju zachytil pražský biskup Kosmas (vdaka jeho starostlivej kronikárskej práci sa, mimochodom, zachovalo viacero dokumentov z najstarších českých dejín).⁵⁸ Píše sa v nej o snahe monarchu zabrániť páchaniu krívd na klére. Henrich preto vypočul a starostlivo zvažil sťažnosť biskupa Gebharta (Jaromíra), tvrdiaceho, že zriadením moravského biskupstva sa zmenšila oblasť jeho pôsobenia. Hodnostár sa pritom opiera o fakt, že za čias sv. Vojtecha moravské biskupstvo neexistovalo, preto by malo toto územie opäť spadať pod patronát stolca v Prahe.⁵⁹ Panovník o záležitosti diskutoval s mnohými poprednými svetskými i cirkevnými predstaviteľmi, ktorých mená sú v texte uvedené. Napokon sa rozhodol dať rozhorčenému duchovnému za

---

biskupa nebolo, nech vykoná to za oboch pražský biskup pre väčšiu dôstojnosť svojho stolca; podobne má však konať olomoucký, ak by pražského nebolo.

Okrem toho uvedenému kniežatu českému a jeho nástupcom pridávame a povoľujeme poplatok z krajiny poľskej, ktorý jeho predchodcovia, kniežatá české, od dávnych čias z Poľska dostávali.

Aby potom toto naše darovanie a ustanovenie vyššie menovanému kniežatu Vladislavovi, nášmu najmilšiemu, a jeho nástupcom po všetky časy zostalo platné a nezvratné, tento list sme o tom spísali a našou pečatou spečatili rozkázali, priberúc vhodných svedkov, ktorých mená sú takéto: Eberhard, arcibiskup solnohradský, Wichman, arcibiskup megeburgský, Hartvik, biskup rezenský, Eberhard, biskup bamberský, Konrád, biskup pasovský, Otto, biskup frizinský, Daniel, biskup pražský, Henrich, knieža rakúske, Friedrich, knieža švábske, Ludovít, krajinský gróf durýnsky, Adalbert, markgróf saský, Otto, markgróf meissenský, Otto a Fridrich, falcgrófi.

Znamenie pána Fridricha, najnepremožiteľnejšieho cisára rímskeho. Ja, Reinald kancelár, namiesto Arnalda, arcibiskupa mohučského a arcikancelára, som overil.

Dané v Rezne, 15. deň pred februárovými Kalendami, v 5. indikcii, roku vtelenia Božieho 1157, za vlády pána Friedricha, najslávnejšieho rímskeho cisára, 6. roku jeho vlády, cisárstva potom 3."

⁵⁷ Za hodnotnú prácu o cirkevných pomeroch českého štátu, hoci zameranou predovšetkým na obdobie vlády Luxemburgovcov, považujem HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. *Svět české středověké církve*. Praha : Argo, 2010, 9788025701867.

⁵⁸ Zatiaľ posledné vydanie aj s kvalitnou úvodnou štúdiou predstavuje: KOSMAS. *Kronika Čechů*. Praha : Argo, 2011.

⁵⁹ K tomuto sporu nahliadni napr. ELBEL, Petr. Dějiny neúspěchu aneb úsilí Přemyslovců o zřízení arcibiskupství v českých zemích. In WIHODA, Martin, REITINHER, Lukáš. *Proměna středovýchodní Evropy raného a vrcholného středověku*. Brno : Matice moravská, 2010, s. 238 – 306.

pravdu a moravské biskupstvo opätovne zlúčil s pražským. Okrem toho detailne vymedzil jeho hranice. Zaujímavé je, že list potvrdili aj knieža Vratislav a jeho brat Konrád, hoci určite vedeli, že sa týmto aktom vzdávajú časti svojej suverénnej moci nad krajinami kráľovstva českého.

*****

V posledných rokoch vlády sa proti Vratislavovi postavil najprv brat Jaromír (1088), no umrel pri hľadaní spojencov na ceste do Ríma (26. 6. 1090) a potom (pri obliehaní odbojného hradu Brno) jeho vlastný syn Břetislav. Ten dokonca tiahol na Prahu. Zložitú situáciu však v monarchov prospech prekvapivo zvrátil dovtedy nesúhlasiaci súrodenec Konrád a s Břetislavom uzavrel mier (jún 1091). Možno k tomu dopomohol fakt, že práve Konrád bol vybraný za následníka, nakoľko mal najvyšší vek zo všetkých členov vláduceho rodu.

Za nejasných okolností stratil Vratislav priazeň Henricha IV. Ten sa zrejme domnieval, že korunováciou sa uvoľnili väzby jeho českého spojenca k nemeckej ríši. Preto mu odňal východnú (rakúsku) marku (už 1086) a hoci český panovník obsadil Meissen, neudelil mu ho (1091).

Prvý korunovaný český kráľ skončil zvláštnym spôsobom: ťažko sa poranil pri love. Českí historici mu však vyhradili významné miesto v dejinách – ved' zvýšil zahraničnú prestíž ich štátu.⁶⁰ Nahradil ho večne nespokojný Konrád (ako knieža Konrád I.), ktorý sa však z vládnutia tešil prikrátko, nakoľko mu smrť čoskoro vytrhla z rúk panovnícke insígnie (panuje 20. 1. – 6. 9. 1092).⁶¹

*****

Dôsledky prijatia tejto listiny českými kniežatami by už sami osebe postačovali na to, aby si nemecký cisár nárokoval právo zasahovať do ich vnútorných záležitostí. Ako jej pozitívum možno vnímať zjednotenie moravského a pražského biskupstva. Situáciu však onedlho omnoho viac skomplikoval fakt, že Boleslav II. (1092 – 1100) požiadal Henricha IV. na sneme v Rezne (1099), aby jeho bratovi Bořivojovi udelil Čechy ako léno. Ten však nemal vo vlasti podporu a okrem toho sa týmto krokom obišiel dovtedy uznávaný tzv. starešinový poriadok čiže právo primogenitúry – moc mal uchopiť najstarší člen rodu. Viedlo

---

⁶⁰ Monografiu mu venoval VANÍČEK, Vratislav. *Vratislav II. (I.). První český král*. Praha : Vyšehrad, 2004.

⁶¹ Toto obdobie mapuje monografia VANÍČEK, Vratislav. *Soběslav I. a Přemyslovci v kontextu evropských dějín v letech 1092 – 1140*. Praha : Paseka, 2007.

to k občianskej vojne medzi starším, ale odsunutým Oldřichom a kniežatom Bořivojom II. (1100 – 1107). Vládca si svoje pozície napokon dokázal udržať (bojuje sa v auguste 1102). Dlho sa však z víťazstva netešil – keď s vojskom vytiahol pomôcť Henrichovi IV. do Bavorska, v Čechách sa chopil vlády jeho bratranec Svatopluk (1107 – 1109). Ten nariadil vyvraždiť ešte žijúcich Vršovcov (1109). Keď knieža skonalo, došlo opäť k bojom o moc, hoci cisár Henrich V. ustanovil za vládcu Vladislava I. (1109 – 1125). Proti tomuto panovníkovi sa postavil jeho bratranec Oto a niekdajší knieža Bořivoj. Nemecký mocnár si sokov predvolal na súd, no opäť neuspel. Snahu o zmierenie znepriatelených strán márne vyvíjal aj poľský panovník Boleslav III. Napokon sa sám Vladislav na smrteľnej posteli zmieril so svojim bratom Soběslavom (ktorý takisto brojil proti jeho vláde) a určil ho za svojho nástupcu. Práve Soběslavom I. (1125 – 1140) nastupuje v Českom kráľovstve k moci schopný vladár. Na všetkých týchto udalostiach možno dobre vidieť, že prílišné pripútanie krajiny k západnému cisárstvu spôsobovalo jej od počiatku značné vnútropolitické komplikácie.⁶²

Spomínaná listina znie v preklade do slovenčiny nasledovne:⁶³

V mene svätej a nedeliteľnej Trojice, Henrich Tretí, z milosti Božej cisár Rímsky, rozširovateľ Ríše.

Vieme, že prislúcha menu cisárskemu a dôstojnosti cisárskej, aby sme všade pomáhajúc prospechu cirkví Božích, odvracali od nich škody a krivdy, kde by (to) bolo potrebné.⁶⁴ A preto chceme, aby bolo všetkým verným Božím aj našej ríše známe, budúcim aj súčasným, že verný náš biskup Pražský Gebhart, často žaloval svojim spolubratom a spolubiskupom, aj ostatným kniežatám našim a naposledy nám, že biskupstvo Pražské, ktoré bolo od počiatku zriadené po celom kniežatstve Českom a Moravskom ako jediné a nerozdeliteľné⁶⁵ a tak bolo aj od pápeža Benedikta⁶⁶ aj od cisára Ota Prvého potvrdené, potom bolo so súhlasom jeho predchodcov rozdelené a vo vnútri svojich hraníc zmenšené tým,

⁶² Množstvo informácií o lútom zápase o český kniežací stolec v rokoch 1092 – 1140 poskytuje TEPLÍK, Tomáš. *Evropská diplomacie v historických souvislostech od počátků do vypuknutí první světové války*. Praha : Imprinta a.s., 2008, s. 173 – 175.

⁶³ Listinu citujem tak, ako ju uviedol KOSMAS. *Kronika česká*, II., 37.

⁶⁴ Cisár nemeckej ríše si totiž nárokoval právo vo vnútri štátu menovať cirkevných i svetských hodnostárov. Narazil však na tvrdý odpor Svätej stolice, čo viedlo k boju o investitúru, ako spomínam vyššie.

⁶⁵ Zriadil ho knieža Boleslav II. (vládne 967/972 – 999) roku 973. Staršia literatúra udávala na základe chybného datovania kronikára Kosma rok vzniku 967. Zaujímavé je tiež, že niektorí bádatelia považujú zakladaciu listinu, citovanú práve Kosmom, za falošnú.

⁶⁶ Myslí sa tu na pápeža Benedikta VI. (pontifikát 973 – 974).

že bol iba mocou panovníkov dosadený nový biskup.⁶⁷ Keď potom biskup Gebhart v Mohuči pred legátmi apoštolského stolca v prítomnosti našej aj mnohých veľmožov našej ríše vzniesol tú istú žalobu, bola od arcibiskupov: Vezila Mohučského, Sigevina Kolínského, Egelberta Trevírskeho, Liemara Brémskeho a od biskupov Tiederika Verdunského, Konráda Utrechtského, Oldřicha Eichstatského a Ota Regenburgského so súhlasom laikov: kniežata Českého Vratislava a jeho brata Konráda, vojvodu Fridricha, vojvodu Litolda, falgrófa Rapotu a všetkých, ktorí sa tamže zišli, ona prvá biskupská osada celou dĺžkou svojich hraníc prisúdená stolci Pražskému.

Jej hranice na západ potom sú tieto: Tuhošť s krajom, ktorý dosahuje rieku Koubu, Sedlec a Lučania a Dečania, Litomerici, Lemuzi až na hrebeň pohraničného lesa,⁶⁸ ktorým sú Čechy ohraničené. Potom na polnoc (to značí na severe, naopak tzv. poludňajšia strana predstavuje zasa juh, poznámka J. J.)⁶⁹ sú tieto hranice: Pšovania, Chorváti a druhí Chorváti, Slezania, Trebovania, Bobrania, Dedošania až k hrebeňu pohraničného lesa, kde prichádzajú hranice Milčanov. Odtiaľ na východ má tieto rieky za hranice: Bug a Styr s hradom Krakovom a krajom, ktorý má meno po Váhu, so všetkými krajinami, ktoré patria k prv pomenovanému hradu, ktorým je Krakov. Odtiaľ pripojením pomedzia uhorského rozšírená tiahne sa až k horám, ktoré sa nazývajú Tatry. Potom na tej strane, ktorá je obrátená na poludnie, tá istá biskupská osada s pripojením krajiny Moravskej tiahne sa až k rieke, ktorá sa nazýva Váh, a ku chrbtu lesa, ktorý sa nazýva More, a lesa na horách, ktorým je Bavorsko ohraničené.⁷⁰

⁶⁷ Roku 1063 zriadil totiž práve knieža Vratislav (1061 – 1092, od 1086 kráľ) so súhlasom pražského dušpastiera Šebora biskupstvo v Olomouci. POJSL, Miroslav. *Moravské biskupství v 10. – 11. století – tradice Velké Moravy v přemyslovském období? In KOŽIAK, Rastislav – NEMEŠ, Jaroslav. Křesťanstvo v časoch sv. Vojtecha*. Kraków : Wydawnictwo Towarzystwa Słowaków w Polsce, 2009, s. 40 – 56 dospel k názoru, že moravské biskupstvo malo kontinuitu s veľkomoravskou cirkevnou organizáciou, no nie z čias sv. Metoda, ale až po jej obnovení okolo roku 900, kedy sa už obrady slúžili v latinčine. To však podľa neho neznamená, že by solúnski bratia upadli v danej oblasti do zabudnutia. Tvrdí teda, že Vratislav II. len obnovil stav, ktorý kedysi existoval a povedomie o jeho jestvovaní sa uchovávalo v pamäti.

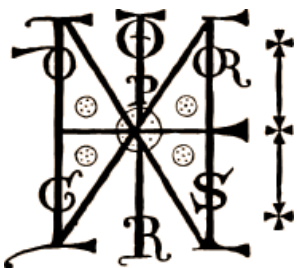
⁶⁸ V originálnom texte sa namiesto pojmu pohraničný les používa termín hvozď, ja som ho zmenil s úmyslom dosiahnuť ľahšiu zrozumiteľnosť textu.

⁶⁹ Viem o tom, pretože sa to tak stále hovorí v gemerskom nárečí.

⁷⁰ Biskupstvo zahŕňalo teda Čechy, časť Sliezska, Krakovsko, tzv. Červenú Rus (dnes juhovýchod Poľska), Moravu a možno aj západné Slovensko. Podľa niektorých teórií totiž mohla vraj na základe takto vymedzených hraníc pod právomoc českého biskupstva spadať časť, prípadne celé územie Slovenska. Ak by to ale bolo tak, potom by pražské biskupstvo zaberalo územie biskupstva nitrianskeho buď čiastočne, alebo úplne.

A tak sa stalo prostredníctvom našim a s pridaným spoločným súhlasom⁷¹ kniežat skrže..., že knieža Český Vratislav a jeho brat Konrád znova priznali a vrátili zvrchu menovanému biskupstvu Pražskému, bratovi svojmu, onú osadu, súdnym jednaním požadovanú. A preto, súc prosbou toho istého biskupa dôvodne k tomu primáti, potvrdzujeme jemu i nástupcom jeho výrokom našej cisárskej moci opäť zjednotenie Pražského biskupstva a ustanovujeme, nariaďujúc nezrušiteľne, aby sa v budúcom čase neosmeľoval vôbec žiadny človek ktoréhokolvek stavu alebo žiadny spolok ľudský odcudzovať čokolvek Pražskému kostolu z jeho práva v zvrchu naznačených hraniciach. A aby moc tohto zjednotenia a potvrdenia zostala po všetky veky⁷² stála a nezvrátená, preto sme kázali spísať tento list, a ako je dobre vidieť, vlastnou rukou ho potvrdzujúc, dali sme jej pritlačením nášho znaku označiť.

Dané dňa 29. apríla roku od narodenia Pána 1086, indikcie 9, roku potom 32 kraľovania pána Henricha, roku cisárstva jeho tretieho.

Znak pána Henricha III., cisára Rímskeho, rozširovateľa Ríše

Tento znak som videl ja, ako (ho) cisár vlastnou rukou pripojil na privilegium pražského biskupstva.⁷³

Každý historický dokument si zaslúži našu pozornosť a inak tomu nie je, myslím, ani v prípade skúmanej listiny. Verím, že sa vo vedeckých kruhoch ešte objaví záujem o jej hlbšie pochopenie. No na plynutie času sa tiež možno pozeráť rôzne. Krásnymi slovami to kedysi vyjadril člen starej stoy Chrysispos, keď

⁷¹ Je jasné, že poprední muži českí neboli s rozhodnutia vôbec nadšení, veď rušilo existenciu olomouckého biskupstva – viď poznámku číslo 67.

⁷² Nemecký cisár a viacerí jeho nástupcovia pozerali na Čechy ako na svoje léno, platnosť citovanej listiny však zaniká najneskôr 30. 4. 1344, kedy Ján Luxemburský (český kráľ 1310 – 1346) povýšil pražského biskupa (od januára 1343) Arnošta z Pardubic (25. 3. 1297 – 30. 6. 1364) na arcibiskupa. Ján totiž zastával aj funkciu generálneho vikára Rímskonemeckej ríše v predalpských krajinách, mohol teda v cirkevných otázkach rozhodovať samostatne, čo aj v tomto prípade urobil.

⁷³ Netreba však zabúdať, že tento dôležitý dokument cirkevných dejín sa zachoval iba v Kosmovej kronike a jeho originál je pravdepodobne stratený, ba viacerí historici tvrdia, že nikdy ani neexistoval.

skonštatoval: "Ani o prítomnosti nemožno s istotou povedať, že je, pretože v nej nájdeme čriepok minulosti a záblesk budúcnosti."⁷⁴

Preklad buly Gregora VII. *Dictatus papae* (Pápežské ustanovenie)⁷⁵ z roku 1075, pozostávajúcej z dvadsiatich siedmich nasledovných bodov:

- I. rímska cirkev bola založená samotným Bohom
- II. len rímsky biskup sa smie nazývať univerzálnym
- III. len on sám môže zosadiť a menovať biskupov
- IV. jeho legát smie predsedáť koncilu pred ostatnými biskupmi, a to dokonca aj v prípade, ak zastáva nižšiu hodnosť a smie proti nim vyriešiť výrok o zosadení
- V. rímsky pápež smie zosadiť osoby v neprítomnosti (myslí sa pravdepodobne na biskupov, ktorí sú dlhodobo neprítomní vo svojej diecéze)
- VI. okrem iného my (kresťania) nesmieme zostať pod jednou strechou s osobami, ktoré on (pápež) exkomunikuje
- VII. len on sám môže ustanovovať nové zákony podľa najnutnejších potrieb doby a zriaďovať nové diecézy, vytvoriť kapitolu v rámci opátstva, a na druhej strane, rozdeľovať bohaté biskupstvá a spájať chudobné
- VIII. len on sám smie používať cisárske insígnie
- IX. pápež je jediný človek, ktorému musia všetci princovia bozkávať nohy
- X. len jeho meno má byť čítané v kostoloch
- XI. jeho titul je jedinečný na celom svete
- XII. môže zosadzovať cisárov
- XIII. z nevyhnutných dôvodov môže presúvať biskupov z jedného stolca na iný
- XIV. môže vysvätiť klerika akéhokolvek kostola, kdekoľvek si praje
- XV. môže zakázať vykonávanie služieb vysvätených kňazov pre svojich ordinárov a prijímanie vyšších svätení od ostatných biskupov
- XVI. žiaden koncil nesmie byť nazvaný ekumenickým, ak mu (pápež) nepredsedal
- XVII. žiadna kniha ani kapitola nesmie byť uznaná za právne záväzný dokument bez jeho autority

⁷⁴ Stoické chápanie časových rovín objasňuje RIST, John M. *Stoická filozofia*. Praha : Oikoimenh, 1999, s. 283–298.

⁷⁵ Prekladám ju z anglického jazyka, podľa znenia, uverejneného na stránke <http://faculty.cua.edu/pennington/churchhistory220/topicfive/DictatusPapaePullan.htm>, podrobnejšie nahliadni poznámku číslo 33.

- XVIII. žiaden jeho výrok nesmie byť nikým zrušený, iba on sám ho môže zrušiť
- XIX. nesmie byť nikým súdený
- XX. nesmie byť nikým súdený ten, kto sa odvolá ku Svätej stolici
- XXI. dôležité právne otázky musia byť prenechané Svätej stolici
- XXII. rímska cirkev sa nikdy nemýlila a ako dosvedčuje Písmo sväté, nikdy sa ani nepomýli
- XXIII. rímsky biskup, ak bol právoplatne zvolený, je nepochybne posvätený pre zásluhy sv. Petra podľa svedectva sv. Ennodia, biskupa Pavie (a) so súhlasom mnohých svätých Otcov – ako to stojí napísané v dekrétach blahoslaveného pápeža Symmachia
- XXIV. pod jeho vedením a s jeho súhlasom smú jemu podriadené osoby vzniknúť obvinenie
- XXV. môže odvolať a vymenovať biskupov bez zvolania koncilu
- XXVI. nikto nesmie byť považovaný za katolíka, pokiaľ nesúhlasí s rímskou cirkvou
- XXVII. pápež môže zbaviť poddaných hriešnych (vládcov) sľubu lénnej vernosti voči nim

METAČNÁ LISTINA SVÄTOANTONSKÉHO PANSTVA Z ROKU 1266 A JEJ VÝPOVEDNÁ HODNOTA K DEJINÁM BANSKOŠTIAVNICKÉHO BANÍCTVA

Miroslav MINÁRČIC

Miroslav MINÁRČIC: Important historical source dealing with the borders of the St. Anthony manor dated 1266 and its relevance for history of mining in the area of Banská Štiavnica. Early written sources connected with the history of town Banská Štiavnica are dated into 13th century. These sources contain general information and their usability for the research of local mining history is rather small. The record dealing with the borders of the St. Anthony manor dated 1266 may be considered as challenge for historical research in these contexts. The main aim of this document was to fix estate borders between noble families and their neighbours. It is the oldest written source containing data about population of town Banská Štiavnica and surrounding areas. Following article analyses this document in the connection with the mining history of this area and offers interesting results.

Keywords: mining history; town Banská Štiavnica; St. Anthony manor; 13th century

Prvé písomné pramene k dejinám Banskej Štiavnice pochádzajú z 13. storočia. Sú vzácne a obsahujú iba všeobecné údaje, málo využiteľné pri výskume dejín tunajšieho baníctva. Jedným z týchto prameňov je aj metačná listina svätoantonského panstva z roku 1266. Impulzom pre jej vznik bola úprava hraníc medzi majetkami členov šľachtického rodu Hont-Poznanovcov a ich susedmi – mestami Banská Štiavnica a Krupina. Listina predstavuje najstarší známy písomný doklad, ktorý obsahuje údaje o obyvateľoch a chotári mesta Banská Štiavnica. Hoci ide o prameň pomerne známy a údaje z neho boli viackrát publikované, listina zatiaľ nebola skúmaná vo vzťahu k dejinám banskoštiavnického baníctva. Preto je výpovedná hodnota tohto prameňa z pohľadu montánnej histórie dodnes neznáma.

V rámci bádania najstarších písomných prameňov k dejinám Banskej Štiavnice som preskúmal uvedenú listinu. Venoval som sa jej z pohľadu montánnej histórie. Pri práci som dospel k zaujímavým poznatkom. Zistil som, že listina okrem údajov o najstarších banských podnikateľoch z Banskej Štiavnice mohla byť v sebe ukrývať aj ďalšie cenné a doteraz neznáme súvislosti a informácie o dejinách baníctva, úpravníctva a hutníctva na území banskoštiavnického rudného revíru. Prezentovať výsledky tohto výskumu je úlohou predloženej štúdie.

Základné údaje o listine a stav jej poznania

V roku 1266 vydal prepoš Gregor a ostrihomská kapitula písomné svedectvo o právnom pokonaní medzi vlastníkmi svätoantonského panstva, bratmi Petrom a Deziderom, synmi Honta z rodu Hont-Poznanovcov na jednej strane a ich susedmi – bratmi Petrom, Mikulášom a Wlkom, synmi Lamperta z rodu Hont-Poznanovcov a jeho synovcami Deršom a Demeterom a mešťanmi Banskej Štiavnice a Krupiny na strane druhej. Predmetom pokonania bola dohoda o stanovení hraníc svätoantonského panstva, ktoré sa rozkladalo juhovýchodne od mesta Banská Štiavnica, v katastrálnych územiach dnešných obcí Preňčov, Ilija, Svätý Anton, Banský Studenec, Žibritov a Kráľovce-Krnišov a potom metácia – vytýčenie hraníc medzi uvedeným panstvom a okolitými územiami. Originál listiny sa nezachoval a jej obsah poznáme dnes iba z hodnoverného odpisu – tranzumtu, ktorý vystavil v roku 1274 prepoš Gregor a ostrihomská kapitula.¹ Listina bola publikovaná v arpádovskom diplomatári Gusztáva Wenzela.²

Údajmi z listiny sa zaoberali viacerí autori. Ich práce sú zamerané na problematiku jazykovedy a histórie sídiel, ktoré sa dnes nachádzajú na územiach vymedzených v dobovej metácii.³ Z hľadiska dejín baníctva v bansko-

štiavnickom rudnom revíri sa jej pozornosť zatiaľ nevenovala. Listinu dôkladne prebádal aj banskoštiavnický historik Jozef Gindl, ktorý svoje – niekedy aj mylne a nepresne interpretované – zistenia publikoval vo viacerých prácach.

V práci o najstarších dejinách Banskej Štiavnice a jej baníctve autor nesprávne stotožnil sv. Egídia, patróna dodnes jestvujúceho románskeho kostola v obci Ilija, ktorý sa uvádza v listine pri metácii, so sv. Elígiom, patrónom zlatníkov. Na základe toho potom formuloval záver, že pri kostole jestvovala v roku 1266 osada zlatníkov, dnešná Ilija, pričom sa odvolával na text našej listiny. V tej sa však pri kostole sv. Egídia žiadne sídlo ani zlatníci nespomínajú.⁴

V práci o dejinách železiarstva na strednom Slovensku zase uvádza, že najstarší doklad o železohutníctve na strednom Slovensku pochádza z roku 1266 a zachoval sa v podobe názvu obce Isumbleser, ktorá ležala na ceste z Banskej Štiavnice do Dobrej Nivy. Sídlo nepochybne dostalo meno podľa železného hámra, ktorý tu stál, ale nemožno ho na základe tejto všeobecnej zmienky označiť za obec s rozvinutou železiarskou výrobou, ako to urobil autor.⁵

Údaj o lokalite Isumbleser bol novšie použitý aj v práci o toponymii Štiavnických vrchov. Tu je však nesprávne zaradená medzi hutníckymi zariadeniami. Z metácie v listine jednoznačne vyplýva, že pod menom Isumbleser treba chápať sídlo – dedinu „villa“ a nie výrobo-technický objekt – železný hámor. Jeho existencia v čase vzniku listiny sa nedá dokázať.⁶

Najstarší banskoštiavnickí waldbürgeri

Banská Štiavnica je najstarším banským mestom na Slovensku. Mestské výsady dostala od kráľa Bela IV. už pred tatárskym vpádom, niekedy v rokoch

¹ Magyar Országos Levéltár Budapest (ďalej MOL), fond (ďalej f.) Középkori Gyűjtemény (ďalej KGy), č. DI 40117/1. Za bezplatné poskytnutie fotokópie listiny a preukázanie ochoty patrí moja vďaka vedúcej pracovníčke archívu, pani Nyulásziné dr. Straub Éve. Osobný archív Miroslava Minárčiča (ďalej OAMM), f. Korešpondencia, list č.p.: MM-5/2003 zo dňa 21.5.2003 a list č.p.: 6216/2003. OL. sz. zo dňa 30.5.2003.

² WENZEL, Gusztáv (ed.). *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpádkori új okmánytár 8, (1261 – 1272)*. Pest : Eggenberger Ferdinánd, 1870, listina č. 106, s. 151–153. Pri výskume som používal aj túto edíciu. Zistil som však v odpise listiny určité nepresnosti, preto som sa dôsledne pridržiaval originálneho textu listiny.

³ ŠMILAUER, Vladimír. *Vodopis starého Slovenska*. Praha; Bratislava : Učená spoločnosť Šafaříkova v Bratislave, 1932. BAKÁCS, István. *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1971. GYÖRFFY, György. *Az Árpád-kori Magyarországi történeti földrajza 3*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1987. (Z tohto diela som si vypožičal pomenovanie

„svätoantonské panstvo“ („szentantali uradalom“), ktoré som použil v názve mojej práce.) VARSÍK, Branislav. *Slovenské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10. – 12. storočí*. Bratislava : Veda, 1990. ČELKO, Mikuláš. Príspevok k stredovekým dejinám Ilije. In *Ilija. Kostol sv. Egídia a umelecko-historické pamiatky Banskej Štiavnice*. Banská Štiavnica : R.k. farský úrad Banská Štiavnica – Štefultov, 1995. ČELKO, Mikuláš. Príspevok k dejinám Štefultova a Sitnianskej. In *Z dejín Štefultova a Sitnianskej*. Banská Štiavnica : Mestský úrad v Banskej Štiavnici, 1999.

⁴ GINDL, Jozef. Z najstarších dejín baníctva a mesta Banskej Štiavnice. In *Niektoré problémy banského výskumu 1*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1961, s. 9 – 35.

⁵ GINDL, Jozef. Zo starších dejín železiarstva na strednom Slovensku. In *Historický sborník kraja 3*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1967, s. 74 – 89.

⁶ GINDL, Jozef – MATEJKOVÁ, Adriana. Úvod do toponymie CHKO Štiavnické vrchy. In *Zborník Slovenského banského múzea*, 2002, roč. 19, s. 85 – 104. Isumbleser sa spomína na s. 92. Na s. 96 je uvedený správne ako „villa“.

1237–1238.⁷ Od svojho vzniku sa formovala ako stredisko baníctva a prevažná časť jej obyvateľstva sa venovala predovšetkým ťažbe rúd a výrobe drahých kovov. Z tejto skupiny obyvateľov sa postupne vyčlenila úzka vrstva najbohatších mešťanov – banských podnikateľov, ktorí sa nazývali waldbürgermi. Tí vytvorili patriciát Banskej Štiavnice. Výlučne waldbürgeri sa mohli stať členmi mestskej rady, prísažnými (iurati) a voliť si spomedzi seba predstaveného, vesníka či richtára (villicus, iudex).⁸

V záležitosti vytýčenia hraníc reprezentovali v roku 1266 banskoštiavnických mešťanov richtár Arnold, Hedric a jeho brat Rehman, Iwan a Berthold, synovia Saasa, Herman longo a Helman, syn Loguega z Olphu.⁹ Okrem toho, že ide o prvých mešťanov Banskej Štiavnice známych po mene, títo šiesti muži spoločne s richtárom museli v tých časoch patriť k mestskej elite. Pravdepodobne ide o polovicu členov mestskej rady. Richtár by k takej chúlостivej veci, akou je otázka mestského chotára a určenie jeho hraníc, celkom iste neprizval nejakých radových mešťanov. A pretože v uvedených časoch sa richtár a prísažní banských miest venovali výlučne banskému podnikaniu, aj napriek tomu, že to z textu listiny nevyplýva, môžeme s istotou povedať, že máme pred sebou **mená najstarších a najvýznamnejších banských podnikateľov – waldbürgerov mesta Banská Štiavnica.**

Okrem richtára a mešťanov, ktorí zastupovali Banskú Štiavnicu, spomína sa v listine aj ďalší banskoštiavnický mešťan – Terman z Olphu. Ten vlastnil dvorec neďaleko mesta a uvádza sa v metácii.¹⁰ Ďalší dvorec pri Banskej Štiavnici patril v tom čase istému Mikulášovi, synovi Scedvalda Hermana.¹¹ Vzhľadom k tomu, že v texte nie je uvedený, kto títo dvaja muži boli, nie je

⁷ MARSINA, Richard. Banskostoštiavnické mestské a banské právo. In MARSINA, Richard (ed.). *Banské mestá na Slovensku*. Martin : Osveta, 1990, s. 13 – 35.

⁸ Podľa najstaršej známej listiny vydanéj richtárom a mestskou radou Banskej Štiavnice v roku 1275, stál na čele mestskej samosprávy richtár a dvanásť prísažných „... iudex et duodecim iurati ...“. GREGA, Vincent – VOZÁR, Jozef (ed.). *Banská Štiavnica*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1964, s. 51.

⁹ MOL, f. KGy, č. Dl 40117/1. „...Arnoldo villico, Hedrico et Rehmano fr(atr)e ei(us)dem, Iwan et P(er)tholdo filijs Saas, longo Hermanno, et Helmano filio Logueg de Olph, Ciuib(us) d(e) Bana ...“.

¹⁰ MOL, f. KGy, č. Dl 40117/1. „... magnu(m) Seunche descend(it) et tr(an)sit Curiam Termani de Olph Ciuis de Bana ...“. Termanov dvorec stál pri potoku Štiavnica v oblasti bývalej Striebornej huty a samoty Kremenisko.

¹¹ MOL, f. KGy, č. Dl 40117/1. „... et p(er) eand(em) vallem uadit et cadit in fluuium Meddeu Seunche iuxta curiam Nicolai filij Scedvaldi Hermani ...“. Mikulášov dvorec stál pri Štefultovskom potoku pod vrškom Vajaneč. Zrejme ide o zárodok neskorších sídiel – Štefultova a Sitnianskej. Zakladateľom dvorca mohol byť Mikulášov otec Herman Scedvaldo (Sefalto?). Györffy prekladá „Scedvaldo“ ako „Balfi (?)“, t.j. Lavoboček; GYÖRFFY, ref. 3, s. 245.

možné zaradiť ich jednoznačne medzi banskoštiavnických mešťanov. Hospodárske dvory pri stredovekých banských mestách však vlastnili predovšetkým obyvatelia týchto miest, preto sa nedá vylúčiť ani možnosť, že ide o mešťanov Banskej Štiavnice. Z rovnakého dôvodu nemožno medzi banskoštiavnických mešťanov bez problémov zaradiť ani istého Werrica clauda, ktorému tu patril ďalší objekt.¹² Ten stál podľa metácie medzi uvedenými dvorcami a budem sa ním podrobne zaoberať na inom mieste. Mešťanmi Banskej Štiavnice pravdepodobne boli aj otec Iwana a Bertholda – Saas a rovnako aj Helmanov otec Logueg z Olphu.

Pozrime sa teraz bližšie na jednotlivých mešťanov. Najväznejším z patricijov v Banskej Štiavnici bol nepochybne richtár Arnold. V roku 1266 stál na čele mestskej rady a preto sa aj v listine uvádza na prvom mieste. Podľa vtedajšieho zvyku mohol byť richtárom aj niekoľko rokov, dokonca doživotne. Bohatstvo získal zaiste podnikaním v banskoštiavnických baniach. Ako richtár sa spomína aj v roku 1267, keď dostal od kráľa Bela IV. zem v Drážovciach patriacu hradu Hont.¹³ Zem zostala v rukách jeho rodiny dlhší čas. Reč bola o nej aj v roku 1287, kedy kráľ Ladislav IV. potvrdil jej donáciu pre Arnoldovho syna Termana, ktorý zároveň získal aj Dubové pri Dobrej Nive.¹⁴ Terman kráčal v otcových šlapajach a zveľaďoval rodinný majetok. S niekoľkými banskoštiavnickými mešťanmi mal v nájme dediny Nade a Vydricu, ktoré patrili benediktínskemu opátstvu v Hronskom Beňadiku a pod farchou pokuty sa zaviazali poriadne odovzdávať kláštornu poplatok „*terragium*“.¹⁵ Naposledy sa Arnoldov syn Terman spomína spolu s banskoštiavnickým richtárom Sifridom a ďalšími mešťanmi v listine z roku 1305 pri predaji zeme Weinantsfelde.¹⁶

Bratia Hedric a Rehman sú v listine zapísaní na druhom mieste, hneď za richtárom. Aj to svedčí o ich významnom postavení v mestskej komunite. Napriek tomu som o nich žiadne údaje nenašiel. Celkom iste sa však obaja venovali banskému podnikaniu. Súdiac podľa mena, možno práve tento Hedric stál pri založení Hodruše, baníckej osady v západnej časti banskoštiavnického rudného revíru, ktorá sa tu pod menom Hodricz (Hodrych) vyvíjala v nasledovných storočiach ako predmestie Banskej Štiavnice. V kolonizovaných územiach bývalo zvykom, že novozaložené sídla dostávali mená podľa lokátorov,

¹² MOL, f. KGy, č. Dl 40117/1. „... In(de) p(er) Meddeu Seunche descendit ad p(ar)tem orientalem et uadit et cadit in aqua(m) magne Seunche iuxta Casam Werrici claudi, et ibi e(st) meta ...“.

¹³ GYÖRFFY, ref. 3, s. 190.

¹⁴ GYÖRFFY, ref. 3, s. 190, 245.

¹⁵ KNAUZ, Nándor. *A Garan-melletti szent-benedeki apátság*. Budapest : Esztergomi főkapitán, 1890, s. 185, 188.

¹⁶ GYÖRFFY, ref. 3, s. 244 – 245. „... Tyrmannus f. Arnoldi quondam iudicis nostri ...“.

vlastníkov pozemkov a majiteľov baní. Existencia Hodruše je písomne doložená od druhej polovice 14. storočia, osada je však určite staršia.

Na treťom mieste sú v listine uvedení mešťania Iwan a Berthold, synovia istého Saasa. Peter Ratkoš považuje tohto Saasa (Sasa) zrejme za príslušníka druhej, „saskej“ vlny kolonizácie stredoslovenskej banskej oblasti.¹⁷ Knauz o ňom dokonca uvažuje ako o možnom zakladateľovi hradu Šášov (Saaskw, Saaskew).¹⁸ Bez dôkazov však takéto závery nemajú žiadnu oporu, pretože Saasov(cov) bolo v stredovekom Uhorsku niekoľko. Najznámejší bol zaiste Mikuláš, prezývaný Sas, zakladateľ rodiny zemanov zo Sásovej. Spomína sa v rokoch 1310–1340. Jeho otcom bol Ondrej, prvý banskobystrický richtár, o ktorom sú zmienky z rokov 1253–1293.¹⁹ Či aj tohto Ondreja nazývali Sasom a či bol v nejakom príbuzenskom pomere so synmi banskoštiavnického Saasa, som nezistil. Rodiny banských podnikateľov však boli vzťahmi vzájomne prepojené už od najstarších čias. Napríklad synovia Saasa, Mikuláš a Iwan, museli mať dobré vzťahy s rodinou richtára Arnolda, najmä s jeho synom Termanom, s ktorým tvorili záujmovú skupinu a držali v nájme niektoré majetky kláštora v Hronskom Beňadiku.²⁰ Zrejme práve tento Mikuláš a Iwan sa spomínajú roku 1305 ako prísazní v Banskej Štiavnici.²¹ Ich dedičia pravdepodobne vystupujú ešte aj v záznamoch najstaršej banskoštiavnickej mestskej knihy ako „*Here-ditas Saxonis*“ (1366) alebo „*Der Sachsen erb*“ (1368).²²

Ďalší z mešťanov je v listine uvedený aj s prímenom. Ide o Hermana longa, čo znamená „Dlhý“ či „Dlhán“. Tento prívlastok evidentne dostal vďaka svojej mimoriadne vysokej postave. Aj on musel patriť medzi prvých waldbürgerov, ale žiadne údaje o ňom sa mi objaviť nepodarilo. Mohlo by ísť o predka niektorej z rodín Langovcov. Tí sú neskôr doložení v banskoštiavnickej oblasti ako banskí podnikatelia, banskí úradníci, ale aj prostí baníci.²³ Ratkoš uvažuje o tom, že banskoštiavnický mešťan Mikuláš, ktorý kúpil v roku 1290 polovicu zeme Beluj

¹⁷ RATKOŠ, Peter. Vznik a začiatky banských miest na Slovensku. In *Historické štúdie*, 1974, roč. 19, s. 38, 39, 42.

¹⁸ KNAUZ, ref. 15, s. 184 – 185.

¹⁹ RÁBIK, Vladimír. Banskobystrický richtár Ondrej a jeho potomstvo – zemanovia zo Sásovej. In *Genealogicko-heraldický hlas*, 2000, roč. 10, č. 2, s. 3 – 15.

²⁰ KNAUZ, ref. 15, s. 185, 188. Ich spoločníkom bol aj istý Leopold so svojou „*societas ipsius in Scebnizbana*“. Údaj o Leopoldovej spoločnosti sa považuje za najstarší písomný doklad o existencii banského ťažiarstva u nás.

²¹ GYÖRFFY, ref. 3, s. 244 „... *Nyc. et Ybanus Saxones* ...“.

²² FEJÉRPATAKY, László. *Magyarország városok régi számadáskönyvei*. Budapest : MTA, 1885, s. 8, 15.

²³ RATKOŠ, Peter. *Povstanie baníkov na Slovensku 1525 – 1526*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1963. PÉCH, Antal. *Selmezi bányavállalatok története I*. Selmezbánya : Joerges Ágost özvegyénél, 1884.

za 300 hrivien striebra, by mohol byť synom tohto Hermana longa.²⁴ O skvelých majetkových pomeroch rodiny nemožno pochybovať a ako mešťan Banskej Štiavnice, kúpnu cenu zrejme vyplatil striebrom z vlastných baní. Je možné, že časť starých kutačích prác pri Beluji súvisí práve s baníckymi aktivitami mešťana Mikuláša. V roku 1266 však pôsobil v tomto kraji aj Mikuláš, syn Scedvalda Hermana. Vlastnil dvorec práve v blízkosti cesty „*via*“ vedúcej z mesta ku kostolu sv. Egidia a odtiaľ zrejme ďalej do Beluja. O problémoch spojených so zaradením Mikuláša a jeho otca Hermana k banskoštiavnickým mešťanom som sa už zmienil.

Posledné miesto medzi prvými sa ušlo Helmanovi, synovi Loguega z Olphu. Onedlho si však získal priazeň mestskej rady a dostal sa do jej čela, pretože s najväčšou pravdepodobnosťou ide o toho istého Helmana, ktorý vystupuje v listine z roku 1275 ako richtár Banskej Štiavnice.²⁵ Pristáhovalci z Olphu a ich potomkovia zrejme zohrali v procese budovania mesta významnú rolu. Z našej listiny poznáme dvoch Olphanov. Sú to zároveň jediní waldbürgeri, u ktorých vieme bezpečne doložiť, odkiaľ prišli do Banskej Štiavnice. S Olphanmi sa stretávame aj v Kremnici. Tam žil Jeclinus z Olfu, ktorý patril k najvýznamnejším ťažiarom.²⁶

Obraz banskoštiavnického mešťanstva zo sledovaného obdobia dopĺňajú mená mešťanov, ktorí sa síce v našej listine neuvádzajú, ale vzhľadom na ich aktivity môžeme predpokladať, že tiež patrili k mestskej elite. Niektorí z nich azda tvorili druhú, nemenovanú polovicu mestskej rady a možno boli samostatnou záujmovou skupinou. Ich mená poznáme vďaka listine z roku 1270, ktorou panovník Belo IV. odovzdal banskoštiavnickým mešťanom Werneliovi, Wyllamovi, Thamarovi a Albertovi dediny Baka, Dekýš a Bohunice za 250 hrivien striebra.²⁷ Časť starých banských diel v okolí Dekýša možno súvisí práve s činnosťou týchto mešťanov, nepochybne tiež waldbürgerov. Skutočné baníctvo sa tu ale nikdy nerozvinulo. Oveľa viac šťastia mali v oblasti Baky, kde sa im podarilo založiť nové banské mesto – Pukanec.

²⁴ RATKOŠ, ref. 17, s. 42. GYÖRFFY, ref. 3, s. 179, 244, 245: „... *Nicolao filio Hermani de Sebnechbanya civi* ...“. Zem kúpil od Lamperta, syna Mikuláša z rodu Hont-Poznan, so súhlasom ostatných Hont-Poznanovcov z okolia.

²⁵ GREGA – VOZÁR, ref. 8, s. 51. „*Nos Halman(n)us iudex* ...“. Na listine je privesená pečať s textom „*S. CIVIVM. DE. SCHEBNI(Z)*“ a s erbom, v ktorom je opevnenie a banícke nástroje – čakan, motyka, kladivo a železko (klin).

²⁶ GYÖRFFY, György. *Az Árpád-kori Magyarországtörténeti földrajza I*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1966, s. 454. Olph je pravdepodobne totožný s dnešným mestečkom Olpe v Nemecku (oblasť Siegerland a Sauerland).

²⁷ GYÖRFFY, ref. 3, s. 176, 197, 244, 245. Tejto záležitosti sa týkajú aj ďalšie kráľovské listiny z roku 1270 a 1272.

Hydronymum „Meddeu Seunche“ a úpravništvo

Ďalší údaj z listiny, ktorému budem venovať pozornosť z hľadiska montánnej histórie je hydronymum Meddeu Seunche. Podstatnú časť listiny tvorí metácia, kde sa spomína niekoľko vodných tokov. Ich mená sa zachovali vďaka tomu, že v uvedenom čase predstavovali hranice. Chotár mesta Banská Štiavnica vymedzovali aj dva vodné toky s rovnakým vlastným menom (substantívom) Štiavnica – „*magna Seunche*“ (čítaj magna Šónce) a „*Meddeu Seunche*“ (čítaj Meddó Šónce). Z konfrontácie obsahu listiny so súčasnou terénnou situáciou vyplýva, že magna Seunche je dnešný potok Štiavnica a Meddeu Seunche je dnešný Štefultovský potok. Používanie rozdielnych adjektív k spoločnému menu Štiavnica malo evidentne rozlišovací význam. Podobné pomenovanie dvoch potokov nie je ničím zvláštnym a takúto situáciu máme doloženú napríklad z Novej Bane, kde jestvovali Jedľová Štiavnica a Buková Štiavnica.²⁸

Štiavnica (magna Seunche) pramení nad Banskou Štiavnicou v severnej časti horského hrebeňa Paradajzu a Tanádu. Meno Štiavnica niektorí dávajú do súvisu s potokmi, na ktorých sa ryžovalo zlato (Seiffen). Vo svojej práci sa touto etymológiou zaoberať nebudem. Na margo adjektíva „magna“ poznamenávam iba tolko, že v našom prípade nemusí súvisieť s množstvom vody a veľkosťou toku. Musíme si uvedomiť, že ide o meno potoka v jeho pramennej oblasti, kde Štiavnica nemohla byť oveľa väčšia, ako Štefultovský potok. Oba toky mali totiž približne rovnaké hydrologické podmienky. Názov „magna“ tu skôr vyjadruje skutočnosť, že ide o hlavnú vetvu vodného toku a Štefultovský potok (Meddeu Seunche) bol iba jeho prítokom. Od Svätého Antona až po ústie do Iplá sa potok nazýval už iba Štiavnica (aqua Seunche).

Štefultovský potok (Meddeu Seunche) je pravý, asi 6 km dlhý prítok Štiavnice. Pramení v južnej časti horského hrebeňa Paradajzu a Tanádu nad obcou Štiavnické Bane. Listina z roku 1266 je najstarším známym písomným dokladom o tomto potoku, presnejšie o jeho dolnej časti. K tej sa viaže aj názov Meddeu Seunche. A pretože názov magna Seunche sa vzťahoval na celý horný tok Štiavnice, aj Štefultovský potok sa musel nazývať Meddeu Seunche na celom toku, nie iba v jeho dolnej časti. Niekedy po roku 1266 pôvodné meno potoka zaniklo, lebo v písomných prameňoch zo 14. storočia je známy už pod menom Sygelspach.²⁹ Dnešný názov dostal potok podľa sídla Štefultov, ktoré

²⁸ ZREBENÝ, Alexander et al. *Dejiny Novej Bane*. Martin : Osveta, 1986, s. 38.

²⁹ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky (ďalej MVS), Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠABB), pobočka Banská Štiavnica (ďalej PBŠ), f. Magistrát mesta Banská Štiavnica a Banská Belá (ďalej MMBŠ), kart. 15, č. 759, mestská kniha z rokov 1364 – 1426, s. 36. V roku 1382 sa potok uvádza ako „*riuulo Sygels pach*“.

vzniklo v jeho údolí. Najstarší písomný doklad o Štefultove pochádza až z 15. storočia, dolina však bola osídlená už pred rokom 1266.³⁰

Pravdepodobne jeden z prvých, kto venoval pozornosť adjektívu „Meddeu“ v hydronyme Meddeu Seunche z našej listiny, bol uhorský jazykovedec a historik István Szamota. Vo svojom slovníku ho považoval za hungarizmus „meddó“ (infecundus, sterilis), t.j. „jalový“. Takýmto výkladom si však asi nebol celkom istý, pretože ho uviedol s otáznikom. Iné príklady, v ktorých by slovo „Meddeu“ vystupovalo vo forme hydronyma, tento slovník neuvádza.³¹

Zo starších autorov sa adjektívu „Meddeu“ z našej listiny venoval aj český jazykovedec Vladimír Šmilauer. Tiež vychádzal z toho, že „meddó“ tu znamená „jalový“. Považoval Meddeu Seunche za občasný prítok Štiavnice. Podľa neho pôvod mena spočíval v množstve pretekajúcej vody, ktorej bolo oproti potoku magna Seunche tak málo, že potok pomenovali prívlastkom „suchý“ či „jalový“. Podľa Šmilauera teda ide o Suchú či Jalovú Štiavnicu.

O hydronyme Meddeu Seunche sa zmieňuje vo svojej práci o názvoch riek na Slovensku aj historik Branislav Varsik. Vzhľadom k tomu, že adjektívum „Meddeu“ nie je názov slovenský ani slovanský, podrobnejšie sa ním nezaoberal, iba spomenul jeho výskyt v listine z roku 1266 pri vysvetľovaní názvu rieky Štiavnice.³²

Najnovšie sa výrazom Meddeu Seunche zaoberala Erzsébet Gyórfy. Vo svojej práci má nepochybne na mysli potok z našej listiny, uvádza ho však vo forme „*Meddó-Selmec*“. Aj ona vychádzala z toho, že adjektívum „Meddó“ vyjadruje množstvo pretekajúcej vody a zaradila ho preto medzi periodické toky typu „suchý“ alebo „mŕtvy“. Zvolila pritom nie práve najvýstižnejší spôsob, keď názov preložila ako „dead Selmec“, teda „Mŕtva Štiavnica“.³⁴

Z uvedeného krátkeho prehľadu je zrejmé, že etymológiou hydronyma Meddeu Seunche sa doteraz zaoberali hlavne jazykovedci. Názov potoka doposiaľ nebol dostatočne preskúmaný z pohľadu histórie a už vôbec nie z pohľadu montánnej histórie. Preto je v súčasnosti všeobecne rozšírený názor, že pôvod mena „Meddeu“ v hydronyme Meddeu Seunche súvisí s množstvom pretekajúcej

³⁰ Pozri pozn. 11. Mikulášov dvorec je najstarším písomne doloženým sídlom v doline Štefultovského potoka.

³¹ ZOLNAI, Gyula. *Szamota István. Magyar oklevél-szótár*. Budapest : Hornyánszky Viktor, 1906, s. 624.

³² ŠMILAUER, ref. 3, s. 152 – 154, 371, 461.

³³ VARSIK, ref. 3, s. 61 – 62.

³⁴ GYÓRFFY, Erzsébet. River names in Hungary during the Árpád age. In HOFFMANN, István – TÓTH, Valéria (ed.). *Onomastica Uralica 7*. Debrecen: Helsinki : Vider Plusz Debrecen, 2008, s. 63.

vody a že ide o občasný, suchý, čiže jalový potok – Jalovú Štiavnicu, v ktorom sa voda objavuje iba periodicky alebo sporadicky.

Tento názor však nie je možné z pozície metód historického výskumu akceptovať bez výhrad. Nezoohľadňuje totiž niektoré závažné fakty. Na prvom mieste spomením unikátnosť výskytu adjektíva „Meddeu“ v hydronymii arpádovského Uhorska. Ak by totiž slovo „meddeu“ znamenalo označenie pre suché, občasné, teda jalové potoky, ktorých bolo v krajine zaiste veľa, muselo by sa zachovať vo viacerých prípadoch a nie iba v jedinom! Neobstojí ani teória o malej výdatnosti Štefultovského potoka, ktorý mal podľa toho dostať meno „jalový“ či „suchý“ potok. Ako som už spomenul, Štefultovský potok nemohol byť na vodu o nič chudobnejší ako Štiavnica. Výklad je navyše v rozpore s písomnými prameňmi, ktoré na potoku Sygelspach dokladajú čulú prevádzku rudných mlynov a hút.³⁵ Tieto zariadenia pre svoj chod nutne potrebovali primerané množstvo vody, čo v žiadnom prípade nemohol zabezpečiť občasný, či suchý potok! Pri skúmaní hydronymie sa teda nemožno uspokojiť výlučne len so stanoviskom jazykovedy, ale je potrebné skúmať aj miestne pomery, v ktorých konkrétny názov vznikol. A to platí dvojnásobne najmä pri terénnych názvoch, ktoré vznikali a vyvíjali sa v oblastiach s takou špecifickou problematikou, akou je banská výroba. Tu je stanovisko montánnej histórie priam nevyhnutné.

Skutočnosť, že doteraz som sa okrem prípadu Štefultovského potoka nikde v písomných prameňoch nestretol s hydronymom, ktoré by obsahovalo adjektívum „Meddeu“, ale zároveň aj jeho doterajšie, nie príliš presvedčivé výklady, priviedli ma k pochybnosti, či potok naozaj dostal meno podľa množstva vody, teda či „meddó“ v tomto prípade znamená „jalový“, t.j. „suchý“ či „občasný“. Preto som začal hľadať inú možnosť, ktorá nesúvisí s množstvom vody.

Hungarizmus „meddó“ má viacero významov. Znamená napr. aj jalovinu, t.j. hospodársky nevyužiteľnú zložku rúbaniny, ktorá sa dostáva na povrch pri dobývaní rudy ako jej sprievodný produkt, kde sa z nej musí odstraňovať rôznymi úpravnickými procesmi.³⁶ A pretože predmetom skúmania je

³⁵ MVSR, ŠABB, PBŠ, f. MMBS, kart. 15, č. 759, mestská kniha 1364 – 1426. V roku 1375 sa tu spomína „molendinum in der Sigelpach“; s. 24. Prítomnosť hút v doline dokladá záznam o existencii hutníckej trosky z roku 1382 „eyn ... slac sytu(m) in riuulo Sygels pach“; s. 36. O ďalšom mlyne vypovedá záznam z roku 1390 „molendinum ... in Sygelspach“; s. 49. V roku 1398 predal Hanns Parchant „eyn mol gelegen in der Segils pach“, ktorý stál nad iným mlynom; s. 51. Mlyn sa tu spomína aj v roku 1408 „Mül in d(er) Sigelz pach“; s. 59.

³⁶ „Meddó (Bány.) = Olyan, ami nem tartalmazza azt a bányászati termékét, amelyért az illető bányában a termelés folyik.“ *A magyar nyelv értelmező szótára 4.* Budapest : Akadémiai Kiadó, 1965, s. 974. Tu pozri aj ďalšie banické výrazy: *meddó kőzet, agyagos meddó, meddőben hajtott vágat, meddőhányó.* V banskoštiavnickom rudnom revíri sa pre jalovinu zaužívali

hydronymum z banského revíru s veľmi starou tradíciou baníctva, **vyslovil som hypotézu, že adjektívum „Meddeu“ mohol dostať prítok Štiavnice od „meddeu“, „meddó“, čiže od jaloviny pochádzajúcej z banských prác, ktorá sa s jeho vodami dostala do styku pri úprave vydolovanej rudy.** V takomto prípade by potom Meddeu Seunche znamenalo Jalová, presnejšie Jalovinová Štiavnica. Podstatou mojej hypotézy je nová interpretácia adjektíva „Meddeu“, podľa ktorej „jalový“ („jalovinový“) nevyjadruje množstvo vody, ale kvalitu vody a jej povodia. Touto možnosťou výkladu etymológie hydronyma Meddeu Seunche sa doteraz ešte nikto nezaoberal, preto som sa nemohol pri výskume opierať o žiadne existujúce práce. Z tohto dôvodu považujem za nevyhnutné moju hypotézu (aby som ju vôbec mohol nazvať hypotézou) podložiť niekoľkými dôležitými faktami. Pokúsim sa vysvetliť, ako mohlo dôjsť k vzniku hydronyma, kto stál pri jeho vzniku a kedy asi hydronymum vzniklo.

Ruda vydolovaná v bani sa pred tavením v hute musela upravovať. Bola totiž prerastená jalovinou, ktorú od nej na povrchu oddelili vytĺkaním, ale aj premývaním. K tomu sa využívala voda z potokov a preto bola úprava rudy od najstarších čias viazaná na vodné toky. Odstránená jalovina sa pri tom dostávala formou kalov nielen do vôd potoka, ktoré sústavne znečisťovala, ale v podobe odpadu sa deponovala aj v jeho blízkosti, kde vznikali úpravnicke haldičky (hrubá zložka) a v podobe sedimentov a náplavov sa ukladala v koryte potoka a na jeho brehoch (jemná zložka). Následkom dlhodobého pôsobenia negatívnych vplyvov jaloviny sa povodie celého toku postupne znehodnotilo a premenilo na jalové (jalovinové) územie. Aby však potok mohol dostať na základe tohto aj svoje meno, teda potok „jalový“ alebo „jalovinový“, museli byť nevyhnutne splnené tieto podmienky: 1. upravovaná rúbanina sa musela skladať prevažne z mäkkých, ľahko odplaviteľných zložiek (hlinitá žilovina a okoložilná hornina, prípadne dávno vyťažená a dnes už neznáma – zrejme ľahko dobývateľná – oxidačná zóna ložiska), nie z tvrdej alebo kompaktnej žiloviny, ktorá pri premývaní nevytvárala kaly; 2. úpravnická činnosť tu musela byť obzvlášť intenzívna (veľké množstvo premývaného materiálu); 3. premývanie tu muselo byť kontinuálne (v podstate každodenné); 4. uvedený proces sa tu musel vykonávať dlhodobo (aspoň niekoľko rokov). Len takto mohli byť vody a povodie kontaminované jalovinou natolko, že potok dostal meno – Meddeu Seunche, t.j. Jalová (Jalovinová) Štiavnica.

nemecké výrazy ako *Berge, Taube, Felsen, Letten*. VOZÁR, Jozef (ed.). *Zlatá kniha banícka*. Bratislava : Veda, 1983, s. 41, 44, 45, 54, 60, 62. Starí slovenskí baníci si osvojili nemeckú terminológiu vo forme „*piargy*“ alebo „*thabovity kamen*“. RATKOŠ, Peter. *Príspevok k dejinám banského práva a baníctva na Slovensku*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1951, s. 115 – 116, 163, 165.

To čo som uviedol, je však iba teória. Preto som zisťoval, či sa podobný jav mohol vyskytnúť aj v skutočnosti. Najpresvedčivejšie dôkazy o tom prináša cestopis anglického lekára Eduarda Browna, ktorý navštívil Banskú Štiavnicu asi v roku 1671. Zaujala ho tu Svätotrojičná dedičná štôľňa. Tá sa nachádzala z veľkej časti v zemitej hornine a ruda z nej bola veľmi kvalitná a pokrytá bielou hlinou alebo ílom. Voda potokov, v ktorých ju premývali, bola preto mliečne belasá a zrejme túto látku nazývali mesačné alebo strieborné mlieko. V Kremnici si zase všimol, že v malom potoku, čo tiekol blízko mesta, vymývali rudu tak, že ho rozdelili na prúdy, ktoré cez ňu ustavične pretekali a vymývali z nej horninu. Nad mestom bol vodný tok ešte čistý, ale ako pretekal početnými zariadeniami a veľkým množstvom rozdrvenej rudy, zmenil sa pod mestom na tmavožltý prúd. Potok bol znečistený kalmi po celý rok s výnimkou šiestich dní, keď boli sviatky a ruda sa nepremývala. Vtedy aj potok prestal pracovať a mohol prúdiť čistý vo svojom koryte.³⁷ Ešte aj o dve storočia neskôr kalenie potočných vôd jalovinou z úpravnických zariadení v Banskej Štiavnici a Štefultove navlas rovnako opísal Andrej Kmeť vo Velebe Sitna.³⁸

A ako vyzerali tieto úpravnické zariadenia v 13. storočí? Určite si ich nemožno predstaviť ako nejaké rozľahlé budovy premývacích zariadení (Waschwerk), stúp (Pochwerk) a splavovni (Schlammwerk), ktoré poznáme zo Štefultovského údolia v 18.–19. storočí. Boli to iste iba rôzne provizórne zariadenia – hate, náhony, žľaby, korytá, kade a splavy, ktoré stáli pod holým nebom. Išlo teda len o akési premývacie miesta či stanoviská. Pracovalo sa v nich zrejme sezónne, ako to dovoľovali poveternostné podmienky. Preto ani

³⁷ MULÍK, Ján (ed.). *Eduard Brown. Cesta z Komárna do banských miest v Uhorsku a odtiaľ do Viedne*. Martin : Osveta, 1980, s. 36 (57), 41 (63). „*The Ore of it is much esteemed, and is commonly of a black colour covered with a white Earth or Clay; so that the streams where they work it become milky and whitish, and is that substance I suppose which is called Lac Lunae, or the Milk of the Moon or Silver*“. O premývaní rúd v Kremnici zase napísal: „... but they pound a very great quantity there of, and wath it in a little River which runs near the Town. The whole River being divided and admitted into divers cuts, runs over the Ore continually, and so wathes away the earthy parts from the Metallia, and from a clear River above the Town, by its running through so many works, and over so much pounded Ore it becomes below the Town a dark yellow Stream, of the colour of the Earth of those Hills. Unless it be upon six days of the year: two at Christmas, two at Easter, and two at Whitsuntide, when the River it self as well as the Mine-men ceaseth from working, and is permitted to flow clear within its own Banks“.

³⁸ MEDVECKÝ, Karol A. (ed.). *Andrej Kmeť, jeho život a diela 2*. Bojnice : Karol A. Medvecký, 1924, s. 1. „*Kde voda so Sitna vteká do štiavnického potoka, či v Prenčove či nižšie Sv. Antola, menuje sa „Čistou vodou“, pre rozdiel od vody kalnej, do akej totiž padá, a ktorá zo stúp prichodí k nám dakedy až hustá, nesúca kal, a v kale i polovičku zlata a striebra, čo všetko nevie ešte zachytiť umenie banícke*“.

nemožno očakávať, že by sa ich podarilo v teréne objaviť. Poloha týchto miest iste nebola stála a menil sa aj ich počet. Ten priamo závisel od intenzity dolovania, teda od množstva rudy. V čase rozkvetu baníctva ich tu mohlo pracovať aj niekoľko desiatok. Čo sa týka dislokácie týchto miest, najskôr s nimi môžeme počítať od strednej časti toku Štefultovského potoka, kde bol dostatok vody. Nemožno však vylúčiť, že sa ruda premývala aj v hornej časti údolia, kde už vtedy mohli stáť menšie vodné nádrže alebo „stavky“ – akési stredoveké tajchy.

Ako som už spomenul, potok Meddeu Seunche bol hranicou medzi územím mesta Banská Štiavnica a majetkami rodu Hont-Poznanovcov. Preto ak uvažujeme o tom, kto mohol dať potoku meno, do úvahy pripadajú iba obyvatelia dvoch komunít, ktoré žili na jeho brehoch. Na ľavom, severnom brehu potoka, žila komunita banskoštiavnických baníkov a na pravom, južnom brehu potoka, žila komunita roľníkov, poddaných z panstiev Hont-Poznanovcov.

Baníci sa zaoberali dolovaním rúd. Pri svojej práci sa každý deň stretávali aj s jalovinou, ktorá rudu sprevádzala. Denne prichádzali s jalovinou do kontaktu aj pri úprave rudy na potoku. Jalovina pre nich teda nemohla byť v žiadnom prípade výnimočným javom, ktorý by si vyslúžil ich pozornosť. Aj voda potoka baníkov mohla zaujímať iba z hľadiska úpravy rudy a skutočnosť, že bola znečisťovaná kalmi, by vnímali ako samozrejmosť, nie ako negatívny jav. Znehodnotený potok nehral v ich živote rolu, pretože nijako neškodil baníckej komunite.

Roľníci sa venovali klčovaniu sitnianskeho pralesa, poľnohospodárstvu a chovu domácich zvierat. Ich život a každodenná činnosť boli nerozlučne spojené s čistou vodou. Preto museli mať k uvedenej záležitosti celkom opačný postoj ako baníci. Určite veľmi starostlivo sledovali kvalitu vody v potoku a mohli veľmi negatívne vnímať skutočnosť, že potok je čoraz viac znečisťovaný jalovinou, kalmi a kýzmi z úpravy rúd. Možno sa nakoniec stal pre ich potreby nevyužitelným. Proti kráľovskému regálu, ktorý podporoval baníctvo a ochraňoval ťažiarov, bol však zemepán so svojimi poddanými bezmocný. Považujem preto za nepravdepodobné, že by pomenovali potok Meddeu Seunche baníci a skôr možno predpokladať, že potoku dali meno roľníci. Hydronymum potom nevzniklo v komunite, ktorá bola príčinou jeho znečistenia, ale – čo je napokon aj logické – práve v komunite, ktorá dôsledky znečisteného potoka negatívne vnímala.³⁹

³⁹ V Čechách je známa stará „... povest o Horymíru a Šemíkovi, která vyjadřuje spor mezi hornickým a zemědělským lidem, když horníci měnili svými rýžovišti mnohé čtverečné míle nejkrásnějších luk a polí v pusté hromady písku, které zde leží ještě dnes bez jakéhokoliv

V tejto súvislosti sa vynára aj otázka výskytu hungarizmu „meddeu“ v prostredí, kde je v 13. storočí doložený najmä slovenský a nemecký živel. Vysvetlenie by mohlo spočívať práve v etnickej príslušnosti spomínaných roľníkov. Majetky rodu Hont-Poznanovcov totiž v Honte siahali od Štiavnických vrchov na severe až po Dunaj a Ipel na juhu.⁴⁰ Tam žili hlavne Maďari. Z „dolniakov“ zrejme pochádzala aj časť roľníckej kolonizácie na panstvách Hont-Poznanovcov pod Sitnom. Zdá sa, že od týchto roľníkov by mohli pochádzať aj ďalšie hungarizmy v našej listine.⁴¹ Jestvujú však aj iné vysvetlenia, ale nimi sa teraz zaoberať nebudem.

Na záver sa pokúsim zodpovedať otázku, kedy mohlo dôjsť k vzniku hydronyma Meddeu Seunche. S istotou vieme iba toľko, že názov je starší ako údaj o ňom. Musel teda vzniknúť niekedy pred rokom 1266 a iste trvalo aj viac rokov, kým sa názov pre potok ujal. Rámcovo preto možno uvažovať o vzniku mena Meddeu Seunche najneskôr okolo polovice 13. storočia.⁴²

V prípade, ak by sa moja hypotéza o vzniku hydronyma Meddeu Seunche ukázala byť správnu, výpovedná hodnota našej listiny k dejinám bansko-štiavnického baníctva by spočívala v tom, že predstavuje **dôkaz o existencii úpravníctva rúd v doline Štefultovského potoka pred rokom 1266, prinajmenšom okolo polovice 13. storočia**. Znamenalo by to, že úprava rúd, ktorú máme v doline doloženú písomnými prameňmi až z poslednej štvrtiny 14. storočia, vykonávala sa tu o viac ako sto rokov predtým. Bez ďalšieho montanistického výskumu, zostane však tento problém aj naďalej iba v rovine hypotézy.

Objekt „Casa Werrici claudi“ a hutníctvo

Z hľadiska montánnej histórie som venoval pozornosť aj ďalšiemu údaju z našej listiny – objektu, ktorý vystupuje v metácii ako „*Casa Werrici claudi*“. Tento sa nachádzal blízko miesta, kde potok Meddeu Seunche (Štefultovský potok) vtekal do potoka magna Seunche (Štiavnica). Hraničným bodom bol sútok

užitku ...“: SÍBRT, Vladimír (ed.). *Kašpar Šternberk. Nástin dějin českého hornictví 1/2*. Příbram : Komitét symposia Hornická Příbram ve věde a technice, 1984, s. 403.

⁴⁰ BAKÁCS, ref. 3, s. 19 – 21, 128, 195 – 196, 299. GYÖRFFY, ref. 3, s. 161 – 165.

⁴¹ MOL, f. KGy, č. Dl 40117/1. Ide o názvy *Scent Antollo, Megopotoka, Seunche, Iwafa, Seurdfolua, apat Byky*.

⁴² Baníctvo v oblasti Banskej Štiavnice – „*Bana*“ máme doložené listinou z roku 1217. MARSINA, ref. 7, s. 16 – 17. V listine z roku 1228 sa banskoštiavnický rudný revír uvádza ako „*argentifodina*“. RATKOŠ, ref. 17, s. 37.

uvedených vodných tokov a objekt „casa“ plnil úlohu orientačného bodu, ktorý spomínanú hranicu v teréne upresňoval a fixoval.⁴³

Latinské slovo „casa“ je všeobecne známe. V bežne dostupných slovníkoch sa uvádza vo významoch ako chýža, chatrč, chajda, barak, búda, domček a chalupa.⁴⁴ Z latinčiny sa slovo casa dostalo do viacerých románskych jazykov. V taliančine casa znamená dom, byt, bývanie.⁴⁵ Ako najznámejší príklad možno z Talianska uviesť stredoveké palácové stavby – palazzo z Benátok. Pre niektoré z nich sa zaužívalo označenie casa, často v skrátenej forme Ca', čiže dom.⁴⁶ Cassine vo francúzštine znamená chatrč či chajdu.⁴⁷ V španielčine la casa tiež znamená dom.⁴⁸ V prípade našej listiny však ide s najväčšou pravdepodobnosťou o výraz latinský.

Situácia sa teda na prvý pohľad javí ako celkom jasná – v metácii je reč o chatrči alebo domčeku, ktorého vlastníkom bol Werricus claudus. Skutočnosť však až taká jednoznačná nie je. Na prvom mieste je potrebné poukázať na to, že v staršej diplomatickej produkcii z obdobia arpádovského Uhorska výraz „casa“ vôbec nepoznáme a dom ako stavebný objekt sa v latinských textoch vyskytuje vo forme „domus“.⁴⁹ Preto je zrejme, že tak, ako v prípade adjektíva „Meddeu“ v hydronyme Meddeu Seunche, rovnako aj v prípade „casa“ ide o výskyt v našich podmienkach unikátny. Isté je, že ak by sa výraz „casa“ v sledovanom období bežne používal na označenie príbytku či obydli, celkom určite by sa o tom zachovalo v písomných prameňoch viac záznamov a nie iba jediná zmienka v listine z roku 1266!

⁴³ Pozri pozn. 12. Tam uvádzam aj presné znenie tejto časti metácie.

⁴⁴ BURIÁN, János. *Latin-magyar szótár a középiskolák számára*. Budapest : Franklin Társulat, 1908. PRAŽÁK, Josef M. – NOVOTNÝ, František – SEDLÁČEK, Josef. *Latinsko-český slovník, A – K*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1955. ŠPAŇÁR, Július – HRABOVSKÝ, Jozef. *Latinsko-slovenský a slovensko-latinský slovník*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1987. KUKLICA, Peter. *Slovník stredovekej latinčiny*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2000.

⁴⁵ KOŠTÁL, Anton. *Taliansko-slovenský a slovensko-taliansky slovník*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1992.

⁴⁶ BOULTONOVÁ, Susie – CATLING, Christopher. *Benátky a Veneto*. Praha : Ikar, 2003, s. 22 – 23, 63. Z mnohých domov na Canal Grande možno spomenúť Ca' da Mosto, krásny príklad benátsko-byzantského slohu z 13. storočia a najkrajší palác v meste – Ca' d'Oro (Zlatý dom), postavený v štýle benátskej gotiky (13. – 15. storočie).

⁴⁷ LIŠČÁKOVÁ, Irena et al. *Francúzsko-slovenský slovník*. Bratislava : SPN, 1991.

⁴⁸ HONTI, Rezső. *A spanyol nyelvnek 1000 szó segítéségével magánúton való megtanulására*. Budapest : Lingua, 1928, s. 50 – 53.

⁴⁹ MARSINA, Richard (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae 1*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1971. MARSINA, Richard (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae 2*. Bratislava : Obzor, 1987.

Ďalšie pochybnosti o tom, že výraz „casa“ tu znamená chatrč alebo domček, vyplývajú aj z faktu, že v metácii sa ako antropogénne hraničné alebo orientačné body uvádzajú významné objekty, ako je kostol sv. Egídia, či dvorce mešťanov. Preto považujem za vylúčené, aby úlohu niektorého bodu v metácii plnila obyčajná chatrč alebo bezvýznamný domček.

Uvedené skutočnosti ma aj v tomto prípade priviedli k pochybnostiam. Preto som začal uvažovať o tom, že výraz „casa“ v našej listine nemusí znamenať chatrč alebo domček, ale môže ísť o celkom iný objekt. Znova musím upozorniť na to, že predmetom skúmania je výraz z oblasti banského revíru. Ide teda o terén so špecifickou problematikou, kde nie je možné dopracovať sa k objektívnym výsledkom bez použitia výskumných metód montánnej histórie.

V stredovekých latinských textoch s montanistickou problematikou zo stredoslovenskej banskej oblasti sa vzácné stretávame s výrazmi „chaza“, „gasa“ alebo „gaza“, čo znamená huta. Na podobnosť týchto výrazov s výrazom „casa“ netreba zvlášť upozorňovať – je zjavná.

Jeden z najstarších záznamov tohto typu pochádza z roku 1331 z Kremnice. Ide o listinu kremnickej mestskej rady, ktorá obsahuje súpis majetkov banského podnikateľa Jeclina z Olfu. Medzi nehnuteľnosťami sa spomína okrem stúp „contum, quod vulg. kolbe dicitur“ a mlynov aj huta „... rotas et chazam in superflui aqua ... sitam ...“. Hodnota dvoch kolies a huty bola odhadnutá na 40 hrivien.⁵⁰ Existenciu huty v Kremnici máme doloženú aj z roku 1425 v mandáte kráľa Žigmunda, ktorý nariadil, že drahé kovy sa majú spracovávať výlučne v hute „gaza“, alebo na inom určenom mieste.⁵¹

Veľmi starý záznam o hute máme aj z Novej Bane. V roku 1347 tam istý Lipold (Hypolit) odkázal v testamente kláštora v Hronskom Beňadiku ročnú rentu 32 zl. z výnosov huty „... ex prouentibus nostre Gaze, vlgariter Choth nominate, in Kunygsperg existentis ...“.⁵² Na predmestí Novej Bane sa vedľa mlyna spomína vo vlastníctve kláštora v Hronskom Beňadiku v roku 1427 huta „Gasa seu conflatorium nostrum sub Ciuitate Kynsper habitum“.⁵³

⁵⁰ GYÖRFFY, ref. 26, s. 454 – 456.

⁵¹ LAMOŠ, Teodor. *Vznik a počiatky mesta Kremnice*. B.m. : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1969, s. 81, 141, 183. Na s. 34, 73, 83 autor vysvetľuje aj termín „chaza“, ktorý prekladá ako huta (taviareň, maša). „Chaza“ čítaj ako „Kaza“; porovnaj „Chonradus“ = „Konradus“ na s. 34, alebo „Chunst“ = „Kunst“ na s. 124.

⁵² KNAUZ, ref. 15, s. 220. Autor prekladá „Choth“ ako „Koth“ = sár (maď.), t.j. Kot (nem.) = blato. Jestvuje však aj iný výklad tohto slova – Kote (nem.) = Kot = hütte. LEXER, Matthias. *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. Leipzig : S. Hirzel, 1980, s. 113. Huta = kohó (maď.), v starších prameňoch „koh“ ZOLNAI, ref. 31, s. 511 – 512.

⁵³ KNAUZ, ref. 15, s. 220. Okrem termínu „gasa“ sa používalo pre huty aj označenie „conflatorium“. Tento výraz pochádza pravdepodobne z latinského „con-flagro“, čo znamená

Z citovaných záznamov možno vyvodit niekoľko záverov: 1. v písomných prameňoch zo stredoslovenskej banskej oblasti vystupujú najstaršie známe huty pod označeniami „chaza“, „gasa“ a „gaza“; 2. huty sa budovali pri vodných tokoch; 3. huty sa vždy nachádzali v susedstve úpravnických zariadení. Výraz „casa“ z našej listiny sa nápadne podobá na „chaza“, „gasa“ alebo „gaza“. Rovnako ako tu uvedené huty, aj tento objekt bol situovaný pri vode, dokonca pri sútoku dvoch potokov. V prípade, ak by sa potvrdila správnosť mojej hypotézy o pôvode hydronyma Meddeu Seunche, potom aj tento objekt stál v susedstve úpravnických zariadení, alebo aspoň neďaleko nich. Navyše ide o terén so starobylou tradíciou hutníctva, kde boli po celé stáročia sústredené najvýznamnejšie banskoštiavnické huty.⁵⁴ Na základe uvedených skutočností, ako aj vzhľadom na vyššie spomenuté pochybnosti, **vyslovil som hypotézu, že objekt „Casa Werrici claudi“ z našej listiny bol hutou, ktorú vlastnil Werricus claudus**. Pretože týmto objektom sa doteraz ešte nikto nezaoberal, nemohol som sa pri výskume opierať o žiadne existujúce práce.⁵⁵ Z tohto dôvodu považujem za nevyhnutné moju hypotézu podložiť faktami, ktoré som zistil skúmaním termínu „casa“ metódami montánnej histórie a terénnym výskumom.

Pozrime sa na súčasný stav výskumu dejín hutníctva v banskoštiavnickom rudnom revíri. Za najstaršie písomné správy o tunajších hutách sú dnes považované záznamy z mestskej knihy Banskej Štiavnice z rokov 1364–1426, o ktorej už bola reč. Z nej čerpali údaje aj najstarší autori, ktorí sa problematikou zaoberali. Z týchto údajov vychádzali všetky staršie, ale i novšie práce.⁵⁶ Nikde som sa však zatiaľ nestretol s prácou, ktorá by publikovala

„horieť“ alebo „planúť“. Toto synonymum pre hutu je mimoriadne výstižné, keď si uvedomíme, že oheň (plameň) v taviacich peciach bol dušou hutníckej výroby.

⁵⁴ Tento terén bol známy ako Stadtgrund (Mestská dolina). V dolnej časti Štefultovského údolia stála Olovená huta (dnes ulica Horná huta). Poniže sútoku Štiavnice so Štefultovským potokom sa nachádza areál bývalej Striebornej huty, ktorá v rokoch 1878 – 1918 plnila úlohu centrálnej huty. Viacero starých hút dokladajú neskôr písomné pramene aj na hornom toku Štiavnice. MINÁRČIC, Miroslav. *Vzostup a pád Rubigallovcov z Banskej Štiavnice (1536 – 1598)*. Bakalárska práca. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2009, s. 15, 17, 21, 22, 23, 43.

⁵⁵ GINDL – MATEJKOVÁ, ref. 6, s. 92. Táto práca často cituje údaje z našej listiny. Objekt „casa“ však za hutu nepovažuje. Ak by ho za hutu považovala, musel by byť uvedený v stati „Banské diela, úpravnické a hutnícke zariadenia“, časť „Pece, zhutňovacie zariadenia“, kde ale chýba. Ako jediný hutnícky objekt z tejto listiny je tam uvedený „Isumberler“ = „Eisenbläser“ = „Kysihýbel“. K tomu pozri pozn. 5.

⁵⁶ MVSR, ŠABB, PBŠ, f. MMBŠ, kart. 15, č. 759, mestská kniha 1364 – 1426. Najstarším údajom o hutách v Banskej Štiavnici venovali pozornosť: KACHELMANN, Johann. *Geschichte der ungrischen Bergstädte und ihrer Umgebung 3*. Schemnitz : Johann Kachelmann, 1867. KACHELMANN, Johann. *Das Alter und die Schicksale des ungrischen, zunächst schemnitzer Bergbaues*. Pressburg : Johann Kachelmann, 1870. SZITNYAI, József. A selmeczi bányászat

písomný prameň dokladajúci existenciu huty v banskoštiavnickej oblasti z obdobia pred rokom 1381.

V spomínanej mestskej knihe patrí k najstarším záznamom tohto typu svedectvo richtára Banskej Štiavnice vo veci dedičstva z roku 1381. Je v ňom zmienka o stupe, ktorá stála v Hodruši „*penes gazam*“, čiže pri hute.⁵⁷ V roku 1382 sa zase spomína predaj miesta pre hutu na potoku Sygelspach.⁵⁸ Ďalšia zmienka o hute v Banskej Štiavnici pochádza z roku 1390.⁵⁹ Z roku 1397 sa zachoval záznam o svedectve richtára Nycuscha Ploczela a prisažných, podľa ktorého Michal Plogel a jeho brat Ján kúpili od Michala Stadlera tretinu huty, ktorá sa nachádzala povyššie špitála „... *eyn dritteteil der hutten gelegen czu neest obirthalbe dem spetal ...*“.⁶⁰ V tom čase sa už popri latinskom termíne „gaza“ stretávame bežne aj s nemeckým termínom „hutte“ alebo „hütte“, ktorý v prameňoch postupne celkom prevládol a starý termín nahradil.

Už aj skutočnosti, ktoré som doteraz uviedol, mohli by postačovať k vysloveniu hypotézy, že objekt „casa“ z našej listiny je hutou. Stále však ešte chýbal priamy dôkaz, písomný prameň z obdobia 13. storočia, v ktorom by vystupovala huta v tvare „casa“, teda nie v tvaroch „chaza“, „gasa“ alebo „gaza“. Ten by jednoznačne dokazoval používanie tvaru „casa“ na označenie huty. V domácich písomných prameňoch zo sledovaného obdobia sa mi vhodný porovnávací materiál, ktorý by obsahoval hľadanú analógiu, objaviť nepodarilo.

állapota a 14-ik században. In *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1884, roč. 17, s. 17 – 18, 29 – 31, 37 – 38, 45 – 48, 67 – 68, 75 – 76. GREGA – VOZÁR, ref. 8, s. 206 – 211. Z novších prác možno spomenúť: KAMENICKÝ, Miroslav. Hutníctvo striebra v stredoslovenských banských mestách. In *Vlastivedný časopis*, 1991, roč. 40, č. 1, s. 6 – 9. KAMENICKÝ, Miroslav. *Stredoslovenské striebro a jeho hutnícke spracovanie do konca 18. storočia*. Bratislava : Veda, 1995. SOMBATHYOVÁ, Magdaléna. Z histórie hutníctva v banskoštiavnickej oblasti. In *Zborník Slovenského banského múzea*, 1997, roč. 18, s. 157 – 163. LICHNER, Marián (ed.). *Banská Štiavnica. Svedectvo času*. Banská Bystrica : Harmony, 2002, s. 84 – 87. HOCK, Milan. Úpravníctvo a hutníctvo v Banskej Štiavnici do konca 19. storočia. In LABUDA, Jozef – FANČOVIČOVÁ – MATEJKOVÁ, Adriana (ed.). *História hutníctva v stredoslovenskej banskej oblasti*. Banská Štiavnica : Slovenské banské múzeum, 2003, s. 14 – 26. SCHMIEDL, Juraj – WEIGNER, Luboš (ed.). *Dejiny hutníctva na Slovensku*. Košice : Tibor Turčan – Banská agentúra; Zväz hutníctva, ťažobného priemyslu a geológie Slovenskej republiky, 2006, s. 162 – 197, 292 – 303.

⁵⁷ BOROVSZKY, Samu (ed.). *Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmezbánya sz. kir. város*. Budapest : Országos Monografia Társaság, 1906, s. 171. SZITNYAI, ref. 56, s. 46.

⁵⁸ SZITNYAI, ref. 56, s. 46. Bádáním originálneho textu som dospel k názoru, že tu zrejme nešlo o predaj miesta pre hutu – „*Eyn Hüttenstett*“, ako to prečítal Szitnyai, ale skôr o „*slac*“, teda o hutnícku trosku. Pozri pozn. 35.

⁵⁹ GREGA – VOZÁR, ref. 8, s. 206.

⁶⁰ MVSR, ŠABB, PBŠ, f. MMBŠ, kart. 15, č. 759, mestská kniha 1364 – 1426, s. 51.

Pravdepodobne ani nejestvuje. Preto som pozornosť zameril na zahraničné zdroje. Hľadaný dôkaz – a navyše nie jeden – podarilo sa mi objaviť vo významnom nemeckom banskom revíri Harz, kde sa podľa tradície začalo s ťažbou rúd striebra, olova a medi už v 10. storočí. Nasledovné údaje pochádzajú zo súpisu hutníckych objektov, ktoré sa spomínajú v tamojších listinách do roku 1527. Všetky údaje boli uverejnené v monografii o dejinách hutníctva v tejto oblasti.⁶¹

Prvé písomné záznamy o hutníctve v Harzi pochádzajú z poslednej štvrtiny 12. storočia. Sú však vzácne. V roku 1174/1195 sa v súpise cirkevných majetkov spomína aj činža, t.j. nájom z huty pri Riechenbergu „*casa juxta Richenberg*“ neďaleko Goslaru.⁶² Huty niekedy padli aj za obeť vojnám. Keď v roku 1180 saský vojvoda Henrich Lev v konflikte s cisárom Fridrichom I. Barbarossom plienil korunné majetky v okolí Goslaru, spustošil aj hutnícke zariadenia „... *dux Heinricus ... circa Goslariam folles et conflatoria ejusdem civitatis ... evertit ...*“.⁶³ V uvedenom prípade ide o huty (conflatoria) a železné hámre (folles), prípadne o pece a dúchacie mechy.

Rovnako skúpe na údaje o hutách sú aj písomné pramene z prvej polovice 13. storočia. V roku 1243 potvrdil vojvoda Otto Brunšvický pre kostol sv. Jakuba v Osterode držbu lesa pri tomto meste, ktorý bol príslušenstvom huty „... *que pertinet ad casam advocati*...“.⁶⁴ V roku 1249 sa zase spomína huta „*casa Szurgenge*“ vo vlastníctve kláštora Walkenried, ako aj ďalšia huta pod menom „*casa Brunenbech*“.⁶⁵

Oveľa viac správ o tunajších hutách pochádza z konca 13. storočia. V roku 1283 sa tu spomína predaj huty spolu s troskou patriacou k hute „... *casam, quae dicitur Grabestorpehusen, cum tota scoria, quod vulgariter dicitur slacke, ad ipsam casam pertinente*...“.⁶⁶ Z obdobia rokov 1285–1296 sa zachovali súpisy

⁶¹ ROSENHAINER, Franz. *Die Geschichte des Unterharzer Hüttenwesens von seinen Anfängen bis zur Gründung der Kommunionverwaltung im Jahre 1635*. Goslar : Selbstverlag des Geschichts- und Heimatschutzvereins Goslar, 1968, s. 56 – 77 + mapa (príloha). Pohorie Harz sa rozkladá v Nemecku v krajinách Niedersachsen a Sachsen-Anhalt.

⁶² ROSENHAINER, ref. 61, s. 26, 71. Cirkevné inštitúcie, predovšetkým kláštory, patrili v stredoveku k významným vlastníkom hüt. Por. pozn. 52 a 53. Mníši kláštorov uchovávali a šírili poznatky o ťažbe rúd a tavení kovov.

⁶³ ROSENHAINER, ref. 61, s. 26. Folles (lat.) = Blasebälge (nem.) = dúchacie mechy. Por. Isumbleser z roku 1266.

⁶⁴ ROSENHAINER, ref. 61, s. 75. Lesy poskytovali palivové drevo a drevné uhlie nevyhnutné k činnosti huty.

⁶⁵ ROSENHAINER, ref. 61, s. 58, 77. V roku 1304 tu bola huta „*casa monachorum*“. Tamže, s. 68.

⁶⁶ ROSENHAINER, ref. 61, s. 62 – 63. Scoria – pozri scorium, corium (lat.) = kôra. Slacke – pozri Schlacke (nem.) = salak (mad.). PÉCH, Antal. *Magyar és német bányászati szótár*. Selmezbánya : b.v., 1879. Salak = škvára, troska.

obediencie, v ktorých sa uvádza huta pri Langelsheime „*casa in Kansten*“ a huta „*casa Kellewater*“ na potoku Kellwasser.⁶⁷ V roku 1291 vlastnil Konrád von dem Dike s Burchardom von Wildenstein hutu „*casa Campe*“ medzi Osterode a Zellerfeldom. Uvedení spoločníci vlastnili v roku 1291 aj hutu zvanú „*casa Wittewater*“ pri Schulenbergu.⁶⁸ V roku 1294 sa vojvoda Albrecht Brunšvický vzdal svojich príjmov z huty „*casa Herrehusen*“, ktorá stála pri potoku Nette blízko Seesenu v prospech kláštora Walkenried.⁶⁹ V roku 1298 predal Burchard von Wildenstein goslarskému mešťanovi Burchardovi Ehrhaftigovi hutu s troskou a časťou lesa „*casam Riffenebecke cum illa parte sylve, que sita est ex ista parte aque, que Gose dicitur, cum storea*“.⁷⁰ V roku 1298 Burchard von Wildenstein prenajal aj hutu „*casa Altena in Hartone*“ v Tischlertale.⁷¹ V roku 1299 predávajú páni von Freden kláštora Walkenried hutu aj s príslušenstvom a troskou „*... casam Cichencove cum omni proprietate, scoria*...“.⁷²

Aj v Harzi môžeme pozorovať postupné vytlačanie latinčiny a jej nahrádzanie nemčinou. Odzrkadlilo sa to aj v písomných záznamoch o hutách, ktoré sa v nich od polovice 14. storočia vyskytujú už iba v tvare „*hutte*“. Vo dvoch prípadoch sa zachoval paralelný výskyt obidvoch výrazov. V roku 1320 sa kláštor Neuwerk a dedičia Konráda Trosta vzdali svojich nárokov na hutu „*in casa sive in hutta, que Exeberch dicitur*“.⁷³ Odlišný je výskyt z roku 1355, kde sa v súpise majetkov kláštora Neuwerk spomína „*casa Gropenhutte adjacet*“.⁷⁴

Na základe konfrontácie termínu „*casa*“ z našej listiny s analogickými termínmi z rovnako starých listín z oblasti banského revíru Harz dospel som k zisteniu, že termínom „*casa*“, ktorý v domácich prameňoch chýba, označovali sa v Harzi v období 12.–14. storočia huty. Preto je zrejme, že tento termín sa bežne používal na označovanie hút aj v iných banských revíroch, bez ohľadu na to, či o tom jestvujú písomné doklady. Termínom „*casa*“ sa preto museli

⁶⁷ ROSENHAINER, ref. 61, s. 65, 66. Obediencia (lat.) = cirkevnoprávna podriadenosť.

⁶⁸ ROSENHAINER, ref. 61, s. 76. Aj pri hutníctve fungovalo podielové vlastníctvo ako v banskom podnikaní.

⁶⁹ ROSENHAINER, ref. 61, s. 64. Huty pre svoju činnosť už bežne využívali energiu vodného toku na pohon kolies.

⁷⁰ ROSENHAINER, ref. 61, s. 71. Huty boli nezriedka predmetom obchodovania a menili svojich vlastníkov.

⁷¹ ROSENHAINER, ref. 61, s. 56. Okrem predaja patril k častým obchodným transakciám prenájom huty.

⁷² ROSENHAINER, ref. 61, s. 59. Trosky ešte obsahovali významný podiel kovov, preto bol o ich využitie záujem.

⁷³ ROSENHAINER, ref. 61, s. 60.

⁷⁴ ROSENHAINER, ref. 61, s. 63.

v 13. storočí označovať huty aj v banskoštiavnickom rudnom revíri. Tento revír totiž mal v tých časoch priame kontakty s banskými revírmi v Nemecku, odkiaľ pochádzala saská kolonizácia stredoslovenskej banskej oblasti. Čistá latinská forma „*casa*“ sa v uhorskom prostredí zrejme pri spisomňovaní vulgarizovala, výsledkom čoho sú známe tvary „*chaza*“, „*gasa*“ a „*gaza*“. A možno práve v tom spočíva vysvetlenie, prečo sa výrazu „*casa*“ dodnes nevenovala pozornosť a prečo zatiaľ nikto neuvažoval o možnosti, že objekt by mohol byť hutou. Vzhľadom na uvedené skutočnosti však niet pochybností o tom, že v našej listine ide o hutu.

Pozrime sa teraz bližšie na osobu Werrica clauda. Z formulácie textu listiny jednoznačne vyplýva, že v čase konania metácie bol vlastníkom predmetnej huty.⁷⁵ Meno Werricus prezrádza, že jeho nositeľ zrejme nebol uhorského pôvodu. Ak sa na území Slovenska v období stredoveku toto meno aj vyskytovalo, istotne bolo veľmi zriedkavé. V dostupných prameňoch som sa s ním okrem našej listiny nikde inde nestretol.⁷⁶ Mohlo by ísť o prístahovalca (hosta), alebo o potomka takýchto prístahovalcov. Prímeno „*claudus*“ znamená „*krivý*“ či „*chromý*“ a Werricus ho určite dostal pre svoju zjavnú telesnú vadu – krívanie.⁷⁷

Nejasná zostáva aj Werricova etnická príslušnosť. Okrem nemeckých kolonistov, ktorí tvorili v 13. storočí jadro mestskej komunity v Banskej Štiavnici, možno v tejto oblasti počítať aj s pôsobením príslušníkov románskych etník, tzv. Latinov. Latini sa v Uhorsku usadzovali najmä v dôležitých centrách, kde sa zaoberali obchodom a remeslom. Najbližším takýmto centrom, kde jestvovala významná latinská štvrť (*vicus Latinorum*), bolo mesto Ostrihom. Znami boli hlavne ostrihomskí Valóni. Niektorí z nich nadobudli majetky aj na Slovensku. V roku 1230 sa spomína rodina valónskeho zlatníka Vavrinca, ktorá

⁷⁵ Ako vlastníci ďalších objektov – dvorcov – sa v metácii rovnakým spôsobom uvádzajú Mikuláš, syn Scedvalda Hermana, banskoštiavnický mešťan Terman z Olphu, krupinský mešťan Herbord a krupinský richtár Detrik.

⁷⁶ MARSINA, ref. 49. Ako zaujímavosť možno spomenúť, že pri predaji zeme Beluj v roku 1290, o ktorom už bola reč, vystupuje popri banskoštiavnickom mešťanovi Mikulášovi aj Vrricus, syn Sefrethov „*... Nycolao filio Hermani de Sebnechbanya civi, pro quo Vrricus filius Sefreth serviens suus ... comparavit*“. GYÖRFFY, ref. 3, s. 244.

⁷⁷ Chromým bol prezývaný aj Ján IV. Thurzo (Joannes Claudus). MINÁRIK, Jozef (ed.). *Matej Bel. Oravská stolica*. Liptovský Mikuláš : Transoscus, 2001, s. 92, (101 – 102). O príménach MAJTÁN, Milan. Vývin pomenúvania osôb na Slovensku. In ŠTULRAJTEROVÁ, Katarína (ed.). *Najstaršie rody na Slovensku*. B.m. : Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť pri Matici slovenskej, 1994, s. 28 – 29.

vlastnila zem pri Hrone blízko dnešného Štúrova.⁷⁸ Ostrihomský valónsky mešťan Gyan získal v roku 1246 majetok v Borochoch a v roku 1258 vlastnil s bratom Rubinom dedinu Domaníky.⁷⁹ Obe lokality ležali vo vinohradníckej oblasti stredného Hontu. Či sa Valóni zaoberali aj ťažbou a výrobou drahých kovov, sa mi zistiť nepodarilo.

Pri pátraní po frekventovanosti mena Werricus v stredovekej západnej Európe som dospel k poznaniu, že ani tam asi nebolo príliš rozšírené. Jeden z najznámejších nositeľov tohto mena pochádzal práve z oblastí obývaných Valónmi. Bol to Werricus, prior cisterciánskeho opátstva v Alne pri mestečku Thuin v južnom Belgicku, ktorý zomrel v roku 1207.⁸⁰

Medzi ostrihomskými Latinmi sa vyskytovali aj Taliani.⁸¹ V období po tatárskom vpáde sa vo finančnej a hospodárskej správe Uhorska, a to najmä v súvislosti s ťažbou drahých kovov, začínajú presadzovať Benátčania. Za vlády Bela IV., Štefana V. a Ladislava IV. bol v Ostrihome prísazným Benátčan Archinus, ktorý zastával aj úrad komorského grófa. Vykonával teda dohľad nad celou ťažbou drahých kovov. Benátky boli najdôležitejším obchodným partnerom Uhorska v talianskych krajinách. Uhorskí obchodníci tam pôsobili už v polovici 13. storočia. Z Uhorska sa do Benátok vyvážalo najmä veľké množstvo zlata a striebra.⁸² Benátčania a Florentčania neskôr vystupovali aj ako banskí podnikatelia v banskobystričských medených baniach. Ako zaujímavosť spomeniem zmluvu z roku 1385, kde sa medzi nájomcami baní uvádza istý Verus de Medicis.⁸³ Zaradiť však Werrica clauda k niektorému z uvedených etník iba na základe dohadov, aj napriek tomu, že ide o myšlienku mimoriadne lákavú, by bolo predčasné.

Rovnako nejasná je aj otázka Werricovho postavenia. Vzhľadom k tomu, že v texte nie je vyslovene označený ako mešťan Banskej Štiavnice, nemožno ho za mešťana ani považovať. Fakt, že vlastnil hutu ešte neznamená, že tu musel byť aj banským podnikateľom. Pramene z Harzu hovoria jasnou rečou o tom, že

⁷⁸ MAREK, Miloš. *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin : Matica slovenská, 2006, s. 422, 443. MAREK, Miloš. Románske obyvateľstvo na Slovensku v stredoveku (Valóni, Francúzi, Taliani, Španieli). In *Historický časopis*, 2004, roč. 52, č. 4, s. 621.

⁷⁹ MAREK, Románske obyvateľstvo, ref. 78, s. 621.

⁸⁰ Dostupné na internete. www.zeno.org/Heiligenlexikon. 2.6.2009.

⁸¹ MAREK, *Cudzie etniká*, ref. 78, s. 447.

⁸² ŠTEFÁNIK, Martin. Počiatky obchodných stykov Uhorska s Benátskou republikou za dynastie Arpádovcov. In *Historický časopis*, 2002, roč. 50, č. 4, s. 553 – 568. Materiály Benátskeho archívu v súvislosti s banskoštiavnickým drahokovovým baníctvom zatiaľ skúmané neboli. Možno by sa v nich našli viaceré, doteraz neznáme údaje.

⁸³ PÉCH, Antal. *Alsó Magyarország bányamivelésének története I.* Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1884, s. 26.

vlastníkmi tamojších hút boli nielen mešťania z banského mesta Goslar, ale aj samotný cisár, vojvodovia, šľachta a cirkev. Preto nemožno ani tu robiť žiadne predčasné závery, navyše keď problematika banského podnikania a hutníctva v stredoslovenskej banskej oblasti v 13. storočí zatiaľ nie je objasnená.⁸⁴ Isté je iba to, že ak vlastnil hutu, patril k zámožnej spoločenskej vrstve. Výstavba alebo kúpa huty a jej prevádzka totiž neboli lacnou záležitosťou. Preto ak nebol mešťanom Banskej Štiavnice, mohol patriť k niektorej kapitálovo silnej skupine podnikateľov, napr. aj k obchodníkom s drahými kovmi v Ostrihome. Tí mohli od banskoštiavnických ťažiarov vykupovať rudu a potom ju taviť vo svojich hutách. S vyrobenými drahými kovmi po odvedení urbury do kráľovskej komory, mohlo sa v tých časoch relatívne voľne nakladať.⁸⁵ V Ostrihome sa spracovávalo striebro už v časoch prvého uhorského kráľa Štefana I. (1001–1038) a mesto bolo centrom financií a mincovníctva až do čias vlády Bela IV. (1235–1270).⁸⁶ Nebolo by preto prekvapením, ak by v takomto prostredí pôsobil jedinec, ktorý prevádzkoval hutu v blízkosti banskoštiavnických baní. V každom prípade je Werricus claudus so svojou hutou v súčasnej montánnej historiografii zatiaľ neznámym pojmom.⁸⁷

Pozrime sa teraz bližšie aj na Werricovu hutu. Jej presná poloha je neznáma. V listine sa uvádza, že stála „*iuxta*“; teda vedľa (alebo blízko) sútoku Štefultovského potoka a Štiavnice. Aj keď je ťažké jednoznačne určiť vzdialenosť vyjadrenú týmto spôsobom, celkom iste nemohla byť príliš veľká. Ak by

⁸⁴ RATKOŠ, ref. 36, s. 11 – 14. Pozri aj MARSINA, ref. 7, s. 17 – 19.

⁸⁵ Podnikateľská vrstva rudokupcov („*erckaféri*“) jestvovala napr. v stredovekej Kutnej Hore. Ich práva a povinnosti boli zakotvené už v banskom zákonníku Václava II. *Ius regale montanorum* z roku 1300, konkrétne v kapitole XXII. „*De metalli emptoribus*“. BÍLEK, Jaroslav (ed.). *Ius regale montanorum. Právo kráľovské horníkuov*. Kutná Hora : Martin Bartoš – Kuttna, 2002, s. 39. Ťažiarci a rudokupci tu predstavovali dve samostatné skupiny podnikateľov.

⁸⁶ Ostrihom bol najstarším mocenským centrom Uhorska a sídlom kráľovskej komory. Archeológia potvrdila, že sa tu tavelo striebro už v 10. – 11. storočí. HORVÁTH, István. A kőzépkori Esztergom. In GOMBKÓTÓ, Gábor (ed.). *Komárom megye története I.* Komárom : Komárom megye tanácsa, b.r., s. 317 – 352. Sem preto muselo smerovať aj striebro z banskoštiavnického rudného revíru, ktorý bol najstaršou striebornou baňou (argentifodina) v krajine. Hrubá tavba sa zrejme vykonávala v hutách v Banskej Štiavnici a v Ostrihome sa drahé kovy iba rafinovali. Význam mesta od roku 1256, kedy Belo IV. preniesol kráľovské sídlo definitívne do Budína, postupne upadal.

⁸⁷ Listina z roku 1266 (a teda ani žiadne údaje z nej) sa nespomína v práci IZSÓ, István. *Szemelvények a középkori montanisztika magyarországi történetének írott forrásaiból*. Rudabánya : Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítványa, 2006, s. 71 – 75. Na základe toho predpokladám, že obsahom a výpovednou hodnotou listiny z hľadiska dejín baníctva v banskoštiavnickom rudnom revíri sa doteraz nezaoberala ani montánna história v Maďarsku.

totiž stála huta ďaleko od sútoku, v metácii by ju neuvádzali ako orientačný bod k hraničnému bodu, ktorým bol sútok týchto dvoch potokov. Nemalo by to logiku a navyše by takáto metácia bola v rozpore so skutočnou situáciou. Z uvedeného dôvodu predpokladám, že huta nemohla byť od sútoku situovaná ďalej, ako cca 100 m.

V prípade, ak huta nestála bezprostredne pri sútoku, nevieme ani to, ktorým smerom od sútoku stála, či na Štiavnici, teda v Mestskej doline (Stadtgrund), alebo na Štefultovskom potoku, teda v Štefultovskej doline. Nie je známe, či bola nad sútokom alebo pod ním, dokonca ani to, na ktorom brehu potoka. V najstarších mapách, ktoré zobrazujú oblasť sútoku, nevidieť v týchto miestach už žiadnu hutu. V mape z roku 1730 je vo vzdialenosti cca 250–300 siah od sútoku na Štefultovskom potoku vyznačená tzv. Olovená huta „OO – Bleyhütten“. Približne v rovnakej vzdialenosti od sútoku je na Štiavnici zase vyznačená huta patriaca ťažiarom „QQ – Gewerckhen hütten“.⁸⁸ V mape z roku 1751 sú na mieste Olovenej huty vyznačené už dve huty – stará huta a nová huta. Stará huta, „alte hüttn“, je totožná s Olovenou hutou. Ťažiariska huta je tu označená ako Brennerská huta, „Prennerische hüttn“. Táto mapa je podrobnejšia, ako mapa z roku 1730 a vidieť, že Olovená huta (stará huta) bola od sútoku vzdialená 350–400 siah (cca 700–800 m) a ťažiariska huta (Brennerská huta) zase 200 siah (cca 400 m).⁸⁹ Polohy týchto dvoch hút svojimi vzdialenosťami od sútoku však nezodpovedajú vyjadreniu vzdialenosti „iuxta“ v metácii. Preto ani nemožno uvažovať, že by niektorá z nich bola totožná s Werricovou hutou.

Pri hľadaní miesta huty by mohol byť zaujímavý areál rodinného domu č. 17 a 18 a jeho okolie. Stojí priamo nad sútokom Štefultovského potoka a Štiavnice. Podľa mapy z roku 1751 tu stáli Stupa č. 3, splavovňa „Schlem Stubn“, Stupa č. 4 a píla „Seig Mühl“. Voda na kolesá sa privádzala jarkami z oboch údolí, takže zariadenia mohli pracovať na vodu zo Štefultovského potoka, ale aj zo Štiavnice. Pretože takéto vhodné miesta sa v úpravníctve a hutníctve využívali opakovane po stáročia, je možné, že tu jestvovali uvedené náhony, vodospády a nejaké zariadenia už aj oveľa skôr. V každom prípade tu podrobný terénny výskum nebude jednoduchý. Ide o oblasť s výrazným montánnym reliéfom, po stáročia intenzívne formovanú najmä deponovaním odpadu z úpravníckych zariadení a haldami hutníckej trosky. Neskôr tu pre-

⁸⁸ LICHNER, Marián. *Banská Štiavnica*. Banská Bystrica : Štúdio Harmony, 1998, s. 21.

⁸⁹ MVSR, Štátny ústredný bankský archív v Banskej Štiavnici (ďalej ŠÚBA), f. Hlavný komorskogrofský úrad (ďalej HKG), č. 10676, mapa Jozefa Ignáca Arvaja Geometrische Abmessung des Schemnitzerischen Statt-Grunds darauf so wohl Ihro Kay. Königl. Maye. zugehörige Schlemm, und Puchwercke ... Anno 1751.

behla aj rozsiahla stavebná činnosť (objekty továrne Svetro a firmy Gimex Slovakia, rodinné domy č. 19, 20 a 21 oproti na údolnej nive Štiavnice).⁹⁰ Poloha „Werricova huta“, ako som ju pracovne nazval, je zatiaľ neznáma a žiadny archeologický prieskum sa tam doteraz neuskutočnil.⁹¹

Kedy mohlo dôjsť k zániku Werricovej huty sa mi zistiť nepodarilo. Huty v tejto oblasti pracovali aj v 15. storočí.⁹² V 16. storočí vlastnili huty viacerí najvýznamnejší banskoštiavnícki waldbürgeri. Najviac ich bolo práve v Mestskej doline pod Banskou Štiavnicou.⁹³

Postupný zánik drobných hút v rudnom revíri súvisel s krízou baníctva v druhej polovici 16. storočia a vznikom silnej Brennerovej spoločnosti. K tomu sa pridala centralizácia hutníctva, s ktorou začal erár, keď sa v priebehu prvej polovice 17. storočia stal rozhodujúcim vlastníkom tunajších baní.⁹⁴ Aj napriek tomu si však niektoré malé, ale prosperujúce súkromné ťažiarstva, naďalej tavili rudu vo vlastných hutníckych prevádzkach.⁹⁵

Zaujímavá je aj otázka technickej stránky Werricovej huty. Ako sme mali možnosť vidieť, huty v Harzi stáli pri vodných tokoch. Voda poháňala kolesá, ktoré uvádzali do pohybu dúchacie mechy. Werricova huta stála pri sútoku dvoch potokov. Preto je isté, že aj v tejto hute pracovali dúchacie mechy poháňané vodným kolesom. Z hľadiska spracúvanej suroviny celkom iste išlo o hutu, v ktorej sa tavili drahé kovy, prípadne olovo a nie o taviareň železných rúd či hámor, ktoré sa vtedy v oblasti Banskej Štiavnice nazývali „Isumbleser“.

⁹⁰ OAMM. Záznamy a fotodokumentácia z terénnych výskumov zo dňa 29.10.2005, 11.10.2007 a 22.7.2009. Na ľavom brehu Štiavnice a pravom brehu Štefultovského potoka v oblasti sútoku podľa máp žiadne zariadenia neboli.

⁹¹ LABUDA, Jozef. Montánna archeológia na Slovensku. Príspevok k dejinám stredoveku. In *Slovenská archeológia*, 1997, roč. 45, č. 1, s. 83 – 148. Pozri aj OAMM, f. Korešpondencia, list č.p.: MM-12/2009 zo dňa 15.6.2009; list PhDr. Jozefa Labudu, CSc. č.p.: 403/2009 zo dňa 23.6.2009; list č.p.: MM-18/2009 zo dňa 29.6.2009.

⁹² SZITNYAI, ref. 56, s. 46. V roku 1422 sa v istom dedičskom konaní spomína mlyn a huta, ktoré stáli v blízkosti chotárnej hranice s dedinou Svätý Anton „... das ligen an der Awer Hathart ... dy vnder Mul vnd dy Hutte ...“.

⁹³ MINÁRČIC, ref. 54, s. 15, 17, 21, 22, 23, 43.

⁹⁴ PÉCH, Antal. *Alsó Magyarországi bányamívelésének története 2*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1887, s. 254 – 256, 311 – 315, 517 – 518. Prvé opatrenia tu erár uskutočnil v rokoch 1629 a 1633.

⁹⁵ Hutu vlastnilo aj ťažiarstvo štólne Ondrej v Štefultove. Dňa 25.3.1648 sa následkom silného dažďa voda z jarku zaneseného bahnom prevalila do taviacej pece. Tá vyletela do vzduchu a s ňou aj tavenina, v ktorej bolo 20 hrivien striebra. PÉCH, ref. 23, s. 39. Na konci 18. storočia bol v Štefultove aj hutnícky objekt „Schmelzhaus“, ktorý patril ťažiarstvu Friedenfeld. MVSR, ŠÚBA, f. HKG, č. 6541, mapa Grundriss von der Oberbieberstollner Haupthandlungs Gruben Feldverschürfung ...; nedatované. Objekt stál pod Dolným cintorínom, v údolí poniže domu č.d. 11.

„Eisenbläser“, t.j. „železiarske dúchadlá“, ako nám to prezrádza meno dediny Isumbleser z našej listiny. Z textu sa však nedá vyčítať, či išlo o hutu, v ktorej sa vykonávalo tavenie rúd (Schmelzarbeit), alebo o hutu, kde sa zháňalo striebro (Treibarbeit). Mohlo však ísť aj o hutnícky komplex, prípadne tu jestvovalo hút niekoľko. O tom, ako vyzerali v 13. storočí huty, veľa nevieme. Isté je iba to, že aj pri taviaciach, aj pri zháňacích peciach sa používali na pohon dúchadiel vodné kolesá.

V prípade, ak by sa potvrdila správnosť mojej hypotézy, výpovedná hodnota našej listiny k dejinám banskoštiavnického baníctva by spočívala v tom, že obsahuje **dôkaz o existencii huty v banskoštiavnickom rudnom revíri v roku 1266**. V praxi to znamená posun poznania v oblasti prvých písomných zmienok o tunajších hutách, za ktoré sa dnes považujú záznamy z konca 14. storočia, o viac ako sto rokov dozadu. Zároveň by zrejme išlo aj o najstarší písomný doklad o existencii huty na Slovensku a Werricus by bol potom našim najstarším známym „hutníkom“. Čo sa týka oblasti banskej techniky, mohlo by ísť o najstarší dôkaz o využití vodnej energie na pohon vodného kolesa v našom baníctve. Aj napriek tomu, že situáciu v prípade Werricovej huty z pohľadu jej identifikácie a lokalizácie považujem za priaznivú, bolo by v záujme definitívneho objasnenia problému žiadúce stanovisko montánnej archeológie.

Listina z roku 1266 a baníctvo v obci Štiavnické Bane

Obec Štiavnické Bane sa rozkladá v hornej časti Štefultovského údolia, teda v pramennej oblasti niekdajšieho potoka Meddeu Seunche, dnešného Štefultovského potoka.⁹⁶ Tohto územia sa obsah našej listiny priamo netýka, lebo metácia sa vykonávala v dolnej časti údolia. Napriek tomu sa natíska otázka, či by údaje z listiny, ktoré sa stali základom mojich hypotéz o existencii úpravníctva a hutníctva v oblasti tohto údolia, nemohli súvisieť s baníctvom na uvedenom území okolo roku 1266, prípadne o niečo skôr. Ak by sa totiž potvrdilo, že okolo polovice 13. storočia existovalo na potoku Meddeu Seunche úpravníctvo a pri ústí tohto potoka do magna Seunche, dnešnej Štiavnice, zase hutnícka výroba, je na mieste otázka, kde sa nachádzali zdroje rúd, ktoré tu boli spracovávané. Kde teda mohli ležať bane, ktoré v tom čase zásobovali rudou uvedené úpravnicke a hutnícke zariadenia?

V starších dobách platila v baníctve zásada, že ruda sa vždy upravovala čo najbližšie pri baniach, kde sa dobývala. Ak sa teda na potoku Meddeu Seunche premývala ruda a na dolnom konci údolia stáli huty, kde sa ruda tavela, bane

⁹⁶ Obec Štiavnické Bane sa predtým volala Piarg (Siglisberg). Nachádza sa 4 km juhozápadne od Banskej Štiavnice.

z ktorých pochádzala museli byť situované niekde v blízkosti doliny Štefultovského potoka. Pre obdobie 13. storočia nie je pravdepodobné, že by sa sem ruda dovážala zo vzdialenejších banských diel. Takýto transport rúd máme v tunajších pomeroch doložený až v 18. a 19. storočí, kedy tu existoval piargsky vodohospodársky systém a Štefultov bol centrom banskoštiavnického úpravníctva. Preto predpokladám, že v sledovanom období sa tu mohli spracovávať iba rudy z miestnych zdrojov.

V oblasti Štefultovskej doliny sa nachádzalo niekoľko významných rudných žíl. Celkom na východe pretína dolinu žila Grüner. Stopy povrchovej ťažby nasvedčujú, že baníctvo tu mohlo jestvovať už v stredoveku. Na východoch bola žila chudobná, preto jej starci nevenovali väčšiu pozornosť. So systematickou ťažbou žily sa začalo v šachte Mária na Kornbergu a baníctvo tu zaznamenalo rozkvet až v 19. a 20. storočí. Na západ od nej sa tiahne najbohatšia štefultovská žila Štefan. Objavili ju na sklonku 18. storočia pri hĺbení vetracej šachty Štefan pre dedičnú štôľňu cisára Františka. Žilu tu intenzívne dobýval erár a v šachte Albert ťažiarstvo Friedenfeld. Na pomedzí Štefultova a Štiavnických Baní prebieha žila Ján. Nafáraná bola pri razení dedičnej štôľne Matej na konci 16. storočia. Jej najbohatšie partie vyťažili šachtou Matej. Baníctvo na žile prekvitalo potom až v druhej polovici 18. storočia na šachtách Maximilián a Ján.⁹⁷ Aj keď išlo o mocné žily s mäkkou hlinitou výplňou bohatou na strieborné rudy je zrejme, že ani jedna z nich nemohla byť predmetom serióznejšieho baníctva v 13. storočí. Do úvahy preto pripadajú iba piargské žily v hornej časti Štefultovského údolia, na území obce Štiavnické Bane.

Banskoštiavnické bane podľa tradície vznikli už v 6. storočí, alebo na začiatku 7. storočia a pri ich zrode mali stáť Wendi či Slovania.⁹⁸ Tieto informácie však doteraz neboli preukázané. Za najstaršiu dobývanú žilu sa tu považuje žila Špitaler, na ktorej bolo vyhlbených niekoľko šacht. Najznámejšia z nich bola Wind šachta na Piargu. Pre veľké bohatstvo, ktoré žila vydala ju nazývali Matkou všetkých žíl sveta. Známa je v dĺžke 15 km a miestami dosa-

⁹⁷ Základné údaje o banskoštiavnických rudných žilách pozri: FALLER, Gustav. Der Schemnitzer Metall-Bergbau in seinem jetzigen Zustande. In *Berg- und Hüttenmännisches Jahrbuch 14*. Wien : Tandler & Comp., 1865, s. 9 – 16. GESELL, Sándor. Jelentés a Selmezbánya és Szélakna környékén 1884-ben eszközölt részletes bányageologiai fölvételekről. In *Földtani Közlöny*, 1885, roč. 15, s. 335 – 349. MARTINY, István. Selmezbánya vidékének bányászata és a m. kir. felső biber-tárói bányadalom művelési viszonyainak ismertetése. In *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1899, roč. 32, č. 19 – 23, s. 349 – 351, 365 – 369, 389 – 393, 413 – 416, 435 – 439. KODĚRA, Miroslav et al. *Topografická mineralógia Slovenska 1*. Bratislava : Veda, 1986, s. 156 – 191. Tam sú aj údaje o piargských žilách.

⁹⁸ VOZÁR, ref. 36, s. 41.

hovala mocnosť až 50 m.⁹⁹ V Banskej Štiavnici, kde sa dobývala aj povrchovo, obsahovala striebronosný galenit a bežné sulfidy. V piargských baniach sa na nej dobývali výlučne strieborné rudy a zlato. Veľmi bohaté boli jej podložné žily, hlavne fuchslošské žily a žila Wolf. V stredoveku bola na Piargu najhlbšou Bieber dedičná štôlna. Vo vzdialenosti 800 siah od jej ústia, v oblasti žily Wolf, má byť v stene chodby vytesaný letopočet 1400. Potiaľ zrejme v tom čase štôlna siahala.¹⁰⁰

Na západ od žily Špitaler sa tiahne žila Bieber. Nepochybne bola predmetom exploatácie už v stredoveku, o čom svedčia početné prepadliny a pingy na jej východoch od Klinger doliny cez Hornú Roveň až k Vindšachte. Kým na banskoštiavnickej strane sa v nej nachádzali zase iba bežné sulfidy, v oblasti Hornej Rovne dosahovala mocnosť 40 m a obsahovala len rudy striebra a zlato. Podľa prameňov baníctvo na žile Bieber a jej nadložnej žile Daniel zaznamenalo najväčší rozkvet v 16. a 17. storočí pod Tanádom v okolí šachty Eisernseil, Nadložnej a Vodnej šachty.

Celkom na západe prebieha žila Terézia. Na východoch tejto žily sa povyšne Hornej Rovne pod vrchom Tanád nachodia stopy povrchovej ťažby a prepadliská starých banských diel. Hoci najstaršie písomné správy o tunajších baniach pochádzajú až zo 16. storočia, baníctvo tu určite existovalo už oveľa skôr. Žila dosahovala mocnosť 6 m a vo vrchných partiách ju tvorili tri samostatné žily. Tieto obsahovali bohaté strieborné rudy a boli predmetom stredovekej ťažby. V novoveku sa tu dobývali predovšetkým cinoplové stupové rudy s vysokým obsahom zlata na šachte Terézia. Z nadložných žíl mala väčší význam iba žila Himbeer.

Na piargských žilách možno pozorovať zaujímavý jav. Oproti ostatným rudným žilám v banskoštiavnickej revíri boli tieto žily vo vrchných partiách výrazne hlinité. Výplň Špitaler žily na Vindšachte bola až po úroveň 5. obzoru tvorená hlinou bielej, žltej alebo červenohnedej farby, zriedka aj modrastou a šedou hlinou.¹⁰¹ Zvláštnosťou tejto žily bolo, že vo vindšachtských baniach ju pri nadloží vždy sprevádzala mäkká hlinitá hornina a práve v nej sa nachádzali najbohatšie zhľuky strieborných rúd.¹⁰² Aj žila Bieber bola v bieberštôlnianskych baniach mäkká a hlinitá.¹⁰³ V oblasti Hornej Rovne je v prameňoch zo začiatku 17. storočia doložená ako mocná žila, ktorá v minulosti vydala veľa

⁹⁹ ONDREJKA, Kliment (ed.). *Rekordy Slovenska. Príroda*. Bratislava : Mapa Slovakia, 1997, s. 50.

¹⁰⁰ PÉCH, ref. 23, s. 91.

¹⁰¹ GESELL, ref. 97, s. 339.

¹⁰² PLATZER, Ferencz. A Selmeczvidéki ércztelének viszonyai. In *Földtani Közöny*, 1871, roč. 1, s. 183 – 191.

¹⁰³ GESELL, ref. 97, s. 340.

„Kailerzt“, t.j. rúd ľahko dobývateľných čakanom.¹⁰⁴ V roku 1608 ju tu nazývali „schnattige Clufft“, t.j. mäkká žila.¹⁰⁵ Vrch Tanád, na ktorého úbočiach sa žila dobývala najintenzívnejšie, dostal zrejme svoje meno práve podľa jej hlinitých východov a početných hald hlinitej jaloviny.¹⁰⁶ Jedna takáto halda sa spomína pod Tanádom ešte aj v 17. storočí.¹⁰⁷ Hoci je všeobecne známe, že žilná výplň štruktúry Terézia žily je mimoriadne tvrdá a kompaktná, novšie prieskumné práce v štôlni Terézia preukázali, že starci aj tu vydobyli iba mäkkú, ílovitú časť žily (žila Himbeer ?) pri podloží, pričom masívnu, tvrdú, kremennú žilovinu si nevšímali, hoci obsahuje zaujímavé množstvá zlata (27 g/t) a striebra (813 g/t).¹⁰⁸

Z uvedených faktov vyplýva jednoznačný záver, že ak sa okolo polovice 13. storočia na potoku Meddeu Seunche upravovali rudy, tieto mohli pochádzať jedine z bohatých piargských žíl s mäkkou, hlinitou jalovou výplňou. **Preto úpravnicke a hutnicke zariadenia, ktorých existenciu na základe údajov z listiny z roku 1266 predpokladám v týchto časoch v oblasti Štefultovského údolia, museli byť zásobované rudami z baní na území dnešnej obce Štiavnické Bane.** V erbe Banskej Štiavnice, známom z pečate na mestskej listine z roku 1275, nachádzajú sa aj banické nástroje čakán a motyka.¹⁰⁹ Používali sa pri rozpojovaní mäkkej žiloviny a sú najlepším dôkazom toho, že mäkké žily sa tu exploatovali v 13. storočí v značnom rozsahu. A že takéto nástroje našli uplatnenie hlavne pri dobývaní piargských hlinitých žíl, o tom niet pochýb!

¹⁰⁴ PÉCH, ref. 23, s. 114, rok 1607. Keilhaue = čakán. Keilhauenarbeit = práca s čakanom. PÉCH, ref. 66, s. 180.

¹⁰⁵ PÉCH, ref. 23, s. 119. Schnätig = krehký, mäkký (o hornine). JANGL, Ladislav. *Báňskohistorický slovník německo – český*. B.m. : ČSVTS – ÚV pro hornictví a paliva, 1989, s. 217.

¹⁰⁶ Tanád = T(h)onatig. Thon = hlina. Thonhaltig, thonig = hlinitý. Thonschlamm = hlinitý kal. Thonstein = hlinitý kameň, stvrdnutá hlina. PÉCH, ref. 66, s. 294. V súčasnej nemčine Ton = hlina, tonartig = hlinitý, tonig = ílovitý.

¹⁰⁷ V roku 1618 tu bol banský podnik Weiszalden. PÉCH, ref. 23, s. 550. Z roku 1670 je zase známy rozsudok smrti nad zločincem Jakubom Kosnorom, ktorý tu zavraždil Janka Uhrina zo Žibritova tak, že ho „...k jednej šachty pri bielej haldy s tejto strany Biberštôlni zvedl a jeho do nej vrhl“. ALBERTY, Július – GINDL, Jozef – KOČIŠOVÁ, Alojzia. *Cesty za poznáním minulosti*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1970, s. 100.

¹⁰⁸ SMOLKA, Ján – DAUBNER, Jozef. Doterajšie výsledky prieskumu Au, Ag rúd v centrálnom a južnom banskom revíre ložiska Banská Štiavnica a prognózne možnosti v oblasti Štiavnických Baní a Pukanca. In *Zborník referátov zo seminára o možnostiach záchrany banskoštiavnického a hodrušského baníctva*. Banská Štiavnica : Slovenské banské múzeum, 1992, s. 132 – 133.

¹⁰⁹ NOVÁK, Jozef. *Erby miest vyhlásených za pamiatkové rezervácie*. Bratislava : Tatran, 1986, s. 29 – 38. Pečatidlo z Banskej Štiavnice sa podľa formy použitého písma hlási do prvej polovice 13. storočia. Pozri aj pozn. 8 a 25.

V súvislosti s možnosťou dolovania na piargských žilách okolo polovice 13. storočia sa vynára aj otázka osídlenia tohto priestoru. Ak tu totiž jestvovala pred rokom 1266 významná ťažba rúd, muselo tu jestvovať aj banícke osídlenie. Prví baníci sa usadzovali bezprostredne pri svojich banských dielach a ak v nich bol dostatok rudy, zakladali pri rudných žilách, t.j. priamo „na rude“, prvé banícke osady. Dnešná obec Štiavnické Bane vznikla práve zlúčením takýchto baníckych osád, z ktorých najvýznamnejšie boli Siglisberg a Fuchsloch.

Za prvú písomnú zmienku, týkajúcu sa územia Štiavnických Baní, považuje sa dnes údaj o Siglisbergu „*Sygluspgh*“ známy z mandátu kráľa Ludovíta I. z roku 1352.¹¹⁰ Osada je ale určite staršia a pôvodne tvorila príslušenstvo mesta Banská Štiavnica. Meno dostala možno podľa Sygla – zakladateľa, prípadne ťažiara, ktorému tu patrilo najvýznamnejšie banské dielo (Syglus-pergh). Presná poloha stredovekej baníckej osady je neznáma. Mohla sa nachádzať tesne pri východoch rudných žíl na úbočiach Affenhübla, Malého Tanádu a Veterníka.¹¹¹ Lokalite dominuje výrazný horský hrebeň zvaný Kostolisko, kde stál podľa tradície starý piargsky kostol s cintorínom.¹¹² Inú tradíciu, podľa ktorej stál na Kostolisku murovaný stĺp s letopočtom 1072, považovali za veľmi nepravdepodobnú už v minulosti.¹¹³ V údolí poniže osady pretekala v roku 1266 potok Meddeu Seunche, od 14. storočia známy pod menom Sygelspach.

Fuchsloch sa pravdepodobne spomína v najstaršej mestskej knihe Banskej Štiavnice, a to v záznamoch z roku 1367, kde vystupuje vo forme „*Huvrensvuz loch*“.¹¹⁴ Zaujímavé je, že tento údaj doteraz nikto v súvislosti s dejinami uvedeného sídla nespomenul. Aj táto osada je istotne staršia, ako záznam o nej. Neskôr bola predmestím Banskej Štiavnice. Meno osady by mohlo súvisieť

¹¹⁰ MVSR, ŠABB, PBŠ, f. MMBŠ, kart. 6, č. II-957, tranzumpt z roku 1447. Pozri aj BOROVSZKY, ref. 57, s. 91.

¹¹¹ BIELIK, Adolf – JACOB, Mór Agoston. *A selmeczi bányavidék ércztelér vonulatai*. Szélakna; Selmezbánya : A selmeczi m.k. bányaigazgatóság kónyomó műhelye, 1883. Prehľadná banská mapa.

¹¹² „... *Koszteliszko in quo olim iuxta traditionem fuerat Siglisbergensium Templum et Coemeterium*“. Primási Levéltár Esztergom (ďalej PLE), krab. 62, č. 381, Visitatio Canonica Ecclesiae Parochialis Windschachtensis de Anno 1829, s. 29. Zvyškom kostola by mohla byť netypická miestnosť s klenbou v jadre starého baníckeho domu č.d. 245, ľudovo zvaná „sakristia“. OAMM, záznam z terénneho výskumu autora zo dňa 3.8.1993. S polutovaním možno konštatovať, že objekt ani poloha, kde sa často nachádzajú ľudské kosti, doteraz neboli odborne preskúmané.

¹¹³ FALLER, ref. 97, s. 4.

¹¹⁴ MVSR, ŠABB, PBŠ, f. MMBŠ, kart. 15, č. 759, mestská kniha 1364 – 1426, s. 13. V registri je „*Vaulzeit von Huvrensvuz loch*“ a „*Fridusch filius eius*“. Podľa iných ide o „*Hurrensviczloch*“. FEJÉRPATAKY, ref. 22, s. 13.

s banskohistorickou terminológiou. „Fuchsloch“ znamená dobývanie ložiska rabovaním, „Fuchslöcher machen“ zase tu a tam robiť diery do ložiska.¹¹⁵ Skutočne ide o banský terén, kde bola ťažba mimoriadne intenzívna a vrchy tu boli rozkopané „fuchslochmi“, drobnými banskými dielami príznačnými pre stredoveké dolovanie. Iná možnosť je, že jej meno pochádza od ťažiara Fuchsa, ktorému tu patrilo najvýznamnejšie banské dielo (Fuchsen-loch). Poloha starej osady je známa. Vystupovala z údolia Fuchsenbachu (Dolný Fuchsloch) pri starých fuchslošských baniach (Altfuchslocher Gang, Althandel) cez Horný Fuchsloch na Hornú Roveň (Obere Eben), náhornú planinu situovanú vysoko nad okolím (cca 800 m n.m.).

Osídlenie na Rovni sa rozkladalo v blízkosti starých baní pod Tanádom. Nie je vylúčené, že tu kedysi jestvovala samostatná banícka osada, ktorá neskôr splynula s osadou Fuchsloch. Na Hornej Rovni sa dodnes nachádza starý kostolík sv. Jána Krstiteľa s cintorínom.¹¹⁶

Existencia baníckych osád, doložených pri rudných žilách písomnými prameňmi okolo polovice 14. storočia, je nepriamym dokladom o kvitnutí baníctva v tomto priestore v období pred polovicou 14. storočia. Na základe týchto údajov však ešte nemožno tvrdiť, že baníctvo na území obce Štiavnické Bane jestvovalo už o storočie predtým. Aby bolo možné aspoň uvažovať o kontinuite baníctva v lokalite od polovice 14. storočia k roku 1266, prípadne až do polovice 13. storočia (a nadviazať tak na hypotézy, ku ktorým som sa dopracoval skúmaním našej listiny), bol nevyhnutne potrebný ďalší hodnoverný prameň z tohto „neznámeho obdobia“, z ktorého nemáme o tunajšom baníctve žiadne informácie.

Zdá sa, že hľadaným dôkazom by mohol byť údaj, ktorý sa nachádza v listine z roku 1305. Ide o zmienku o banskoštiavnickom mešťanovi a prisáznom mestskej rady, ktorý bol spolu s richtárom a niektorými členmi rady prítomný pri predaji zeme Weinantsfelde. Györffy prečítal jeho meno „*Ch(ristoforus) de Plano*“.¹¹⁷ Z hľadiska etnickej príslušnosti osobu skúmal

¹¹⁵ JANGL, ref. 105, s. 116.

¹¹⁶ PLE, krab. 62, č. 381, Visitatio Canonica Ecclesiae Parochialis Windschachtensis de Anno 1829, s. 18. Kostolík stál „*in planitie Fölsó – Fuchslochensi alias Rovna superiori*“. Vznikol okolo roku 1644, údajne prestavbou bašty alebo skôr pozorovateľne. Pôvodne mal tvar rotundy s priemerom cca 4 m „*Est figurae rotundae. Capacitas eius in longum et latum est duarum orgiarum*“. Neskôr k nemu pristavali menšiu loď. Rotundovitá stavba, v základoch možno stredoveká rotunda (?) alebo jej apside (?), tvorí dnes svätyňu. Aj tu ešte stále absentuje odborný výskum. Kostol sv. Jána Krstiteľa, v jadre rotunda z 13. storočia, nachádza sa aj nad baníckou obcou Kremnické Bane.

¹¹⁷ GYÖRFFY, ref. 3, s. 244 – 245. GYÖRFFY, ref. 26, s. 462.

Marek.¹¹⁸ Doteraz sa však nikto týmto údajom nezaoberal z pohľadu dejín Banskej Štiavnice a už vôbec nie z pohľadu montánnej histórie. Nakoľko uvedenú vec považujem za mimoriadne dôležitú, najmä v nadväznosti na spomínané hypotézy, venoval som jej patričnú pozornosť.

Podľa mojej mienky „*Plano*“ v tomto prípade znamená „planum“ alebo „planitia“, čiže planina, roveň (nem. Eben; maď. róna). Celkom iste ide o latinský názov dnešnej Hornej Rovne, ktorá teda musela existovať už v roku 1305. Listina je potom najstarším písomným dokladom k uvedenému sídlu. A pretože osada Horná Roveň je dnes súčasťou obce Štiavnické Bane, je to zároveň „nová najstaršia“ písomná zmienka o tejto obci. Za najstaršiu zmienku sa dnes považuje už spomínaný údaj o lokalite Siglisberg známy z mandátu kráľa Ludovíta I. z roku 1352.

„*Ch(ristoforus) de Plano*“ bol teda Krištof z Rovne. Ak mal banskoštiavnický mešťan takéto prímerno, potom musel na Rovni bývať, alebo stadiť pochádzať, prípadne boli všeobecne známe jeho aktivity v uvedenej lokalite. Ako som už spomenul, Horná Roveň mohla byť v tých časoch samostatnou osadou, predmestím alebo vonkajšou ulicou (Gasse) Banskej Štiavnice.¹¹⁹ V každom prípade je to jednoznačný dôkaz o tom, že pod Tanádom v tom čase jestvovalo sídlo. Vzhľadom na extrémnu polohu lokality išlo celkom určite o banícku osadu, takže významné bane tam museli jestvovať už pred rokom 1305, azda už okolo polovice 13. storočia. Krištof z Rovne, ako prísazný mestskej rady, bol určite waldbürgerom a na prelome 13. a 14. storočia mohol patriť práve k najdôležitejším vlastníkom rovnianskych baní.¹²⁰

Na základe uvedených skutočností možno preukázať, že **územie dnešnej obce Štiavnické Bane bolo určite osídlené už pred rokom 1305. Pred týmto**

¹¹⁸ MAREK, *Cudzie etniká*, ref. 78, s. 446. Osobu „*Ch. de Plano*“ považuje za Taliana. K menám osôb z 13. storočia s latinskou predložkou „de“ (z, zo) označujúcou bydlisko, či rodové sídlo osoby pozri MAJTÁN, ref. 77, s. 28 – 29.

¹¹⁹ O existencii takýchto sídelných celkov v okolí mesta svedčí aj ďalší údaj z listiny z roku 1305. Spomína sa v nej „*Niclinus de Lapideo Ponte*“, prísazný banskoštiavnickej mestskej rady. Je pravdepodobné, že Kamenný most bol názov predmestia, ktoré sa vyvinulo okolo dôležitého komunikačného uzla – mosta z kameňa. Ten zrejme preklenul údolie Štiavnice v priestore dnešnej Križovatky a spomína sa tu aj neskôr (Stanprück). Viedla tadiaľ významná cesta (magna via), ktorá v roku 1266 spájala Banskú Štiavnicu cez Banský Studenec (Kulpah a Isumbleser) s Dobrou Nivou, Krupinou (a Ostrihomom). Poloha osídlenia s gotickým kostolom sv. Alžbety a nezvyčajná koncentrácia hút v týchto miestach evokujú predstavu, že práve tu sa mohli konať v stredoveku rudné (rudokupecké) trhy.

¹²⁰ Ako zaujímavosť možno uviesť, že Tanád sa pôvodne nazýval Krištofov hrb. ŠTEVÍK, Vojtech – ŠTEVÍKOVÁ, Ludmila. *Obec svetových prvenstiev*. Bratislava : Litera, 1995, s. 176. Z oblasti banskoštiavnického rudného revíru poznáme viaceré, veľmi staré mená vrchov. Sitno (1009 m), „*Cytun*“, vystupuje v prameňoch už v roku 1245.

rokom teda muselo jestvovať aj baníctvo na piargských žilách. Vďaka tomuto faktu sa po jeho konfrontácii s údajmi z našej listiny javia v celkom inakšom svetle aj načrtnuté hypotézy a kombinácie o existencii baníctva, úpravníctva a hutníctva v 13. storočí v oblasti Štiavnických Baní a Štefultovskej doliny.

Predložená analytická štúdia vznikla v rámci vlastného výskumu najstarších písomných prameňov k dejinám mesta Banská Štiavnica. Prezentuje výsledky skúmania metačnej listiny svätoantonského panstva z roku 1266 z pohľadu montánnej histórie. Vzhľadom k tomu, že nejde o dokument montanistického charakteru, nebol skúmaný obsah celej listiny, ale najmä vytipované údaje, pri ktorých boli indície, že by mohli súvisieť s baníctvom v banskoštiavnickom rudnom revíri. Okrem informácií, ktoré som získal z prameňov a literatúry, významnou mierou sa pri riešení nastoleného problému podieľali aj výsledky vlastného terénneho výskumu.

V prvej časti som sa zameril na banskoštiavnických mešťanov, ktorí vystupujú v listine. Treba zdôrazniť, že ide nielen o prvých obyvateľov Banskej Štiavnice známych po mene, ale aj o najstarších a najvýznamnejších bankských podnikateľov – waldbürgerov z tunajšieho rudného revíru. V ďalšej časti som sa zaoberal etymológiou hydronyma Meddeu Seunche. Pod týmto menom sa v listine uvádza dnešný Štefultovský potok. Namiesto tradičných výkladov jazykovedy použil som výskumné metódy montánnej histórie. Výsledkom bola hypotéza, podľa ktorej potok dostal meno „Meddeu“ vďaka jalovine z baní, s ktorou prišiel do styku pri úprave vydolovanej rudy. Rovnaké metódy som použil aj pri skúmaní objektu „casa“ z metácie. Zistil som, že týmto termínom, ktorý v našich najstarších písomných prameňoch chýba, označovali sa bežne v 12.–14. storočí v nemeckom banskom revíri Harz huty. Na základe toho som skonštatoval, že pri sútoku potoka Štiavnica so Štefultovským potokom pracovala v roku 1266 huta, o existencii ktorej sa doteraz nevedelo. Konfrontáciou takto získaných informácií som prišiel k záveru, že rudy, ktoré sa vtedy spracovávali v oblasti Štefultovského údolia, museli pochádzať z piargských rudných žíl, teda z baní na území dnešnej obce Štiavnické Bane. Výsledky výskumu sa preto týkajú najmä stredovekého – doposiaľ prakticky neriešeného – piargského baníctva.

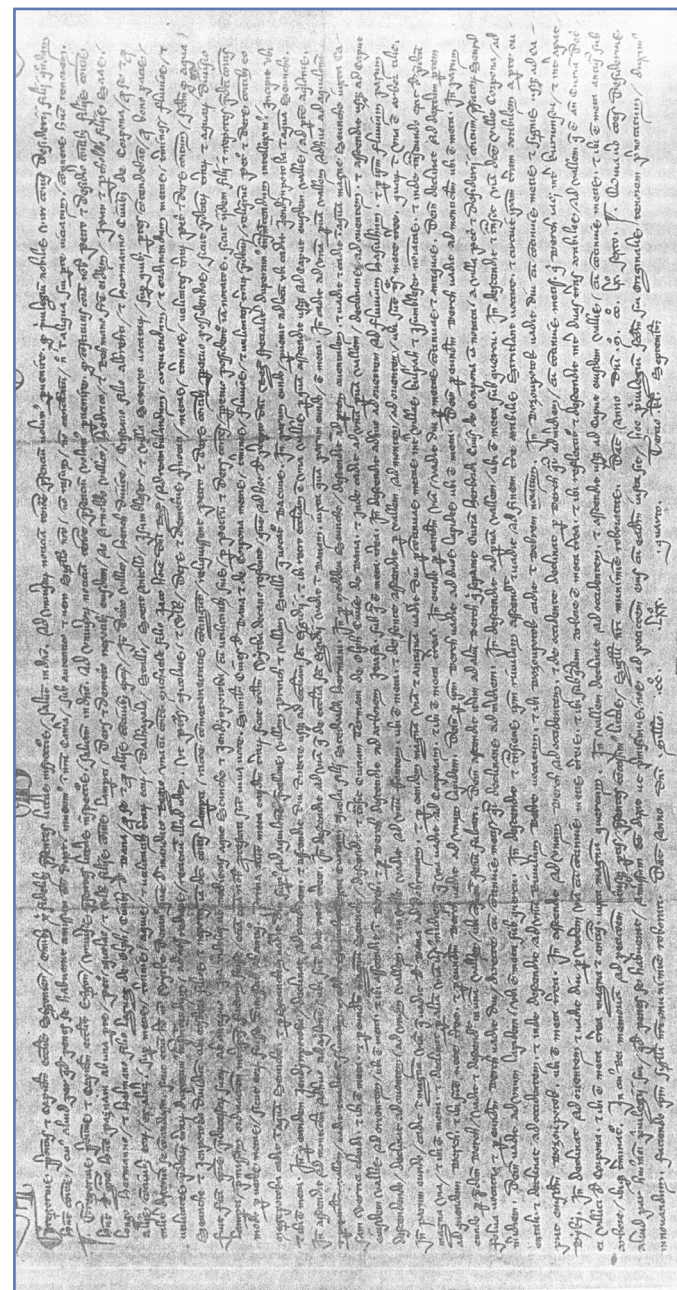
Dnes je akceptovaný názor, že najstaršie dokumenty, ktoré dokladajú bankskú výrobu a osídlenie v tejto časti rudného revíru, sú písomné pramene z druhej polovice 14. storočia. Ak by sa však potvrdila správnosť výsledkov výskumu, bude potrebné – vzhľadom na objavenie celkom nových a závažných skutočností – doterajší názor prehodnotiť. V takom prípade by potom bola mimoriadne vysoká aj výpovedná hodnota listiny. Predstavovala by totiž jedno-

značné svedectvo o baníctve, ktoré tu prekvitalo už okolo polovice 13. storočia, teda v období, kedy sa v susednom údolí rodilo najstaršie slovenské banské mesto – Banská Štiavnica.

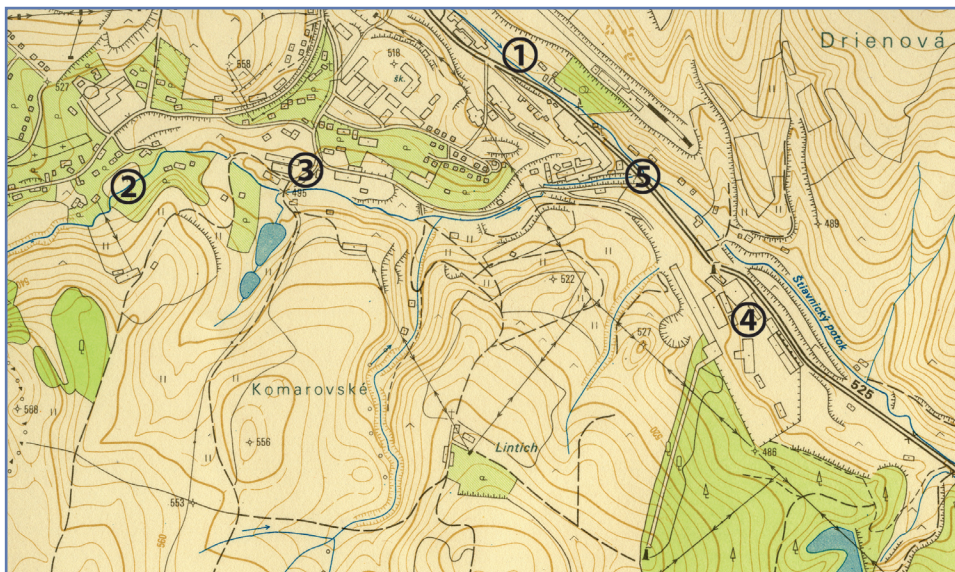

Úprava drahokovových rúd na vodnom toku.

Veduta „Hungarische Gold- und Silber Bergwerck“, výsek z cestopisu Eduarda Browna. NOVOTNÝ, J.O. Střední Slovensko. Praha : L. Mazáč, 1937, s. 48, príloha.

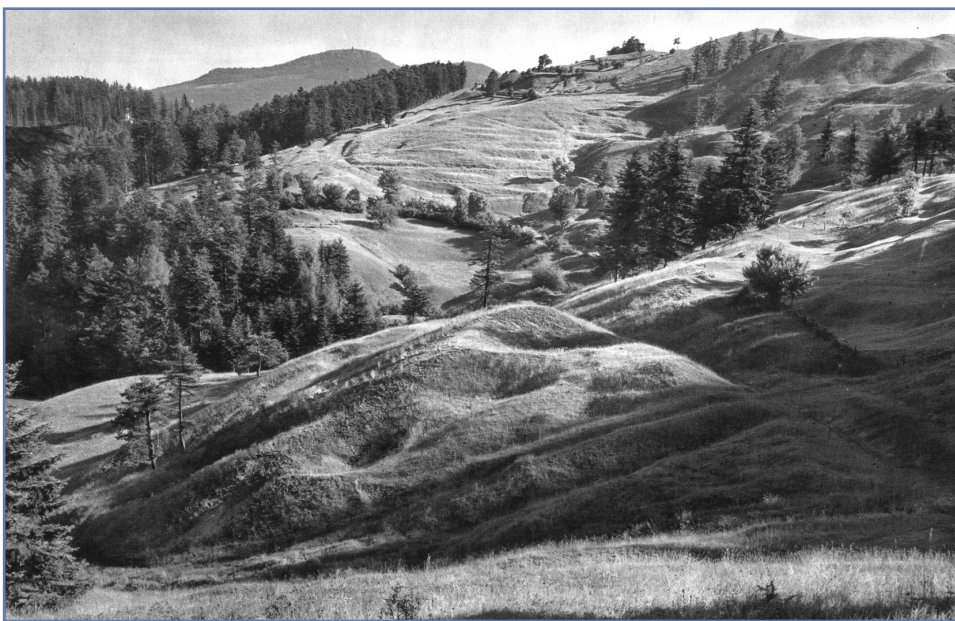

Metačná listina svätoantonského panstva z roku 1266/1274.
Magyar Országos Levéltár Budapest, fond Középkori Gyűjtemény, č. D1 40117/1.
Fotokópia z Osobného archívu Miroslava Minárcica.

Oblasť sútoku Štiavnice a Štefultovského potoka.

1 – Štiavnica, 2 – Štefultovský potok, 3 – areál bývalej Hornej huty (Olovená huta),
4 – areál bývalej Striebornéj huty (Brennerská huta), 5 – poloha Werricovej huty z roku 1266.
Základná mapa ČSSR 1:10.000, 36-33-14, výsek (zmenšené). Bratislava : SÚGK, 1974.

Staré banské práce na žilách Bieber a Terézia pod Tanádom na Hornej Rovni.
PLICKOVÁ, Ester. Banská Štiavnica. Martin : Osveta, 1957, s. 122.

ALŽBETA MAYEROVÁ A HELENA OBERNDORFFOVÁ – DVE VÝZNAMNÉ ŽENY NA ERDŐDYOVSKOM PANSTVE V HLOHOVCI V 19. – 20. STOROČÍ

Lucia PIVOVARČIOVÁ

Lucia PIVOVARČIOVÁ: Alžbeta Mayerová and Helena Oberndorffová – two considerable women connected to Erdődy manor in town Hlohovec during 19th and 20th century. Following article introduces two considerable women connected with the Erdődy manor in Hlohovec. Text brings portraits and shorten biographies of Alžbeta Mayerová and Helena Oberndorffová. Used sources enabled also to describe the life on the Erdődy estate in Hlohovec during 19th and 20th century. Both women are strongly connected to the history of town Hlohovec. Helena Oberndorffová is known as writer. Her autobiographical book „Nearly hundred years of life memories 1831–1925“ (written in German „Fast Hundert Jahre Lebenserinnerungen“) brings important information to regional history of the town. It is also important primary source to the history of aristocracy in the Austro-Hungarian Empire at the turn of the centuries.

Keywords: town Hlohovec; regional history; gender history; Erdődy estate

Alžbeta Erdődyová, rod. Mayerová

Pôvod Alžbety Mayerovej a vzťah s rodom Erdődyovcov

Alžbeta Mayerová (Meyerová)¹ pochádzala z Viedne – svedčí o tom svedectvo jej nasledovníčky na hlohovskom panstve – Heleny Oberndorffovej – aj výpis

¹ Ženské priezviská sú väčšinou v texte uvádzané v slovenskej forme s príponou „ová“. Priezvisko Alžbety Mayerovej sa vyskytuje vo forme Meyerová (OBERNDORFF, VON Helena. Fast hundred Jahre Lebenserinnerungen (1831 bis 1925). Wien : Amalthea – Verlag, 1929, s. 110), alebo i v prepise Mayerová – na „Mandatum Prorogatorium“, ktorý bol Alžbete vydaný cisárom Františkom I. dňa 14. júna 1824. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky –

z matriky zomrelých v Topolčanoch zo dňa 14. decembra 1864.² Podľa poznámok v *Spomienkach*³ Heleny Erdődyovej bol jej otec viedenský fiakrista.⁴

Alžbeta sa narodila pravdepodobne v roku 1777 (usudzuje sa tak z jej veku a dátumu smrti); podľa dátumu narodeninovej oslavy, ktorá sa konala dňa 1. septembra 1822 sa dá usúdiť, že to bol aj jej dátum narodenia.⁵ Mala bratov Jozefa⁶, Ignáca, Georga a Ioanna⁷ Mayera; pravdepodobne Jozef Mayer sa usadil v Hlohovci po smrti grófa Jozefa Erdődyho.⁸

Grófsky titul získali Jozef Mayer a jeho bratia Ignác, Georg a Ioannes dňa 3. februára 1819 vo Viedni.⁹ Alžbeta Erdődyová, rod. Mayerová, používala erb

---

Slovenský národný archív (ďalej MV SR SNA), fond (ďalej f.) Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, kartón (ďalej k.) 108, č. j. 126.

² MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 112/4, č. j. 61.

³ „*Fast hundert Jahre Lebenserinnerungen*“ (1831 bis 1925); autobiografia Heleny Erdődyovej, rod. Oberndorffovej. Ďalej len *Spomienky*.

⁴ Podľa Heleny Erdődyovej hovorila Alžbeta viedenským nárečím; je možné, že rozumela aj po slovensky. OBERNDORFF, ref. 1, s. 110 an. Tiež Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 140.

⁵ Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Varia 6 (1736 – 1927), k. 2.

⁶ Jozef Mayer sa spomína v zmluve medzi Alžbetou Erdődyovou a dedičmi erdődyovskej línie z mája 1855; v tom čase bol už mŕtvy. Jozef Mayer zanechal podľa zmluvy testament, na ktorého základe sa Alžbeta vzdala jeho „záložného majetku“ („*Pfandbesitz*“), ktorý sa nachádzal zrejme na panstve Ludanice, v prospech nových majiteľov. MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 110, č. j. 855 – 857. (Pozri viac kapitola „Alžbeta v centre diania“).

⁷ Podľa výskumu P. Novosedlíka z Vlastivedného múzea v Hlohovci sú bratia menovaní na armálese, ktorým cisár František I. dňa 3. februára 1819 vo Viedni – pravdepodobne na príhovor Jozefa Erdődyho – obdaroval Jozefa Mayera a jeho bratov. Armáles sa nachádza v Libri regii, zväzok 64, s. 158 – 161. Archív Vlastivedného múzea v Hlohovci, bez označenia.

⁸ Helena Oberndorffová charakterizovala Alžbetinho brata takto: „*Bol veľmi pažravý, ale nie najlepších mravov a tak ho pani zámku nechcela mať priamo v dome. Nechala pre neho zriadiť poschodovú budovu, v ktorej je dnes byt a kancelária hlavného riaditeľa. Tam poriadal tento roztopašný muž veselé cechové hody, na ktoré chodievali aj pekné komorné zo zámku. Jedna z nich sa pánovi Mayerovi tak zapáčila, že sa s ňou oženil. Alžbeta sa poriadne rozčúľila a vôbec nebola novou švagrinou nadšená, lebo podľa jej slov to bola prvá „mezaliancia“ v jej rodine. Neskôr všetko prebolelo, rodina Mayerová bola povýšená do šľachtického stavu a zo vzťahu sa narodili dve dcéry. Tie sa neskôr stali Alžbetinými dedičkami a vydali sa do vysoko postavených rodín.*“ Jedna z dcér sa volala Alžbeta; po smrti svojej tety sa – už ako vdova po grófovi Jakubovi Mels – Colloredo – stala dedičkou panstva Tovarníky. Mala najmenej dve deti. (pozri viac časť „Dohra Alžbety Erdődyovej“). Pri uvedenom opise ide pravdepodobne o Jozefa Mayera, tento fakt zatiaľ nie je dokázaný. OBERNDORFF, ref. 1, s. 110 an. a ZELENAY, Richard. *Spomienky Heleny Erdődy*. Dostupné na internete: (cit. dňa 16. marca 2011). http://slachta.kosztolanyi.com/modules.php?name=K88_News&file=article&sid=48

⁹ Archív Vlastivedného múzea v Hlohovci, bez označenia.

rodu von Mayer, ktorý sa – podľa zistenia P. Novosedlíka z Vlastivedného múzea v Hlohovci a D. Hupka z Múzea Červený Kameň – nachádza na dvojici obrazov v inventári hradu Červený Kameň.¹⁰ Erb je totožný s erbom na pečatiach, ktoré používala Alžbeta počas hospodárenia na panstve v Tovarníkoch a Hlohovci, zhoduje sa s erbom, ktorý sa nachádzal na priecheli tovarníckeho kaštieľa i s erbom, nachádzajúcim sa v armálese rodiny von Mayer (pozri príloha).

O Alžbete Erdődyovej nemali jej novozískaní príbuzní vysokú mienku; Helena Erdődyová opisuje ich stretnutie (pravdepodobne na jar¹¹) v roku 1855, kedy sa vdova po kancelárovi Jozefovi Erdődyom rozhodla vzdať sa svojich – vdovským právom spravovaných – uhorských i chorvátskych majetkov. Tých sa vzdala v prospech Kajetána Erdődyho – svokra Heleny Erdődyovej, bratov Mórica a Jozefa Pálffyovcov a Augusta s Jozefom Breunnerovcov.¹² Podľa *Spomienok* sa Helena po návrate príbuzných dozvedela veľa zaujímavých vecí: „veselé boli najmä príbehy o tete „*Fiakerliesel*“, ako nazval Jozef Pálffy vdovu po kancelárovi.“¹³ Helena Erdődyová stretla Alžbetu počas svojej návštevy v Hlohovci pravdepodobne v roku 1856, kedy spolu so svojou sesternicou, grófkou Máriou Zay, rod. Kolowratovou, navštívili vdovu na panstve v Tovarníkoch.¹⁴

---

¹⁰ Erb rodu von Mayer sa nachádza nielen na jej portréte, ale i na portréte jej manžela Jozefa Erdődyho. Dvojica obrazov bola namalovaná v roku 1825 maliarom Jozefom Zieglerom. O identite portretovaných svedčí fakt, že obrazy boli maľované štýlom typickým pre manželské dvojice. Postavy sú otočené k sebe, pričom ich vzájomná kompozícia je symetrická. V inventári hlohovského zámku z roku 1850 nachádzame zápis o existencii niekoľkých desiatok šľachtických portrétov, medzi nimi i portréty Alžbety a Jozefa Erdődyovcov. Ide pravdepodobne o obrazy, nachádzajúce sa v múzeu hradu Červený Kameň. Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 122, Inventarium des Freistadtler Schloszes, 1850; inventár hradu Červený Kameň, obraz č. O 616, O 916.

¹¹ Podľa OBERNDORFF, ref. 1, s. 105 sa stretnutie udialo v priebehu leta 1855. Zmluvy na zámku v Hlohovci sa však uzavreli už koncom mája 1855 (pozri viac časť: „Alžbeta v centre diania“).

¹² Jozef a Móric boli synmi Jozefy Erdődyovej a Františka Pálffyho. Mali sestru Herminu, ktorej krstnými rodičmi sa stali kancelár Jozef Erdődy a vdova Kajetana, Herminina stará matka. Augustín a Jozef Breunnerovci boli potomkami Terézie Esterházyovej, rod. Erdődyovej a Jána Esterházyho. MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 111, č. j. 5.

¹³ OBERNDORFF, ref. 1, s. 106.

¹⁴ Grófka Helena Erdődyová vo svojich *Spomienkach* v neskoršom období zaznamenala – pravdepodobne dlhodobu pretriasanú – historiku o návšteve kardinála prímasa v tovarníckom kaštieľi; udiala sa ešte počas života Alžbetinho manžela. Počas pobytu kardinála večer okolo desiatej hodiny energická grófka náhle vstala a povedala – „Idem spať ! Vám to tiež nezaškodí, eminencia, lebo ste tiež dosť starý koreň („*ein alter Kracher*“)!“ Grófka Helena opisuje neskôr

Jozef Erdődy a Alžbeta Mayerová

Rodinnej mienke napospas bola vydaná Alžbeta Mayerová pravdepodobne hned svojím sobášom s Jozefom Erdődym (24. apríl 1754 – 12. jún 1824),¹⁵ ktorý bol spolu so svojím bratom Antonom (1762 – 1803) priamym mužským potomkom hlavnej erdődyovskej vetvy, vychádzajúcej z Barbory Thurzovej a Krištofa I. Erdődyho. Okrem Jozefa a Antona mali manželka ešte dcéry Júliu (1747 – 1808)¹⁶ a Teréziu (1748 – 1794).¹⁷ Správu panstva v Hlohovci prebral Jozef Erdődy po smrti svojho otca 18. apríla 1789¹⁸, vtedy už bol ženatý s Máriou Antóniou Batthyanyovou (12. február 1762 – 21. marec 1794).¹⁹

Jozef Erdődy vykonával od začiatku 19. storočia funkciu vicekancelára a od roku 1807 funkciu kancelára Uhorskej dvorskej kancelárie vo Viedni. V roku 1820 sa stal najvyšším kráľovským stolníkom.²⁰ Podľa „*Nagy Révai Lexikona*“ sa zúčastnil v roku 1814 na Viedenskom kongrese.²¹ Jozef Erdődy bol taktiež podporovateľom umenia;²² v Hlohovci dal pre seba a svojich potomkov na

---

Alžbetu takto: „*bola pravé viedenské dieťa, plná rozumu a svojrázneho humoru a vedela ho spájať so svojou krásou a hrdosťou tak, že jej každý prejavoval úctu a lásku.*“ Podľa Heleny bola Alžbeta „*jedna veľmi energická a vysoko originálna žena*“, nie krásavica, ale šarmantná. OBERNDORFF, ref. 1, s. 105, 109, 110, 111.

¹⁵ Jozef Erdődy bol držiteľom Rádu zlatého rúna, člen rádu sv. Štefana ako rytier Veľkého kríža (pozn. autorky: od r. 1808), doživotný a hlavný župan varaždínskej župy a Monoszló, dedičný kapitán mesta a hradu Varaždína, komorník a vnútorný (tajný) radca, doživotný najvyšší župan požegadskej župy, uhorský kráľovský hlavný stolník a najvyšší župan nitrianskej župy. Archív Vlastivedného múzea v Hlohovci, bez označenia; tiež: LEHOTSKÁ, Darina et. al. *Hlohovec a jeho okolie*. Bratislava : Obzor, 1968, s. 101. Archív Vlastivedného múzea v Hlohovci, bez označenia.

¹⁶ Vydala sa za Štefana Csáky de Körösszegh et Adorján (? – 1800). Dostupné na internete: <http://patricus.info/Rodokmeny/Erdody.txt>, (cit. dňa 28. marca 2011).

¹⁷ Vydala sa za Jána Esterházy de Galántha (1750 – 1778). Dostupné na internete: <http://patricus.info/Rodokmeny/Erdody.txt>, (cit. dňa 28. marca 2011). MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 111, č. j. 5.

¹⁸ Štátny archív v Nitre, f. Matrika zomrelých Hlohovec, inv. č. 116, s. 810.

¹⁹ Rodičmi Antónie Batthyanyovej boli Adam Wenzel von Batthyany – Strattmann (1722 – 1753) a Mária Terézia Illešházy de Illešháza (1734 – 1807). S Jozefom Erdődym sa zosobášila 4. januára 1779 vo Viedni. Dostupné na internete: www.genealogy.euweb.cz/hung/batth2.html (cit. dňa 28. marca 2011).

²⁰ ŠÍPOŠ, Ján. *Piešťany v premenách vekov*. Bratislava : Obzor, 1992, s. 64.

²¹ Révai Nagy Lexikona. IX. kötet. Budapest: Révai Testvérek irodalmi intézet Részvénytársaság, 1913, s. 618.

²² Na objednávku Jozefa Erdődyho vytvoril Joseph Haydn v r. 1797 najznámejšie sláčikové kvarteto – „Opus 76“, do ktorého patrili diela ako „Východ slnka“ či „Piate kvarteto“. Haydn and the String Quartet. Dostupné na internete: (cit. dňa 28. marca 2011). <http://home.roadrunner.com/~randy926/ChamberMusic/HaydnIntro.pdf>

vrchole mestskej Kalvárie postaviť rodinnú hrobku.²³ Pozostatky predkov dal Jozef Erdődy dňa 12. januára 1818 slávnostne preniesť zo zrušeného kláštora sv. Kataríny pri Dehticiach do krypty pri františkánskom kláštore v Hlohovci.²⁴ Pozostatky boli pravdepodobne istý čas uložené v kaplnke sv. Anny na námestí pri farskom kostole v Hlohovci (dnes námestie sv. Michala) a potom slávnostne prenesené na miesto svojho večného odpočinku vo františkánskom kláštore.²⁵

Prvá, podľa Heleny Oberndorffovej, „pekná manželka“ grófa Erdődyho, Mária Antónia Batthyanyová, už v roku 1794 zomrela; pravdepodobne po tomto roku sa gróf zoznámil s Alžbetou Mayerovou – „dcérou čestného viedenského kočiša“ („*die Tochter eines biedereren Wiener Fiakerkutschers*“).²⁶

Existuje nepodložená tradícia o pobyte Ludwiga van Beethovena v Hlohovci, ktorá sa kladie do rokov 1801 – 1802. Dôkazy o pobyte skladateľa – pamätnú knihu s jeho podpisom, klavírom, na ktorom hrával a iné cennosti si vraj – podľa maďarského historika Joba Paála – so sebou pri odchode zobral posledný majiteľ hlohovského zámku gróf Viliam Erdődy v roku 1945. PASTOREK, Ivan. Začiatky užívania divadla. 200 rokov Empírového divadla v Hlohovci. In *Život v Hlohovci*, 2002, ročník 36, č. 8, s. 5.

²³ Pamätný nápis nad vchodom do staršej kaplnky je datovaný rokom 1802. V roku 1818 si však dal pre seba vyhotoviť návrh inej hrobky, na ktorej priechelí mal byť aj predpokladaný dátum jeho smrti: rok 1823. Autorom nákresu bol A. Kugler, nákres má neurčenú lokalitu a pravdepodobne nebol zrealizovaný. V rodinnej hrobke v Hlohovci bol napokon pochovaný Imrich Erdődy s manželkou Irmou, rod. Miagazziovou, ich zať Hans Hardegg (1876 – 1917), a vnuk Maximilán Hardegg (1909 – 1931). Archív Vlastivedného múzea v Hlohovci, bez označenia.

²⁴ V krypte sa nachádza datovanie rok 1816.

²⁵ Podľa kroniky i podľa rodostromu, nachádzajúcim sa v krypte, sú tu pochovaní: principessa Terézia rodená Esterházyová (zomrela v roku 1755 vo veku 69 rokov), manželka Juraja Erdődyho, krajinského sudcu; Jozefa Erdődyová Marietehall (zomrela v roku 1757 vo veku 40 rokov); Leopold Jozef Erdődy; Juraj Erdődy, krajinský sudca; Krištof Erdődy (zomrel v roku 1778 vo veku 51 rokov). Ďalej (Ladislav) Adam Erdődy (1677 – 1736), nitriansky biskup, Anton Erdődy Compi Marietehal; poslednou je kontesa s neznámym menom. Krypta vo františkánskom kláštore v Hlohovci; Archív Vlastivedného múzea v Hlohovci, bez označenia.

²⁶ Vzťah medzi Alžbetou a Jozefom bol zrejme založený na láske; zo strany Jozefa Erdődyho to dokazuje poznámka v *Spomienkach* Heleny Erdődyovej: „*Jozef Erdődy musel svoju druhú manželku veľmi milovať. Raz vraj prišiel za ním klenotník z Viedne ukázať mu krásne perly, ktoré krátko predtým odmietol cisár so slovami, že sú pre neho príliš drahé. „Skúste šťastie u grófa Erdődyho“ – povedal prekvapenému klenotníkovi. A ten nežgrošil a perly kúpil so slovami, že pre jeho Alžbetu („Liesel“) mu nie je nič drahé.“* Za dôkaz lásky Alžbety Mayerovej voči svojmu manželovi slúži snád fakt, že sa po jeho smrti – v tom čase mala 47 rokov, jej manžel mal 70 – nevydala. OBERNDORFF, ref. 1, s. 106, 109 a voľne podľa ZELENY, Richard. Spomienky Heleny Erdődy. Dostupné na internete: (cit. dňa 16. marca 2011).

http://slachta.kosztolanyi.com/modules.php?name=K88_News&file=article&sid=48

Helena Oberndorffová opisuje vo svojich *Spomienkach* Alžbetu Mayerovú aj nelichotivou charakteristikou: „*čítanie a písanie nebola jej silná stránka*“, („*das Schreiben und das Lesen war ihr nie Fall gewesen*“)²⁷ a vyjadruje sa o nej dokonca ako o „urodzenej (láskavej) analfabetke“ („*liebenswürdige Analphabetin*“).

Podľa dochovaných účtov a zmlúv, na ktorých nachádzame Alžbetin podpis – písaný inou rukou ako zvyšok textu – sa dá usúdiť, že podpísať sa vedela.²⁸

²⁷ OBERNDORFF, ref. 1, s. 110.

²⁸ Alžbetinu negramotnosť možno čiastočne vysvetliť vtedajšou situáciou, vzniknutou v školstve po reformách Márie Terézie a Jozefa II. Po r. 1774 sa zavedením „Všeobecného školského poriadku“ („*Allgemeine Schulordnung*“) uviedla do platnosti povinná školská dochádzka pre deti oboch pohlaví vo veku od 6 do 12 rokov. Deti mohli navštevovať verejné školy, súkromné školy s právom verejnosti; bolo tiež možné súkromné vzdelávanie. Jozef II. sa v rokoch 1783 – 1786 na zasadnutí „*Studienhofkommission*“ snažil zaviesť bezplatné vzdelávanie pre chlapcov vo veku 6 – 12 rokov, naproti tomu štúdium dievčat malo byť dobrovoľné, resp. plne spoplatnené. Po opätovných protestoch „*Niederösterreichische Regierung*“ a „*Studienhofkommission*“ napokon panovník v roku 1786 napísal tzv. „*Instruction für die Kreis Kommissäre in Schulsachen*“, v ktorom zaviedol spoplatnenie štúdia na triviálnych školách pre deti oboch pohlaví, ktoré majú zámožných rodičov; naproti tomu deti chudobných rodičov oboch pohlaví boli od platenia oslobodené. Zastúpenie dievčat v triedach západnej časti monarchie sa po reformách Jozefa II. pohybovalo medzi 39 – 41%, čo nezodpovedalo pomeru v populácii. Podľa správy rektora viedenskej mestskej školy – Messmera, týkajúcej sa roku 1785 navštevovalo školu 40% školopovinných detí (mesto) a 58 % detí v predmestí. Asi 19 % dievčat a 9 % chlapcov zostávalo bez akéhokoľvek vzdelania. Podľa Messmera v tom období existovali aj školy pre chudobné deti, no tie nepostačovali. Dôvodom nedostatočnej návštevy škôl bola chudoba rodičov a nízky počet škôl; čo sa ešte viac zvýraznilo medzi rokmi 1783 – 1791, kedy bola zastavená činnosť troch viedenských ženských kláštorov, zaoberajúcich sa vzdelávaním dievčat (v troch ženských kláštoroch patriacich uršulínkam študovalo v tom čase asi 290 dievčat). Náhradu za zrušenú možnosť vzdelávania dostali dievčatá vo Viedni až v roku 1791, kedy bola založená škola „*am alten Fleischmarkt*“ a dievčenská škola v Leopoldstadte (1793).

V rakúskej časti monarchie mohli dievčatá počas 80. tých a 90. tých rokov 18. storočia okrem klasickej dievčenskej školy („*Mädchenschule*“), podnikáť i tzv. zahraničné cesty. Ako protiklad ku kláštorným školám boli postupne zavádzané (štátom podporované) dievčenské školy (vo Viedni v roku 1787 založený tzv. „*Zivil – Mädchen – Pensionat*“ a „*Offizierstochterinstitut*“). Ďalšou možnosťou, ktorá sa však týkala len šľachtických dcér, boli internátne školy, tzv. „*Erziehungsanhalte*“. Zvláštnym typom škôl, ktoré boli zakladané prevažne na predmestiach, boli najmä tzv. „*Industrieschulen*“ (napr. v Mauthausene).

Podľa zborníka T. Lengyelovej: „*Žena a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti*“, sa počas deväťdesiatych rokov ani napriek úsiliu orgánov školstva nepodarilo zvýšiť počet škôl, kde by sa dievčatá učili oddelene a primerane svojmu statusu (koedukované triedy sa hodnotili ako negatívum). Prevratom pre vzdelávanie v Predlitavsku boli až zákony z 28. mája 1868, resp. školský zákon zo dňa 14. mája 1869 – tzv. Hasnerova reforma. KOWALSKÁ, Eva. Dievčenské vzdelávanie v Uhorsku. In LENGYELOVÁ, Tünde (ed.). *Žena a právo*.

Alžbeta svoju slabú stránku dokázala na druhej strane vyvážiť výnimočnou pamäťou – ako Helena ďalej opisuje: „*Keď jej predložili písomnosti na podpis, nechala si všetko podrobne prečítať doručiteľom a vďaka výbornej pamäti si všetko zapamätala. Potom vec akoby bez záujmu odložila a čakala, až vojde do sály niekto, kto vie čítať. Ten jej musel znova písomnosť prečítať a ona ho opravovala, ak náhodou niečo vynechal alebo použil iné slová.*“²⁹

Smrť manžela: Alžbeta sa stáva hlavou hlohovského panstva

Dňa 12. júna 1824 o trištvrte na štyri popoludní na zámku v Hlohovci³⁰ Alžbetin manžel zomrel. Jozef Erdódy bol posledným mužským potomkom hlavnej erdődyovskej vetvy, zomrel teda bez potomkov (tzv. „*deficient*“). Z potomkov hlavnej uhorskej vetvy v čase jeho smrti žije syn Jozefovej sestry Terézie – Ján Eszterházy (1775 – 1834),³¹ taktiež manžel Márie Terézie Jozefíny (1788 – 1813) – dcéry Jozefovho brata Antona (zomrel v roku 1803) – František Pálffy (1785 – 1841).³² Jozefova sestra Julianna, ktorá sa vydala za Istvána Csákyho de Korosszegh et Adorján zomrela pravdepodobne bezdetná v roku 1808.

V roku 1824 – v čase smrti Jozefa Erdódyho – bola ešte v platnosti aviticitita. Aviticitný majetok sa považoval za nescudziteľný s výnimkou odôvodnených prípadov; podľa par. 2 zák. čl. 26/1715³³ (v zhode s Trip. I/47 a 65³⁴)

Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti. Bratislava : Academic Electronic Press, 2004, s. 239; LENDEROVÁ, Milena et al. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 88. an. WAGNER, Daniela. *Mädchenbildung als Objekt staatlicher Reformpolitik. Preußen und Österreich 1780–1806*. Dizertačná práca. Univerzita Trier. FB III. Fach Geschichte, s. 96, 98, 107, 108, 136; Dostupné na internete: <http://ubt.opus.hbz-nrw.de/volltexte/2010/585/pdf/MAdchenbildungPreuAen.pdf> (cit. dňa 28. 3. 2011).

²⁹ Voľný preklad podľa OBERNDORFF, ref. 1, s. 111.

³⁰ Podľa výpisu z knihy zosnulých zo dňa 15. februára 1862 vypísal Jozef Blássy, farár hlohovský. MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov v Hlohovci. Prefektúra v Hlohovci, k. 110, č. j. 932.

³¹ Teréziin manžel Ján Eszterházy zomrel v roku 1778. Z manželstva sa narodil syn, ktorý sa oženil s Rosinou Festetics. Ich potomkovia boli Albert, Carolina a Mária. Albert a Carolina zomreli pravdepodobne v mladom veku a bez potomkov a Mária sa vydala za grófa Augusta Breunnera. Dvojica mala synov Augusta a Jozefa. MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdódy, Prefektúra v Hlohovci, k. 110, č. j. 135.

³² Z manželstva sa narodili deti Hermína (1809 – ?), Jozef (1810 – 1873) a Mauritius (Móric; 1812 – 1873). MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdódy, Prefektúra v Hlohovci, k. 110, č. j. 135 tiež : <http://patricus.info/Rodokmeny/Erdody.txt> (cit. dňa 29. marca 2011).

³³ Zákonný článok dekrétu Karla III. (1685 – 1740).

nemohol byť bez kráľovského súhlasu ani súčasťou testamentu.³⁵ Podľa Tripartita a za ním nasledujúcich zákonov mala pozostalá manželka po manželovi nárok na dedenie celého nadobudnutého nehnuteľného majetku a na aviticitnom majetku mala len požívacie právo; manželské dedenie bezdetných manželov malo podľa z. článku 11/1687 prednosť pred ostatnými dedičmi. V rámci požívacieho práva vdove prináležalo tzv. „*vitalitium*“ (vyživovacia povinnosť na farchu dedičov). Novým platne uzavretým manželstvom manželka stráca právo na požívanie pozostalosti, mohla však požadovať primeranú výbavu na farchu manželovej pozostalosti a zákonných dedičov. Alžbeta ako vdova mala zároveň v procesnom práve plnú spôsobilosť: ak „pohnala“ pred súd niekoho seberovného, mala voči nemu rovnaké práva ako muž.³⁶

Jozef Erdódy spísal svoj testament 22. februára 1815; podľa listu Kajetána³⁷ i Alexandra Erdódyho³⁸ na základe tejto poslednej vôle mala užívať Elisabeth Erdódyová uhorské i chorvátske majetky svojim vdovským právom do toho času, kým zostane vdovou. Testament bol spísaný vo Viedni a publikovaný

³⁴ Označenie citácie z Werbőczyho Tripartita (ďalej Trip.): jednotlivé časti (I., II., III.), titulu (1, 2, 3) a paragrafové vyjadrenie (par. 1, 2, 3...): WERBŐCZY, Štefan. *Tripartitum*. Bratislava : Euro kódex, 2008 (preklad: ŠTENPIEN, Erik).

³⁵ Naopak nadobudnutý majetok („*boni acquistica*“) bol scudziteľný. Aviticitu dedili výhradne synovia a potom ich mužskí potomkovia; výnimku určovala poznámka „*utriusque sexus*“ od donátora, alebo ak by išlo o zmiešanú donáciu („*donatio mixta*“). Muži taktiež dedili výhradne ako „*praecipium*“ knihy, pečatné prstene, zbrane. Ženy dedili majetok materinskej časti („*materna*“) bez rozdielu titulu jeho nadobudnutia (dedovizeň, nadobudnutý majetok, hnutelnosti) s výnimkou udelenia „*praefectio*“ (v kontexte udelenie dedičských práv žene, ktorú panovník úkonom praefekcie ustanovil do dedičských práv mužských potomkov) bez klauzuly „*utriusque sexus*“, ďalej hotovosť a hnutelnosť (Trip. I/99, par. 1), nehnuteľnosti nadobudnuté kúpou alebo záložným právom, ktoré podľa Trip. I/102 par. 4 patria medzi peniaze a teda hnutelnosti. Náhradou za aviticitný majetok bola pre dcéry tzv. „dievčenská štvrtina“. Ženy mali odlišné právne postavenie, ktoré bolo rozvinuté najmä v dedení descendentov a v manželskom dedení (po r. 1687); dedičské nároky vdovy boli vývojovo staršie. ŠVECOVÁ, Adriana. *Dedičské právo šľachty v Uhorsku s prihliadnutím na právne pomery neskorého novoveku a slobodného kráľovského mesta Trnavy*, s. 212, 217. Dostupné na internete: (cit. dňa 28. marca 2011).

http://www.snk.sk/swift_data/source/NBU/Zborniky/Zemianstvo_1/199.pdf

a WERBŐCZY, ref. 34, s. 92.

³⁶ LENDEROVÁ, ref. 28, s. 291.

³⁷ MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov v Hlohovci. Prefektúra v Hlohovci, k. 110, č. j. 297.

³⁸ MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov v Hlohovci. Prefektúra v Hlohovci, k. 111, j. č. 26 – 27.

31. júla 1824. Tesne pred svojou smrťou – 7. júna 1824 – v Hlohovci Jozef Erdódy spísal tzv. kodicil.³⁹

Následníctvo po vymretej hlavnej línii rodu preberá Karol Erdódy (1770 – 1833);⁴⁰ bolo určené pravdepodobne Jozefovým testamentom. Karol sa ustanovuje aj za dediča na majorátnom panstve v Hlohovci. Následne dňa 8. decembra 1824 získava Alžbeta Erdódyová („*sub protectione Legum, et Testamentaria Dispositionis Constituta*“)⁴¹ do užívania (vdovským právom) majetky, aj majorátne sídlo Hlohovec, kým od svojho práva neodstúpi. Listina bola overená v Hlohovci dňa 22. decembra 1824.⁴²

Všedný život Alžbety Erdódyovej; Alžbeta a kultúra

Hneď po smrti svojho manžela Alžbeta pravdepodobne požiadala Františka I. (1768 – 1835) o pridelenie tzv. „odročovacieho mandátu“ („*Mandatum prorogatorium*“). Mandát bol vydávaný vdovám v Uhorsku a Poľsku na dobu jedného roka vrátane dňa úmrtia manžela; vdova bola v tom čase chránená proti všetkým potenciálnym (právnym) sporom voči nebohému manželovi i sebe.⁴³

Alžbeta sa zapájala do súdnych sporov a „ťahanic“ medzi šľachticmi aj počas svojho pôsobenia v Hlohovci; v auguste roku 1838 cisársky plukovník Jozef Benkő upozornil grófkku Alžbetu, aby bez jeho súhlasu nedala ani kapitál, ani úroky jeho príbuzným, ktoré u nej uložila nebohá Anna Benkőová, rodená Ujváryová.⁴⁴ Po roku 1825 sa v Hlohovci obnovil spor medzi obcou a rodom Erdódyovcov, v ktorom šlo o pozemky Háje, Blanár a Sekanina. Tieto spory

³⁹ Vyjadrenie poslednej vôle v menšom stupni formálnosti; poručiteľ sa v ňom vyjadruje o menšej časti jeho pozostalosti.

⁴⁰ Otec Kajetána Erdódyho, starý otec Františka Xavera Erdódyho. Dostupné na internete : <http://patricus.info/Rodokmeny/Erdody.txt>, (cit. dňa 29. marca 2011); tiež MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdódy, Prefektúra v Hlohovci, k. 110, j. č. 135.

⁴¹ „Pod ochranou zákona a vôľou testamentu ustanovená“ (voľný preklad).

⁴² MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdódy, Prefektúra v Hlohovci, k. 108, j. č. 205.

⁴³ Mandát bol vydaný už 14. júna 1824 v Prahe; „bol čítaný a vydaný a všetkými s poslušnosťou odsúhlasený“ („*lectum et publicatum omni cum submissione acceptatum*“) na Generálnej kongregácii v Bratislave dňa 30. júna 1824 bratislavským notárom Františkom Szekézym de Galantha; dňa 5. júla nitrianskym notárom Alexandrom Kamanházym; dňa 30. júla trenčianskym advokátom (?) Štefanom Borchezhym a opäť v Trenčíne dňa 27. augusta, vicenotárom Floriánom Ordódyom. MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdódy, Prefektúra v Hlohovci, k. 108, č. j. 126.

⁴⁴ Štátny archív v Bratislave, f. Župa bratislavská I., B. Písomnosti súdu 1. Občianske d. sudcovské listy, k. 99, č. j. 105.

pravdepodobne tiež v manželovom mene viedla vdova Alžbeta. Sporné územia pripadli nakoniec Erdődyovcom až v roku 1864.⁴⁵

Život Alžbety Erdődyovej po smrti manžela nepozostával len zo súdnych sporov; pravdepodobne sa pohybovala medzi Hlohovcom a Viedňou (29. septembra 1829 sa zachoval záznam o poslaní doporučeného listu grófký Elisabeth Erdődyovej z Viedne („*Hofpostamt*“) do Hlohovca;⁴⁶ nedatovaný doklad o zaplacení oblečenia v celkovej sume 80 forintov svedčí o tom, že Alžbeta nakupovala aj vo Viedni – v obchode Francois Langer, Kärntner Strasse;⁴⁷ priateľov mala aj v Trnave,⁴⁸ pravdepodobne využívala aj služby hotela „*Hotel zum Grünen Baum*“ na Promenadenplatz v Bratislave, kde bola ubytovaná v izbe č. 9.⁴⁹ Po kúpe tovarníckeho kaštieľa a obcí k nemu prináležiacich (1835) sa jej život pravdepodobne presunul tam.

Počas hospodárenia Alžbety Erdődyovej sa vystupovanie v divadle, postavenom jej manželom, obmedzovalo; dávalo sa to do súvislosti s jej neurodzeným pôvodom a negramotnosťou.⁵⁰ Alžbeta Erdődyová však mala ku kultúre pozitívny vzťah; svedčí o tom zachovaná báseň od neznámych priateľov na počesť jej narodením.⁵¹ Alžbeta po smrti svojho manžela odoberala na zámku v Hlohovci nemecky písané noviny; o riadnom a správnom zaplacení existuje záznam v štátnom archíve v Ivanke pri Nitre; týka sa obdobia od 1. júla do konca

⁴⁵ Uvedené územia dala obec v 18. storočí do spravovania Erdődyovcom; nasledujúce súdne spory sa vliekli „cez tri pokolenia“, pričom boli pozastavené počas obdobia, kedy bol županom Jozef Erdődy. Spor dotiahol do konca pravdepodobne až František Xaver Erdődy. FELCÁN, Arpád. *Hlohovecko kedysi dnes a zajtra*. Hlohovec. Vydavateľ Jozef Urmínský junior: Hlohovec, 1993, s. 7.

⁴⁶ Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 85.

⁴⁷ Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 85.

⁴⁸ Dňa 15. mája 1829 bol v mene grófký Alžbety Erdődyovej urobený nákup u Raymunda Müllera v Trnave; týkal sa napr. kúpy mandlí a „vynikajúcej vanilky“. Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 85.

⁴⁹ MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov v Hlohovci, Prefektúra v Hlohovci, k. 113/5, j. č. 422.

⁵⁰ Tieto informácie však treba porovnať s faktom, že ani počas života Heleny Oberndorffovej a jej manžela Františka Xavera Erdődyho sa priestory divadla neuzívali pravidelne (zachované sú informácie o oslavách výročia zlatej svadby Heleny a Františka dňa 22. augusta 1903; v roku 1911 v divadle vystupoval maďarský básnik Jozef Kiss). PASTOREK, Ivan. Využívanie divadla v 20. storočí. 200 rokov Empírového divadla v Hlohovci. In *Život v Hlohovci*, 2002, ročník 33, č. 9, s. 7.

⁵¹ Báseň bola pravdepodobne čítaná na jej narodeninovej oslave dňa 1. septembra 1822 v Trnave; fakt, že bola písaná spôsobom určeným pre verejnosť a zároveň uchovaná vo zvláštnom obale svedčí o tom, že Alžbeta mala k autorom, udalosti s ňou spojenej a v neposlednom rade k poézii kladný vzťah. Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Varia 6 (1736 – 1927), k. 2.

decembra 1832.⁵² Alžbeta dala dokonca vyrábať stavebné tehly so skratkou GEE (Gräfin Elisabeth Erdődy).⁵³ Počas pôsobenia Jozefa Erdődyho v Hlohovci (zač. 19. storočia) vzniká v meste nová ulica, pomenovaná „Ulica sv. Jozefa“. Príznačné je, že v roku 1847 sa spomenuté pomenovanie ulice obnovuje s tým, že pribúdajú ulice sv. Jána a sv. Alžbety.⁵⁴ O všestrannom angažovaní Alžbety Erdődyovej svedčí fakt, že sa zachoval plán prístroja na výrobu alkoholu z r. 1848, ktorého autormi sú Stefan Jaschka a Georg Schroendners, pričom túto kolorovanú kresbu zostavila a skonštruovala „Elise Erdődy“.⁵⁵

Alžbeta hospodárka: Hlohovec, Tovarníky a Piešťany

Inšpektorát uhorských majetkov v Hlohovci⁵⁶ – ako prvostupňový orgán centrálnej správy uhorských erdődyovských majetkov – tvorili panstvo Hlohovec⁵⁷ s dištriktom Piešťany, Smolenice, Dobrá Voda, Čachtice, Veľké Kostolany a Ludanice; istý čas aj Strečno a diel v Ostriži; bol zriadený Jurajom Erdődyom v 1. pol. 18. storočia.⁵⁸

⁵² Záznam o zaplacení pochádza z 18. júna 1832. Celková suma bola vyčíslená na 41 florénov a 16 forintov; účet vystavovala expedícia novín pravdepodobne vo Viedni. Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Varia 6 (1736 – 1927), k. 2.

⁵³ Tehla, pochádzajúca z polovice 19. storočia s veľkosťou 19x15x7 cm, bola nájdená na Sihotskej ulici, blízko Zámockej záhrady. Podobné tehly dávali raziť neskôr napr. aj František Xaver Erdődy a Imrich Erdődy. Dostupné na internete: (cit. dňa 29. marca 2011) http://www.laterarius.eu/register_G.htm.

⁵⁴ Podľa – zatiaľ neoverených zdrojov A. Felcána – „vdova po Jozefovi Erdődyom“ bola v roku 1830 zvýšeným počtom žiakov nútená zriadiť dvojtriednu školu, v ktorej vyučovali františkáni; tretia trieda bola zriadená v roku 1868. Pravidelné školské vyučovanie začalo v Hlohovci v roku 1813. FELCÁN, ref. 45, s. 57, 110.

⁵⁵ Archív Vlastivedného múzea v Hlohovci, bez označenia.

⁵⁶ Inšpektorát v Hlohovci menil svoj názov viackrát: v 18. storočí sa istý čas volal aj prefektúrou, Alžbeta Erdődyová ho premenovala na direktorát a od pol. 19. storočia bol opäť prefektúrou. V prechodnej dobe po roku 1855, kedy sa Alžbeta panstva v Hlohovci vzdala, sa prefektúra volala „Prefektúra panstiev dedičov Jozefa Erdődyho“. V tomto období (r. 1855) boli v hlohovskom kaštieľi sústredené fondy archívu rodu Erdődyovcov (Ústredný archív rodu Erdődy, Sekretariát Jána Nepomuka a Jozefa Erdődyho z Viedne a Bratislavy a archív inšpektorátu (prefektúry) uhorských majetkov rodu Erdődyovcov). SEDLÁK, František – ŽUDEL, Juraj – PALKO, František. *Štátny slovenský ústredný archív v Bratislave: Sprievodca po archívnych fondoch I.: Oddelenie feudalizmu*. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1964, s. 49 an.

⁵⁷ Samotné panstvo Hlohovec tvorili: Hlohovec, Koplotovce, Tekoldany, Pastuchov, Kľačany, Bojničky, Dvorníky, Šulekovo, Leopoldov, Červeník, Madunice a Sv. Peter.

⁵⁸ SEDLÁK – ŽUDEL – PALKO, ref. 56, s. 33.

Alžbeta – podobne ako jej manžel Jozef – v Hlohovci často obchodovala napr. aj so židovskými obchodníkmi.⁵⁹ Do popredia tu vystupuje postava obchodníka Mojžiša Seslera (Sesslera), s ktorým rodina Erdődyovcov obchodovala aj napriek početným sťažnostiam kvôli neoprávnenému výberu dane za pálenku, resp. predaju lacnejšieho dolnozemskeho vína namiesto hlohovského.⁶⁰ Zo dňa 28. apríla 1829 sa zachoval doklad, podľa ktorého Sesler vystavil účet pani grófkke Alžbete Erdődyovej v hodnote 63 florénov.⁶¹

Začiatkom leta 1829 pravdepodobne prebiehali na hlohovskom zámku viaceré opravárenské práce: Alžbete Erdődyovej dňa 30. mája 1829 vystavil účet Johannes Neffs; účet sa týkal stolárskych prác za mesiac máj na zámku v Hlohovci. Celková suma činila 100 florénov.⁶² Johannes Neffs bol stolársky majster z Hlohovca, ktorý sa podieľal na dodávaní nábytku pre zámok ešte počas prestavby v roku 1802.⁶³ Alžbeta taktiež spolupracuje aj so stolárom a rezbárom Jakubom Höglerom z Viedne, ktorý okolo roku 1802 robil dokončovacie a dekoratívne práce pre Jozefa Erdődyho. Robil menšie rezbárske, neskôr aj pozlacovačské a sochárske práce v celkovej hodnote 1400 zlatých.⁶⁴ Dňa 31. mája 1829 vystavil grófkke Erdődy účet aj Johann Pratscherrische (?), administrátor železiarstva. Za dodanie „železného materiálu“ („*Eisen Materialien*“) napr. plechov a nitov na plechy si účtoval 8 zlatých.⁶⁵ Počas roku 1848 Alžbetino hospodárenie na mnohých panstvách stagnovalo; v Hlohovci sa však nepokoje obyvateľstva dotkli najmä židovských obyvateľov, panstvo nezasiahli.⁶⁶

⁵⁹ Styky predstaviteľov rodu Erdődy so Židmi boli dosť časté: počas Alžbetinho spravovania mesta Hlohovec dochádza v rokoch 1826 – 1830 k postaveniu novej židovskej modlitebne (za finančnej podpory Jozefa M. Eislera) a taktiež k založeniu spolku Talmud Tóra. V SNA v Bratislave sa nachádza viacero zmlúv datovaných do obdobia odstupovania Alžbety z majorátneho panstva, v ktorých sú predstaviteľom židovskej náboženskej obce potvrdené dovtedajšie nájmy a vlastníctva budov. MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 112, j. č. 204 – 205.

⁶⁰ Sťažnosti pochádzajú z roku 1820. PAULOVÍČOVÁ, Nina – URMINSKÝ, Jozef. *Židovská komunita v dejinách mesta Hlohovec (1938 – 1945). Príbeh, ktorý prešiel tmou*. Hlohovec : Občianske združenie Ex Libris ad Personam Hlohovec, 2009, s. 21.

⁶¹ Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 85.

⁶² Práce zahŕňali napr. výrobu nových závor na dvere, lakovanie, taktiež výrobu 1 stola s 12 zásuvkami, na ktorý bolo pravdepodobne použité drevo doskové i „krútené“ („*gedrechte*“). Na druhom poschodí boli opravené a natreté dvere, skriňa na šaty (?) s tromi dverami. Pre tzv. dámsku izbu („*Frauenzimmer*“) bol vyrobený nový tzv. „*Füss Schammel*“ – nízky stolček na nohy. Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 85.

⁶³ *Zámok Hlohovec*, Hlohovec : Okresné múzeum Trnava so sídlom v Hlohovci, 1990, s. 11.

⁶⁴ *Zámok Hlohovec*, ref. 63, s. 11.

⁶⁵ Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 85.

⁶⁶ FELCÁN, ref. 45, s. 56.

Alžbeta Erdődyová dňa 10. októbra 1835⁶⁷ kúpila panstvo v Tovarníkoch („*Tavarnok*“) od Františka Xavera a Františka Serafína Traun et Aspenberg.⁶⁸ Panstvo v Tovarníkoch sa zrejme stáva Alžbetiným obľúbeným panstvom; na priechli kaštiela umiestnila totiž vlastný erb.⁶⁹ Podľa *Spomienok* Heleny Erdődyovej sa Alžbeta v roku 1855 rozhodla vrátiť do Tovarník;⁷⁰ na sťahovanie sa pripravovala pravdepodobne už skôr: zo dňa 26. mája 1852 sa zachoval list písaný v Hlohovci, ktorý dokazuje Alžbetin záujem o tovarnícky kašiel: Alžbeta podľa neho poukazuje 500 zlatých na práce, týkajúce sa vnútornej záhrady tovarníckeho kaštiela („*innere Garten*“).⁷¹

Alžbeta Erdődyová si – podľa zachovaných materiálov z Tovarníkov – viedla veľmi presné informácia o spotrebe čohokol'vek na svojom panstve: poverení ľudia jej zrejme v mesačných intervaloch vykazovali spotrebu napr. bravčového mäsa (na okamžitú spotrebu aj na údenie), s presným dátumom spotreby aj množstvom mäsa (poverený Johan Haidgen); zvláštna osoba (Terezia Hegerová) jej za to isté obdobie (august 1863) vykazovala kúpu husí a kureniec na krmenie (v počte 15 a 6) aj so sumou, zaplatenou za jeden kus aj celkovo. Oba výkazy sú zaujímavé aj tým, že boli písané v slovenčine.⁷² Od roku 1835 bol administrátorom panstva v Tovarníkoch Pavol Bukovinský, ktorý pravdepodobne podliehal riadeniu z Hlohovca.⁷³

⁶⁷ Podľa Heleny Erdődyovej bývala Alžbeta v tovarníckom kaštieli ešte počas života svojho manžela; pozri časť „Pôvod Alžbety Mayerovej a vzťah s rodom Erdődyovcov“.

⁶⁸ Panstvo Tovarníky získali v roku 1738 Peter Berényi a jeho manželka Klára Hölgyiová za 125 000 zlatých. Ich vnučka Katarína Gabriella Erdődyová (1707 – 1744), dcéra Márie Terézie Berényiovej a Jozefa Erdődyho, sa v roku 1733 vydala za Františka Jozefa Trauna. Z manželstva sa narodili deti (aj) František a Karol. Po smrti Karola Trauna prešli majetky na Františkovo syna Antona Trauna a po jeho smrti na synov Františka Xavera a Františka Serafína Traun et Aspenberg.

⁶⁹ Ide o dvojerb, ktorý pozostáva z erbu rodu Erdődyovcov (vpravo) a erbu, ktorý patrila Alžbete Erdődyovej, rod. Mayerovej. Podľa P. Novosedlíka sa týmto spôsobom tvorili erby manželských dvojíc. Bol pravdepodobne vytvorený modifikáciou staršieho i mladšieho erbu Erdődyovcov, grófkka zrejme používala oba varianty (pozri príloha).

⁷⁰ OBERNDORFF, ref. 1, s. 105.

⁷¹ MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 113/5, č. j. 105.

⁷² Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 140.

⁷³ Pavol Bukovinský zrejme požíval grófkkinu dôveru, pretože jeho meno sa vyskytuje aj na sumárnom výkaze z 26. júna 1850, ktorý písal už ako prefekt grófkky Elisabeth Erdődyovej. Výkaz bol písaný v Hlohovci a týkal sa obdobia rokov 1849 – 50. Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 122. Aj v roku 1855 vystupuje Pavol Bukovinský ako majetkový prefekt: Alžbeta ho okrem iného splnomocňuje pri podpisovaní zmlúv a odstupovaní panstiev novým vlastníkom. MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 112/4, j. č. 318 – 319.

Alžbeta Erdődyová po sebe okrem erbu na priečelí tovarníckeho kaštieľa zanechala ešte jednu stopu. V roku 1835 preberá aj správu Prašíc; z obdobia po tomto roku sa zachoval plán sídla Alžbetin dvor („*Elisenhof*“), pomenovaný jej menom.⁷⁴ Do Alžbetinho panstva patrili aj Piešťany. Hlbší záujem o piešťanské kúpele zo strany rodu Erdődyovcov prišiel až v podobe Jozefa Erdődyho. Po jeho smrti Alžbeta začala poľnohospodársku pôdu a kúpele prenajímať.⁷⁵ Jej pôsobenie v prospech piešťanských kúpeľov dnes nie je hodnotené veľmi pozitívne. Kúpele sa rozhodla prenajímať na kratšiu dobu a väčšiemu počtu nájomcov, čo sa v konečnom dôsledku ukázalo ako nevýhodné. Tento typ prenajímania sa jej viac vyplatil ohľadom prenajímania poľnohospodárskej pôdy, kedy spolupracovala najmä so Židmi.⁷⁶

Alžbeta v centre diania

Alžbeta spravovala vdovským právom uhorské majetky – a teda aj hlohovské panstvo – od roku 1824 až do roku 1855. V roku 1855 sa dobrovoľne vzdala uhorských i chorvátskych majetkov, pričom nastalo delenie majetkov medzi bočnej línie rodu Erdődy.⁷⁷

Už dňa 21. apríla 1854⁷⁸ Kajetán Erdődy (spolu s Jurajom, Alexandrom, a Jánom Erdődy⁷⁹) písal zo Záhrebu „slávnemu zemskému súdu“ vo Varaž-

---

Zaujímavosťou je, že Pavol Bukovinský vystupuje v listinách, písaných v Hlohovci, aj po Alžbetinom odchode do Tovarník. V roku 1857 ho nachádzame ako svedka pri zmluve nového majiteľa hlohovského zámku Františka Xavera Erdődyho s istým Johannom Pásztvym (zmluva z 20. októbra 1857 sa týka istého domu pod č. 472 a k nemu prináležiaceho pozemku). MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 112/4, j. č. 187. an. Neskôr (v rokoch 1857 – 59) to bol práve správca erdődyovských majetkov Bukovinský, kto dohliadal na stavbu prvých murovaných bazénových kúpeľov v Piešťanoch. ŠÍPOŠ, ref. 20, s. 85.

⁷⁴ Archív Vlastivedného múzea v Hlohovci, bez označenia.

⁷⁵ BAČA, Róbert – NOVOSEDLÍK, Peter. Piešťany pod panstvom Erdődyovcov I. In *Revue Piešťany*, 2001, ročník 33, č. 5, s. 13.

⁷⁶ BAČA, Róbert. Piešťany za éry Erdődyovcov. In PEKÁROVÁ, Marta (ed.). *Balneologický spravodajca*. Piešťany : Balneologické múzeum Piešťany, 1996, č. 34, s. 89 – 94.

⁷⁷ Z mužského potomstva v rokoch 1854 – 1855 žil Kajetán Erdődy, resp. jeho syn František Xaver, zastupujúci bočnú erdődyovskú vetvu, vychádzajúcu z Juraja Erdődyho a Elisabeth Batthyányovej, resp. príslušníci „chorvátskych Erdődyovcov“. Ostatní potomkovia mužského rodu vychádzali zo ženských príslušníčok rodu.

⁷⁸ MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 110, č. j. 293 – 294.

⁷⁹ Pravdepodobne ide o mužských zástupcov vedľajšej rodovej vetvy, vychádzajúcej z Juraja Erdődyho a Elisabeth Batthyányovej, bývajúcich na chorvátskych panstvách. Juraj Erdődy (1785 – 1859) – pri podpisovaní zmluvy ho zastupoval jeho syn Štefan (1813 – 1896);

díne ohľadom svojich nárokov na panstvo Csaszarvár, Sellin a Szávaujvár s príslušnými alódiami. Odvolával sa na zákon z 29. novembra 1852.⁸⁰ V roku 1854 s Alžbetou Erdődyovou, resp. s novými majiteľmi z bočnej línie rodu Erdődy uzatvorili nové zmluvy mnohí občania mesta Hlohovec. „Poistovali“ si nimi dodržanie ich nájomov či vlastníctva aj u nových majiteľov. Podľa *Spomienok* Heleny Erdődyovej sa Kajetán Erdődy s preberaním majetkov najmä v Hlohovci príliš neponáhľal, lebo kvôli vysokým investíciám do hlohovského zámku predstavovala náhrada vdove Alžbete vysokú sumu. Na jar 1855 dostal Kajetán Erdődy od vdovy Alžbety výzvu, aby sa dostavil do Hlohovca, lebo Alžbeta sa chcela vzdať panstiev Piešťany a Hlohovec a vrátiť sa späť do Tovarník.⁸¹

Dňa 27. apríla 1855 v Záhrebe podali na zemský súd žiadosť potomkovia Terézie Esterházyovej, rod. Erdődyovej – bratia Augustín (August) a Jozef Breunnerovci. Žiadosť písali so zámerom, aby súd oboznámil ostatných dedičov po grófovi Jozefovi Erdődy⁸² s breunnerovským nástupníckym právom (založenom na súrodeneckom vzťahu Terézie a Jozefa Erdődyho a následne celej esterházyovskej, resp. breunnerovskej vetvy). Žiadosť sa týkala majetkov Čiče v chotári Goričkom, Setus v chotári Veľká Gorica a Sisek, Moslavina v rovnomennom chotári a Negovec v chotári Vrbovačkom.⁸³ Podobné nároky na panstvá Moslavina, Negovec a Kuzminec si uplatňoval i Alexander Erdődy. Odvolával sa

---

Alexander Erdődy (1802 – 1881), (pozri bližšie časť „Helena Erdődyová, rod. Oberndorffová“, kapitola „Somlővár, Szöllos, Viedeň“); Johann (Nepomuk) Erdődy (1794 – 1879).

⁸⁰ Cisársky patent z 29. novembra 1852 zrušil aviticitu a všetky náležitosti s ňou spojené.

⁸¹ Podľa *Spomienok* to bolo v priebehu leta 1855; v tom čase však už boli zmluvy uzavreté. OBERNDORFF, ref. 1, s. 105.

⁸² V žiadosti sú vymenovaní nasledovní dediči: Elisabeth Erdődyová, Juraj Erdődy (sídlo Bécs), Kajetán Erdődy (sídlo Šoproň), Alexander Erdődy (sídlo Vettendorf – Vép), Ján Nepomucký Erdődy (sídlo Graz), Anton Erdődy (sídlo Greguroven); ďalej Emil gróf Dessewffy, Dragoili Vecsey, Júlia Vecseyová, Dragoili Pribek, Alojzia Riesková rod. Dobrová, Ludvig Ibranyj, Nikolas Buday, Nikolas Pribek, Konštancia barónka Vecseyová rodená Festetics, Paulina Vandernathová (vdova po Augustínovi Vecsey), Pavol Vecsey, Julius Vay, Lidia Vayová rod. Mocsonyiová, Anna Merzseová vdova po Vincentovi Berzeviczym, Albert Ambro, Johann Berényi, Marcel a Virginia Dessewffyová.

⁸³ MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 111, č. j. 49 – 51. K žiadosti je, pravdepodobne erdődyovským archívárom, prísť list, ktorý výpočtom dedičov Jozefa Erdődyho nadväzuje na predchádzajúci text. Nový list je však písaný v nemčine, datovaný 6. júna 1855 v Záhrebe; informuje o vydaní ediktu (týkajúcom sa nástupníckych práv zúčastnených) v tamojších novinách – „*Narodne novine*“ a „*Agramer Zeitung*“. List je zrejme pokračovaním uvedeného procesu.

na nástupnícke práva po Ladislavovi Erdődy⁸⁴ a na zákon z 29. novembra 1852. Uvedená listina bola napísaná vo Vépe dňa 15. marca 1854.⁸⁵

Aj uhorské majetky boli predmetom súdnych sporov: stáli tu – v tzv. waldsteinovskom procese – proti sebe vetvy Waldstein resp. Csáky a vetva Johanna Erdődyho. Zástupcovia ženskej vetvy (zastúpenej prostredníctvom Františky Waldsteinovej a Emila Desewffyho) – si v nedatovanej žiadosti na komitátny súd (nitriansky?) nárokovali polovicu zo sumy 240 000 forintov („zu Reluirungen verwendeten Summe“ – suma použitá na vykúpenie z povinnosti) a ešte 6 000 forintov z titulu stavby („titulo bauten“).⁸⁶

Emil Desewffy vystupoval zvlášť do popredia ako splnomocnenec v mene dedičov po nebohom Jozefovi Erdődyom; v spore sa nechal zastupovať aj bratislavským advokátom Danielom Medveczkým. V spore išlo najmä o majetky Dobrá Voda, Chtelnica, Čachtice, Ludanice, Beckov, Lietava, Bohuslavice, Velké Kostolany, Myjava, Zakostolany, Krásna Ves, Hrachovište, Orava, Branč, Nižná, Dubovany.⁸⁷ Súdny spor medzi Alžbetou Erdődyovou na jednej strane a Jozefom Esterházyom, Antonom Konrádom Mannsdorffom, Jozefom Pálffym, Emilom Desewffym a Františkou Waldsteinovou na strane druhej riešil aj „Oberlandesgericht“ (vyšší krajský súd) v Bratislave dňa 8. januára 1856.⁸⁸

Vetva Esterházyovcov, vychádzajúca z Jozefa Erdődyho a Terézie Berényiovej⁸⁹ si svoje nároky uplatňovali aj v nedatovanom liste zachovanom v SNA v Bratislave: na základe rozhodnutia zo dňa 29. novembra 1852 si nárokovali na majetky nebohého Jozefa Erdődyho: Lietava, Bohuslavice, Beckov, všetky majetky v Trenčianskom kraji. Odvolávali sa na „staršie zákony“ a II. hlavu

⁸⁴ Príbuzenské vzťahy pozri bližšie PIVOVARČIOVÁ, Lucia. Alžbeta Mayerová a Helena Oberndorffová – dve významné ženy na erdődyovskom panstve v Hlohovci v 19. – 20. storočí. Diplomová práca. Nitra : UKF v Nitre, 2011.

⁸⁵ MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 111, č. j. 58 – 59.

⁸⁶ Emil Desewffy (1814 – 1866) – uhorský konzervatívny politik, predseda Uhorskej akadémie vied od roku 1855 do roku 1866. Franziska Waldsteinová (? – 1861) – ide pravdepodobne o druhú manželku Vincenta Waldsteina (1774 – 1839). MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 109, č. j. 732 – 733; k. 5, č. j. 284 – 285; k. 108, č. j. 560.

⁸⁷ Nedatovaný list od Emila Desewffyho grófke Alžbete Erdődyovej. MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 111, j. č. 89.

⁸⁸ Spomenutí nástupcovia predložili svoje žiadosti na najvyššom krajskom súde buď 28. apríla 1854 (Anton Konrad Mannsdorff), alebo 20. apríla 1854 (Jozef Pálffy, Emil Desewffy), prípadne 27. apríla 1854 (Františka Waldsteinová). MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 110, j. č. 214.

⁸⁹ Potomkovia Jozef, Thérézia, Pál, Imrich, Sándor, László, Angelika, Karolína a Konrad Antal Mannsdorff. MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 5. j. č. 579.

11. paragrafu spomenutého rozhodnutia. Členovia rodu Erdődyovcov sa odvolávali na príbuznosť cez Annu Máriu Traunovú a Imricha Esterházyho.⁹⁰ Rody Desewffyovcov, Waldsteinovcov a Esterházyovcov sa zároveň spojili v súdnom spore proti zástupcom Pálffyovcov a Erdődyovcov;⁹¹ súdny spor bol okrem iného predostretý dňa 29. apríla 1855 komitátnemu súdu v Nitre.

Alžbetino odstúpenie

Verejné Alžbetino odstúpenie začína v roku 1855. Za svojho splnomocnenca si, podľa zachovaných listín, dňa 30. mája 1855 v Hlohovci zvolila svojho prefekta Pavla Bukovinského. V splnomocnení ho poverila plnou mocou ohľadom odstúpenia majetkov, ktoré užívala vdovským právom po smrti svojho manžela.⁹²

Podľa Heleny Erdődyovej na jar roku 1855 odišli Kajetán a František Xaver Erdődy na panstvo v Hlohovci, kde sa stretli s bratmi Móricom a Jozefom Pálffyovcami a s grófom Augustom Breunnerom.⁹³ Na konci mája 1855 bolo pravdepodobne na hlohovskom zámku uzavretých viacero zmlúv, týkajúcich sa jednotlivých panstiev: napr. i spomenutá zmluva zo dňa 27. mája 1855 medzi Alžbetou na jednej strane a Kajetánom Erdődyom, Augustom a Jozefom Breunnerom a Jozefom Pálffym na druhej strane.⁹⁴ Týkala sa panstva Horné Ludanice („Ober Ludany“), no je v nej spomenutá existencia už uzavretých zmlúv, týkajúcich sa panstiev v Hlohovci („Galgócz“), Dobrej Vode („Jóko“), v Čachticiach („Csejthe“), Nižnej („Nizsna“), na Beckove („Beczko“) a v Bohuslaviciach („Bohuslavitz“), z ktorých boli majitelia povinní vyplácať vdove Alžbete „vitalitium“. Alžbeta sa v nej vzdala vdovským právom spravovaných majetkov v nitrianskom komitáte, pričom sa zaväzovala do 1. júla 1855 vyúčtovať svoje hospodárenie na majetkoch⁹⁵ a do 31. júla odovzdať majetky do

⁹⁰ tiež MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 109, j. č. 54 a MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 113/5, j. č. 579.

⁹¹ MV SR SNA, Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 109, j. č. 732. Príbuzenské vzťahy pozri viac prílohy č. 1, 2.

⁹² Splnomocnenie bolo overené na „Stühlrichteramt“ (stoličnom úrade) v Hlohovci dňa 30. mája 1855; na splnomocnení sa nachádza aj podobné overenie pochádzajúce z 27. júla 1855 a následne z 30. novembra 1855. MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 112/4, j. č. 318 – 319.

⁹³ OBERNDORFF, ref. 1, s. 106.

⁹⁴ Alžbetu Mayerovú zastupoval splnomocnenec Pavol Bukovinský; bratia Breunnerovci mali pri podpisovaní zmluvy tiež svojho splnomocnenca.

⁹⁵ Od tohto dátumu preberajú noví majitelia uvedené panstvo spolu s dlhmi uvedenými v tzv. „Schuldtabelle“ – („Tabulke dlhov“) od roku 1824; taktiež dlžoby týkajúce sa panstva

rúk nových vlastníkov.⁹⁶ Akékoľvek záruky a evikciu z obdobia Alžbetinho hospodárenia mali prebrať noví majitelia na seba, taktiež evikciu, týkajúcu sa hospodárenia na „záložnom majetku“.⁹⁷

Panstvo Čachtica napokon pripadlo Augustínovi Breunnerovi, Jozef Pálffy po roku 1855 získal panstvo Smolenice a v rokoch 1855 – 1873 aj panstvo Dobrá Voda.⁹⁸

Prevody majetkov však neprebíhali vždy jednoducho. Zo dňa 3. septembra 1855 sa zachoval list, v ktorom sa Kajetán Erdődy sťažoval na vymeranie sumy 6160 florénov, ktoré mal vyplatiť grófke Alžbete Erdődyovej na základe zmluvy podpísanej dňa 28. mája 1855 na panstve v Hlohovci. Suma mala byť vyplatená 14. septembra; Kajetán podal „spravodlivú sťažnosť“ na „*Finanz – Landes – Directions*“, no žiadnu odpoveď ešte nedostal.⁹⁹

Hlohovské panstvo preberá Kajetán Erdődy, za čo podľa zákona vyplácal vdove náhradu za investície jej manžela do stavby zámku a okolia.¹⁰⁰ Kajetánovi, resp. po jeho smrti Františkovi Xaverovi Erdődymu, pripadlo aj

---

Jezenických, i „záložné panstvo“ Jozefa Mayera (pozri nižšie). MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 113/5, j. č. 855 – 857.

⁹⁶ Alžbeta v zmluve spomína vyplatenie dlhu na panstve z rokov 1811 – 1838 (v sume 106 945 florénov), z toho dlh z čias jej spravovania panstva (v sume 53 415 florénov). Pri vypočítavaní dlhu však treba prihliadať na dlh z obdobia rokov 1811 – 1824 (suma 53 530 florénov), ktorý prináležal k hospodáreniu jej manžela. Posledná spomenutá suma je potvrdená i na exekučnej listine, ktorá okrem iného potvrdzuje i prevod majetkov Jezenických (zrejme Jezernických – zemaniam vo Veľkých Dvoranoch, pozn. autorky) na Alžbetinho brata Jozefa Mayera – ide o tzv. záložný majetok („*Pfandbesitz*“). Alžbeta na základe Jozefovho testamentu odovzdáva i uvedený (v súpise záložného majetku vynechaný) majetok Erdődymom. Uvedená dlžoba musí byť splácaná štvrtročne. MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 112/5, j. č. 855 – 857.

⁹⁷ MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 112/ 5, j. č. 855 – 857. Po vzájomných dohodách panstvo Ludanice („*Ober Ludany*“) napokon pripadlo Kajetánovi Erdődymu, resp. jeho potomkom. V roku 1868 ho od Františka Xavera Erdődého kupujú bratia Stummerovci. Panstvo bolo v roku 1877 pripojené k veľkostatku Horné Obdokovce (pozri časť „Dohra Alžbety Erdődyovej“).

⁹⁸ Obe panstvá boli v roku 1864 zlúčené do tzv. smolenického panstva so sídlom v Smoleniciach. Po Jozefovi Pálffym dedí majetky jeho synovec Jozef (1853 – 1920), resp. v čase jeho neplnoletosti brat Móric (1812 – 1897). Breunnerovci, resp. po nich Fould – Springerovci – zdedili spolu s majetkami aj archív, viažuci sa na panstvo Čachtice s dielom v Beckove; podobný osud stihol aj archív panstiev Strečno, Ostriez, Smolenice, Dobrá Voda a Ludanice. SEDLÁK – ŽUDEĽ – PALKO, ref. 56, s. 36 – 38.

⁹⁹ MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 112/4, j. č. 3.

¹⁰⁰ ZELENAY, Richard. *Spomienky Heleny Erdődy*. Dostupné na internete: http://slachta.kosztolanyi.com/modules.php?name=K88_News&file=article&sid=48 (cit. dňa 16. marca 2011).

panstvo Piešťany. Direktorát Hlohovec bol premenovaný na „Prefektúru panstiev dedičov Jozefa Erdődého“; majorátu zostali panstvá Hlohovec a Piešťany.

Kajetán, ako žijúca hlava bočnej línie rodu Erdődy, získal i podiel na chorvátskych majetkoch: podľa zmluvy z 29. apríla 1855, podpísanej na zámku v Hlohovci medzi Alžbetou Erdődyovou a Jurajom, Jánom Nepomuckým, Kajetánom, Antonom a Alexandrom Erdődym¹⁰¹ sa Alžbeta ku dňu 1. januára 1855 vzdala chorvátskych a slavonských panstiev (Sellin, Setus, Moslavina, Csásarvár, Kuzminec a Negovec a všetkých oblastí k nim prináležiacich; movitého i nemovitého majetku).¹⁰² Podľa zmluvy, v ktorej vodcovskú úlohu dedičov bočnej línie prebrali Juraj a Kajetán Erdődy, smela Alžbeta zostať bývať vo svojom sídle dovtedy, kým si nenájde vhodné bydlisko.¹⁰³ Súčasne s presunom rodových majetkov na bočnú líniu došlo k presunu archívnych materiálov, vzťahujúcich sa na tieto majetky.

Dohra Alžbety Erdődyovej

Alžbeta Erdődyová, rod. Mayerová, podľa výpisu z matriky zomrelých zo dňa 14. decembra 1864, zomrela 8. decembra 1864 na svojom panstve v Tovarníkoch vo veku 87 rokov. Ako príčina smrti sa uvádzala „*Paralysis pectorum*“ (zastavenie, zlyhanie srdca). Podľa matriky zomrela zaopatrená. Pochovaná bola 12. decembra 1864 v kaplnke v Tovarníkoch.¹⁰⁴ Alžbeta Erdődyová pravdepodobne pred smrťou spísala aj svoj závet; zmienku – pravdepodobne o Alžbetinom testamente – nachádzame v odpise o vyrovnaní dlhu Ignáca Haasa zo dňa 25. januára 1865.¹⁰⁵

Alžbetino obľúbené panstvo po jej smrti zdedila jej neter Alžbeta Mels Colloredo, ktorá si ho však neponechávala. Dňa 5. mája 1868 panstvo zamenila

---

¹⁰¹ Príbuzenské vzťahy pozri bližšie PIVOVARČIOVÁ, Lucia. Alžbeta Mayerová a Helena Oberndorffová – dve významné ženy na erdődyovskom panstve v Hlohovci v 19. – 20. storočí. Diplomová práca. Nitra : UKF v Nitre, 2011.

¹⁰² Alžbeta si pre seba vyhradila zálohu vo forme renty; noví majitelia sa zároveň zaviazali vyplácať vdove Alžbete okrem odškodnenia a pôžičky aj rentu vo forme „*vitalitia*“ v sume 32 000 zlatých (v splátkach po 8 000 zlatých).

¹⁰³ MV SR SNA, Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 111, j. č. 73 – 75.

¹⁰⁴ MV SR SNA, Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 112/4, j. č. 61.

¹⁰⁵ Dlh vo výške 1375 zlatých bol vyrovnaný voči grófke Mels Colloredo. Svedkami boli vykonávateľ zrejme Alžbetinho testamentu Vincent Emődy, a dôstojník Štefan von Tömör. Odpis vykonal na zámku v Tovarníkoch Adolf Hohinstehg dňa 30. apríla 1868. Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 140.

s bratmi Augustínom, Karolom a Alexandrom Stummerovcami za domy vo Viedni a 500 tisíc guldenov.¹⁰⁶ Hlavným vlastníkom Tovarnického panstva bol však pravdepodobne len Augustín Stummer;¹⁰⁷ podľa Vyrovnávacieho protokolu („*Abfindungs – Protokoll*“) zo dňa 18. októbra 1868 platil potravinovú daň za spotrebu vína, muštu a mäsa za obec Tovarníky na obdobie rokov 1869 – 1871;¹⁰⁸ a podľa výpisu z účtovnej knihy zo dňa 5. mája 1868 vystupoval medzi bratmi ako vedúca postava.¹⁰⁹

Alžbeta Mels Colloredo mala potomkov; spomínajú sa (ako „deti grófký Colloredo“) v telegrame z roku 1868, poslanom z Nitry do Topolčian. Píše sa v ňom, že istý Pantocsek podal na pozemkovom úrade sťažnosť proti grófkke Mels Colloredo, v ktorej na základe 4. bodu kodicilu (zrejme Alžbetinho) požadoval prepísanie zámku v Tovarníkoch na deti grófký Mels Colloredo. Telegram písal Dr. Szullyovszky a adresoval ho Adolfovi Hohinsteghovi do Tovarník. Poslaný bol pravdepodobne 2. mája – tri dni pred predajom zámku Augustínovi Stummerovi.¹¹⁰

Helena Erdődyová, rod. Oberndorffová: pôvod, rodina

Helena (celým menom Maria Helene Katharina Philippine Leopoldine Emma Elisabetha Fortunata) Oberndorffová¹¹¹ sa narodila v Regendorfe dňa 19. no-

¹⁰⁶ Grófkka Mels Colloredo sa však do Viedne natrvalo neodťahovala hneď; dňa 31. októbra 1866 si dala spraviť výťah z „polohoknihy“, vzťahujúci sa na majetky Alžbety Erdődyovej v obci Malé Hoste („*Kis Vendégh*“), patriace pod Veľké Topolčany. Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 122.

¹⁰⁷ Augustín bol zeman od r. 1871, baronát získava v r. 1884. Zomiera 26. apríla 1909.

¹⁰⁸ Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 140.

¹⁰⁹ Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 140.

¹¹⁰ Štátny archív v Nitre, f. Domínium Tovarníky, Účty a doklady, k. 140. Bratia Stummerovci kúpili 25. septembra 1868 aj panstvo v Horných Obdokovciach, Veľké Dvorany a v roku 1869 získali od Františka Erdődyho panstvo Ludanice. Keď následne v roku 1882 zomrel Karol, Obdokovce získal Alexander Stummer. REŠKO, Alexander. *Veľké Dvorany*. Dostupné na internete: (cit. dňa 29. marca 2011)

[http://www.google.sk/url?sa=t&source=web&cd=4&ved=0CCwQFjAD&url=http%3A%2F%2Ffiles.velkedvorany.webnode.sk%2F20000016-](http://www.google.sk/url?sa=t&source=web&cd=4&ved=0CCwQFjAD&url=http%3A%2F%2Ffiles.velkedvorany.webnode.sk%2F20000016-8d3de8e37c%2Fmonogr.rukopis.doc&rct=j&q=ludanice%20erdodyovci&ei=A7NRTeqyENDvsgbmobztBg&usq=AFQjCNHyRTfH9a9ziBA4q9fyQx62qdd8TQ&cad=rja)

[8d3de8e37c%2Fmonogr.rukopis.doc&rct=j&q=ludanice%20erdodyovci&ei=A7NRTeqyENDvsgbmobztBg&usq=AFQjCNHyRTfH9a9ziBA4q9fyQx62qdd8TQ&cad=rja](http://www.google.sk/url?sa=t&source=web&cd=4&ved=0CCwQFjAD&url=http%3A%2F%2Ffiles.velkedvorany.webnode.sk%2F20000016-8d3de8e37c%2Fmonogr.rukopis.doc&rct=j&q=ludanice%20erdodyovci&ei=A7NRTeqyENDvsgbmobztBg&usq=AFQjCNHyRTfH9a9ziBA4q9fyQx62qdd8TQ&cad=rja)

tiež SEDLÁK – ŽUDEL – PALKO, ref. 56, s. 34.

¹¹¹ Podľa Heleny Oberndorffovej, ktorá vo svojich *Spomienkach* vychádzala z dokumentu „*Monumentum boicis*“, najstaršia zmienka o rode pochádza z roku 1150 (Conrad von Oberndorff), ďalej z roku 1224 (istý Berthold) a roku 1243 (Otto von Oberndorff). Podľa Karla von Oberndorff, (v Heleniných *Spomienkach* uvádza poznatky o svojom rode podľa „*Wappenbuch*“ Lamberta Oberndorffa) prvá zmienka o rode Oberndorff pochádza z roku 1244; jeho príslušníci sú uvedení ako vlastníci hradu Waldegg. Do 15. storočia boli Oberndorffovci

vembra 1831¹¹² ako druhé dieťa a prvá dcéra grófa Gustava Oberndorffa (Mannheim, 3. apríl 1804 – Regendorf, 25. jún 1879)¹¹³ a Klothildy von Mauchenheim Bechtolsheimovej (Varennes, 19. máj 1809 – Mníchov, 18. apríl 1852).¹¹⁴ Jej starším bratom bol Alfred (30. júl 1830 – 26. január 1889);¹¹⁵ po nej nasledovali Karl (1833 – 27. december 1889¹¹⁶), Emma (1834 – 5. máj 1918¹¹⁷), Theresia (Thesy) (10. marec 1842 – 10. apríl 1910¹¹⁸) a Hugo (10. február 1846 –

lénnikmi grófov z Nürnbergu a grófov von Leuchtenberg. Nie je známe, kedy dostal rod Oberndorff titul baróna; no v roku 1790 bol Franz Albert barón von Oberndorff ako prvý povýšený do stavu ríšskeho grófa. Dňa 27. mája 1799 založil majorát Neckarhausen pri Mannheime. OBERNDORFF, ref. 1, s. 250 – 252.

¹¹² OBERNDORFF, ref. 1, s. 9.

¹¹³ Celým menom Gustav Adolf Maria Fortunat. Jeho otec bol Christian Joseph Maria Fortunatus von Oberndorff (1762 – 1809), matka Maria Antonia von Kolowrat – Krakowska (1776 – 1806). Mal sestru Leopoldinu (? – 30. december 1851; vydala sa za grófa Huga Walderdorff) a brata Alfreda Maria von Oberndorff (1802 – 1888; oženil sa s Theresiou von Ingelheim (1805 – 1875), mali dcéry Antóniu a Leopoldínu, synov Fridricha a Karla Gustava). OBERNDORFF, ref. 1, s. 60, 64; tiež HUECK, VON, Walter et al. *Genealogisches Handbuch der Gräflichen Häuser*. Limburg a. d. Lahn: C. A. : Starke Verlag, 1970, s. 275; tiež Descendants of Conradus de Oberndorf. Dostupné na internete:

<http://worldroots.com/foundation/european/conradusoberndorffdesc.htm>

(cit. dňa 23. marca 2011).

¹¹⁴ Klothilda bola dcérou Emila Freiherr von Mauchenheim Bechtolsheim (1775 – 1810) a Kathariny Bueil (1787 – 1872). BECHTOLSHEIM, VON Katharina Freifrau, geb. Gräfin Bueil. *Erinnerungen einer Urgrossmutter (1787 – 1825)*. Berlin: F. Fontaneund Co, 1902. Dostupné na internete:

<http://www.archive.org/stream/erinnerungenein00obergoog#page/n15/mode/2up>

(cit. dňa 29. marca 2011).

¹¹⁵ Alfred sa podľa *Spomienok* oženil 23. augusta 1859 s Máriou Bates z Milbourne Hallu (? – august 1881). Zomrel v San Remo v roku 1889. OBERNDORFF, ref. 1, s. 168, 173.

¹¹⁶ Karl sa oženil s Viktoriou von Mensdorff – Pouilly (1844 – 1918); mali spolu dcéru Máriu (Many, 1867 – 1940), ktorá robila Helene Erdődyovej spoločnosť počas jej vdovských rokov; a syna Karla (1876 – 1963). OBERNDORFF, ref. 1, s. 176; tiež Descendants of Conradus de Oberndorf. Dostupné na internete: (cit. dňa 29. marca 2011)

<http://worldroots.com/foundation/european/conradusoberndorffdesc.htm>

¹¹⁷ Emma bola podľa *Spomienok* svojej sestry dlhší čas dvornou dámou na dvore princeznej Terézie, sestry Ludovíta III.; s Helenou trávili každoročne viac týždňov spolu na zámku Somlővár. OBERNDORFF, ref. 1, s. 169, 204;

¹¹⁸ Theresia sa dňa 19. októbra 1880 na zámku v Regendorfe vydala za Theodora Freiherr von Juncker – Bigatto (1831 – 7. február 1909). OBERNDORFF, ref. 1, s. 204; tiež <http://wc.rootsweb.ancestry.com/cgi-bin/igm.cgi?op=DESC&db=rauck&id=I1994> (cit. dňa 29. marca 2011); tiež

<http://gw1.geneanet.org/index.php3?b=hier1&lang=fr;pz=alexander;nz=possenbacher;ocz=0;p=theresia+grafin:n=v.+oberndorff> (cit. dňa 29. marca 2011).

19. október 1927).¹¹⁹ Podľa svojich *Spomienok* mala Helena aj brata Theodora, ktorý však vo veku 14 rokov zomrel na týfus,¹²⁰ Eduarda (1841?), ktorý mal len niekoľko týždňov, keď zomrel na záškrt,¹²¹ a sestru Máriu (1836 – 9. máj 1859).¹²²

Helena si už ako dieťa veľmi obľúbila aj svoju starú matku z matkinej strany – Katharinu Bechtolsheimovú (1787 – 1872), ktorá napísala svoju autobiografiu „*Spomienky prababičky*“ („*Erinnerungen einer Urgrossmutter* (1787 – 1825)“).¹²³ O Heleninej pamäti svedčí fakt, že si – ako dvojročná – v spomienke zachovala obraz svojej prastarej matky Julie Bechtolsheim – Kellerovej (1751 – 5. júl 1847).¹²⁴ Okrem Kathariny a Julie patria k významným

¹¹⁹ Hugo sa dňa 6. novembra 1887 oženil s grófkou Vilmou Migazziovou (1864 – 1905). Keďže Vilma zomrela 25. januára 1905, Hugo sa oženil po druhýkrát – zobral si Pauline Zichy z Zich (1868 – 1944). HUECK, ref. 111, s. 275. an.

¹²⁰ Theodor zomrel najskôr v zime v roku 1849, pravdepodobne počas plesovej sezóny tesne po tom ako bola 18 – ročná Helena Oberndorffová uvedená do spoločnosti. Po jeho smrti sa rodina z bytu v Mníchove odsťahovala. OBERNDORFF, ref. 1, s. 57an.

¹²¹ OBERNDORFF, ref. 1, s. 57 an.

¹²² Mária vstúpila do kláštora vincentínok vo Viedni. Kvôli zákazu zo strany otca jej to bolo umožnené až v deň jej 21. narodenín (14. februára 1857). Tu žila ako sestra Xaveria a pracovala ako lekárnička, no už 9. mája 1859 náhle zomrela. ZELENAY, Richard. *Spomienky Heleny Erdódy*. Dostupné na internete: (cit. dňa 16. marca 2011).

http://slachta.kosztolanyi.com/modules.php?name=K88_News&file=article&sid=48

¹²³ Katharina Bechtolsheimová, rod. Duroux Bueil (13. január 1787 – 1872) sa narodila Emilie de Belsunce a Ludwigi Alexandrovi Duroux de Bueil (sobáš 20. marca 1786). Okrem Kathariny mali manželja aj syna Henriho a dcéru Adelu (cca 1790/1791 – ?). Počas revolúcie spolu s rodičmi a sestrou Adele absolvovala útek z Francúzska do Düsseldorfu a neskôr do Gothy. Katharina sa v Gothe vďaka rodinnému priateľovi – encyklopedistovi Melchiorovi Grimmovi dostáva do kontaktu s Goethem, Wielandom i Herderom. Z Gothy po rokoch odišli do Braunschweigu a neskôr do Hamburgu. Katharina sa v roku 1807 vydala za Emila von Bechtolsheim, syna Julie Bechtolsheim – Kellerovej. Svoje životné skúsenosti rozprávala svojim vnúčatám (OBERNDORFF, ref. 1, s. 158), tlačou ich v roku 1902 vydala gróf Karl Oberndorff v berlínskom vydavateľstve F. Fontane and Co. („*Erinnerungen einer Urgrossmutter (1787 – 1825)*“). Autobiografia Kathariny Bechtolsheimovej bola vydaná s originálnymi listami od Goetheho, Wielanda, Herdera, cisárovnej Kataríny II., cisárovnej Márie, vojvodu Karla Augusta von Weimar, Ernsta II. von Sachsen – Gotha, pani von Stael, kniežata von Ligne, grófa Segura a iných. Pozri OBERNDORFF, ref. 1, s. 143; tiež BECHTOLSHEIM, ref. 114, s. 1 – 111.

¹²⁴ Julia Bechtolsheimová, rod. Kellerová sa narodila na panstve Gudt pri Erfurte. V roku 1774 sa vydala za svojho strýka Johanna Ludwiga von Bechtolsheim (1739 – 1806). V Eisenachu sa zoznámila s Johannom Wolfgangom Goethem, ktorý ju volal svojou „spriaznenou dušou“. Júlia nadviazala priateľstvo aj s básnikom Martinom Wielandom (nazval ju svojou „Psyché“). Julia skladala básne pre „*Museumalmanach* (1788), Beckerove „*Erholungen*“ a pre „*Uranium*“. V Eisenachu viedla literárny krúžok; v tomto meste bola aj pochovaná. S manželom

ženám v Heleninom rodokmeni aj markíza Louisa Laliva d'Épinay (1726 – 1783)¹²⁵ a Emília de Belsunce (1766/68 – 1814).¹²⁶

Detstvo a mladosť

Už v detskom veku Helena prichádzala v Regendorfe a Hauzensteine do styku s rodinou Erdódyovcov (Helenina budúca svokra Ernestína (Nesty), František Xaver (Fery) a jeho sestry Mária, Františka Terézia (Fanny) a Karolína). Z vysokej spoločnosti si spomína na bavorské kráľovské dcéry Karolínu,¹²⁷ Améliu,¹²⁸ Elise,¹²⁹ Sofiu,¹³⁰ Máriu,¹³¹ a Lolo (Luisu);¹³² tiež na kráľovnú Karolínu Bavorskú a Leopoldínu Walderdorffovú.¹³³ Okrem služobníctva v Regendorfe si v *Spomienkach* pripomína i niektorých sluhov v rodinách známych.¹³⁴

mali syna Emila von Bechtolheim (1775 – 1810), ktorý sa v roku 1807 oženil s Katharínou Duroux de Bueil. Pozri viac:

http://books.google.sk/books?id=OoihPq_WS3IC&pg=PA43&lpg=PA43&dq=Emil+von+Bechtolsheim&source=bl&ots=dwDZ04CtxO&sig=LYaDDF4tsHwTRJN3dSLkLND7m1A&hl=sk&ei=CEsvTa7mMcT4sgbkm6z8Bw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBoQ6AEwAA#v=onepage&q=Emil%20von%20Bechtolsheim&f=false

(cit. dňa 31. decembra 2010);

tiež OBERNDORFF, ref. 1, s. 38.

¹²⁵ Louisa Laliva d'Épinay, rod. Tardieu d'Esclavelles – jedna z najznámejších spisovateliek 18. storočia, priateľka M. Grimma, J. J. Rousseauho, D. Diderota, Voltaira, Montesquieho, Marmontela a pod. Je autorkou „*Les converstaions d'Emilie*“ (1774), „*Memoires et Correspondence de Madame d'Épinay*“ (1818), „*Correspondence de L'abbé Galiani*“ (1818), „*Lettres á mon fils*“ (1759), „*Les moments heureux*“ (1758).

¹²⁶ Emilia de Belsunce bola dcérou vicomtesy Angeliky Louisy Charlotty Lalive d'Épinay (1749 – 1824) a Dominiqua vikomta de Belsunce Méharin (1726 – 1802). Okrem Emilie mali manželja aj syna vikomta Henriho de Belsunce (podľa legendy snúbenec Charlotty Corday). BECHTOLSHEIM, ref. 114, s. 1 – 111; tiež Charlotte Corday. Dostupné na internete: (cit. dňa 29. marca 2011).

www.archive.org/stream/charlottecorday00vanauoft/charlottecorday00vanauoft_djvu.txt

¹²⁷ Karolína zomrela v mladom veku.

¹²⁸ Amelia (1801 – 1877), vydala sa za saského kráľa Jána I. (1801 – 1873).

¹²⁹ Alžbeta Ludovíta (1801 – 1873). Neskôr pruská kráľovná, manželka Fridricha Wilhelma IV. (1795 – 1861).

¹³⁰ Žofia (1805 – 1872). Rakúska arcivojvodkyňa, matka cisára Františka Jozefa.

¹³¹ Mária (1805 – 1877). Neskôr manželka saského kráľa Fridricha Augusta II. (1797 – 1854).

¹³² Ludovíta Vilhelmina (1808 – 1892). Bavorská vojvodkyňa, matka cisárovnej Alžbety rod. Wittelsbachovej.

¹³³ Karolína Augusta Bavorská (1792 – 1873), manželka korunného princa Wilhelma Württemberského, neskôr (od r. 1816) 4. manželka Františka I.

Leopoldína Walderdorffová – Helenina teta, sestra jej otca Gustava von Oberndorff.

¹³⁴ OBERNDORFF, ref. 1, s. 14.

Helena – podľa vlastných slov – v štyridsiatych rokoch prekonala ťažkú chorobu (snáď týfus)¹³⁵ a spolu s matkou šli v roku 1843 (po druhýkrát) do Emsu, kde sa mali liečiť. Podľa Heleniných slov sa jej rodičia rozhodli, že sa presťahujú do Regensburgu, kde mali Karol a Alfréd navštevovať školu¹³⁶ a „ostatní sme mali dostať domácich učiteľov“.¹³⁷ Časť *Spomienok* tvoria roky 1848 – 49, kedy sa k rebelujúcim žiakom vyšších tried v Regensburgu (mesto nemalo univerzitu) pripojil aj brat Alfréd.

V tom čase sa Helena mala opäť stretnúť s rodinou Erdódyovcov – dňa 9. decembra 1848 sa mala konať v Bavorsku svadba Františky Erdódyovej s Karolom Leoprechtingom (1818 – 1864).¹³⁸ Helena v tom čase spolu so svojou starou matkou odišla na zámok Eisenach, kde sa stretla so svojou krstnou matkou Helenou z Orleáns.¹³⁹

Na „neskorú jeseň“ roku 1849 sa presťahovali do bytu na Ludwigstrasse v Mníchove,¹⁴⁰ kde stretávala budúcu cisárovnú Alžbetu so sestrami, no navštevovala aj hodiny hudby s princom zo Sachsen – Altenbergu a prírodovedné prednášky profesora Schuberta. Helena ovládala francúzštinu¹⁴¹ a neskôr pravdepodobne aj maďarčinu. V oseemnástich rokoch bola uvedená do spoločnosti pred Františkom Jozefom.¹⁴²

¹³⁵ OBERNDORFF, ref. 1, s. 57.

¹³⁶ Alfred dovtedy navštevoval školu vo Freiburgu.

¹³⁷ Hudbu vyučoval istý učiteľ Hummel; Helena sama skomponovala polku, ktorú nazvala „*Zur Erinnerung*“ a venovala ju strýkovi Eduardovi Walderdorffovi. Dievčatá taktiež navštevovali hodiny gymnastiky. OBERNDORFF, ref. 1, s. 35, 57.

¹³⁸ Karl Leoprechting – národopisec, etnológ a geneológ. V rokoch 1838 – 1842 podnikol cestu Talianskom, Sicíliou, Španielskom, Francúzskom, Holandskom a Belgickom. Bol autorom historicko – národopisného diela „*Aus dem Lechrain*“ (1855, Mníchov), ktoré je pokladané za klasiku nemeckého národopisectva. LEOPRECHTING, VON Karl. *Aus dem Lechrain*. Dostupné na internete: (cit dňa 21. marca 2011)

<http://www.bsb-muenchen->

[digital.de/~web/web/1037/bsb10376057/images/index.html?digID=bsb10376057&pimage=8&v=100&nav=0&l=de](http://www.bsb-muenchen-digital.de/~web/web/1037/bsb10376057/images/index.html?digID=bsb10376057&pimage=8&v=100&nav=0&l=de); tiež *Der Lechrain*. Dostupné na internete: <http://www.pankraz-fried.de/40029.html> (cit. dňa 21. marca 2011).

¹³⁹ OBERNDORFF, ref. 1, s. 39 – 41.

¹⁴⁰ Byt sa nachádzal na rohu Frühlingstrasse, blízko Herzog – Max – Palais. OBERNDORFF, ref. 1, s. 52.

¹⁴¹ Pozri OBERNDORFF, ref. 1, s. 162, 231.

¹⁴² Pravdepodobne sa to udialo počas „dvorského plesa“, kedy sa uvádzanie dám do spoločnosti odohrávalo v miestnosti Tajnej rady po štvorylke. HODÍK, Milan. *Paměti komorníka císaře Františka Josefa I.* Praha : Vydavatelstvo Novinár, 1970, s. 84.

Helena Oberndorffová a František Xaver Erdódy

V apríli 1852 zomrela Helenina matka Klothilda Oberndorffová. Gustav Oberndorff následne poslal svoju dcéru na zámok Pöhring,¹⁴³ kde prišli aj Ernestína Erdódyová so synom Františkom Xaverom. Helena a František (Fery) sa počas pomerne krátkeho pobytu dňa 14. júla 1853 zasnúbili;¹⁴⁴ svadba sa konala 22. augusta 1853 v úzkom rodinnom kruhu v Regensburgu, v kaplnke Panny Márie v paláci Walderdorffovcov.

Manžel Heleny Oberndorffovej sa narodil 9. januára 1830 rodičom Ernestíne Lerchenfeld – Preunbergovej (14. december 1798 – 28. december 1863) a Kajetánovi Erdódyemu (18. január 1795 – 19. január 1856). Okrem Františka Xavera mali dcéry Máriu Barboru (1819 – 1888), Františku Teréziu (Fanny) (1821 – 1867),¹⁴⁵ Karolínu (1823 – 1908),¹⁴⁶ Eugéniu (1826 – 1894),¹⁴⁷ syna Tomáša (1833 – 1850)¹⁴⁸ a ešte Žofiu (1835 – 1907)¹⁴⁹ a Ernestínu (1837 – 1896).¹⁵⁰

Rodina vlastnila dom vo Viedni na Jägerzeile, neskôr Praterstrasse; tento bol však v roku 1848 predaný.¹⁵¹ Kajetán Erdódy trávil mnoho času na svojich maďarských statkoch („*ungarischen Besitzungen*“).¹⁵² Podľa Heleny Oberndorffovej František Xaver študoval na univerzite v Bonne (štúdiá dokončil do r. 1853).¹⁵³

Po nečakanej smrti otca v roku 1856 sa stal hlavným mužským potomkom nástupníckej erdódyovskej vetvy na panstvách uhorských i chorvátskych. Ponechal si panstvo Hlohovec aj Piešťany; po predchádzajúcej majiteľke Alžbete

¹⁴³ Vlastnil ho Karl Leoprechting a jeho manželka Františka Terézia.

¹⁴⁴ OBERNDORFF, ref. 1, s. 71.

¹⁴⁵ Františka Erdódyová sa 9. decembra 1848 vydala za Karla von Leoprechting; zomrela v Mníchove dňa 2. júla 1867 na zámku Pöhring. OBERNDORFF, ref. 1, s. 155.

¹⁴⁶ Karolína sa dňa 22. mája 1847 vo Viedni vydala za Hippolyta Pallaviciniho (1813 – 1892). Dostupné na internete: <http://patricius.info/Rodokmeny/Erdody.txt> (cit. dňa 29. marca 2011).

¹⁴⁷ Eugénia sa dňa 17. februára 1849 v Šoproni vydala za Juraja Festetics de Tolna. Dostupné na internete: <http://patricius.info/Rodokmeny/Erdody.txt> (cit dňa 29. marca 2011).

¹⁴⁸ Tomáš podľa *Spomienok* zomiera následkom zápalu pľúc, na ktorý ochorel v roku 1850 pri prenasledovaní Garibaldiho; pôsobil v Radeckého armáde. OBERNDORFF, ref. 1, s. 119.

¹⁴⁹ Žofia sa dňa 25. novembra 1863 v Molnári vydala za Jozefa Maria von Seinsheim (1836 – 1910). Dostupné na internete: <http://patricius.info/Rodokmeny/Erdody.txt> (cit. dňa 29. marca 2011).

¹⁵⁰ Ernestína sa 21. júna 1859 v Somlóvári vydala za Franza von Walderdorf (1831 – 1898). Dostupné na internete: <http://patricius.info/Rodokmeny/Erdody.txt> (cit dňa 29. marca 2011).

¹⁵¹ OBERNDORFF, ref. 1, s. 94.

¹⁵² OBERNDORFF, ref. 1, s. 67.

¹⁵³ Porovnaj OBERNDORFF, ref. 1, s. 67.

Erdődýovej si na panstve v Hlohovci nechal aj prefekta panstva – Pavla Bukovinského, ktorý sa stal okrem iného aj jeho splnomocnencom.¹⁵⁴ Panstvo Ludanice odpredal novým majiteľom, podľa niektorých zdrojov po Alžbetinej smrti získal aj panstvo Tovarníky, ktoré predal bratom Stummerovcom.¹⁵⁵

František Xaver čiastočne zrekonštruoval aj erdődýovský dištrikt Piešťany.¹⁵⁶ Na podnet Alexandra Wintera uzavrel F. X. Erdődý „v čase vianočných sviatkov“ roku 1888 na zámku v Hlohovci (po trojdňovom rokovaní) s Winterovcami zmluvu o prenájme piešťanských kúpeľov na 30 rokov.¹⁵⁷

V júni roku 1876 sa zaslúžil o otvorenie ďalšieho úseku Považskej železnice, ktorý viedol cez Trnavu do Nového Mesta nad Váhom.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Dňa 19. decembra 1859 sa F. X. Erdődý prostredníctvom P. Bukovinského zaviazal, že právoplatne a navždy povolí používanie piešťanských kúpeľov pre príslušníkov vojska. BAČA – NOVOSEDLÍK, ref. 75, s. 13. Okrem Pavla Bukovinského pre neho pracovali: Ludovít Terstyánszky (1833 – 1908); generálny riaditeľ, mal dozor nad majetkami v Hlohovci a Piešťanoch) a vo Vépi Karol Giay. Edinhard Köhler bol správcom erdődýovského majetku, postaral sa o postavenie protestantského kostola v piešťanských kúpeľoch. Správcom lesov bol istý Singer. Lekári, ktorí pracovali pre F. X. Erdődýho, boli napr. Koloman Fodor, Višňovský, Eduard Weisz, Weinberger, Zigmund Alexander; ďalej komisár Vojtech Korontály. BAČA, ref. 76, s. 89 – 94.

¹⁵⁵ Podľa Alexandra Reška panstvo prešlo po Alžbetinej smrti na F. X. Erdődýho, od ktorého ho v roku 1868 (spolu s Ludanicami a Veľkými Dvoranmi) kupujú bratia Stummerovci. REŠKO, Alexander. Veľké Dvorany. Dostupné na internete: (cit dňa 29. marca 2011).

<http://www.google.sk/url?sa=t&source=web&cd=4&ved=0CCwQFjAD&url=http%3A%2F%2Ffiles.velkedvorany.webnode.sk%2F200000016-8d3de8e37c%2Fmonogr.rukopis.doc&rct=j&q=ludanice%20erdodyovci&ei=A7NRTeqyENDvsgbmobztBg&usq=AFQjCNHyRTfH9a9ziBA4q9fyQx62qdd8TQ&cad=rja>

¹⁵⁶ Na Kúpeľnom ostrove dal postaviť prvé tenisové dvorce; dokončil tak plány Kajetána Erdődýho vybudovať nové bazénové kúpele, v rokoch 1858 – 59 prestaval a postavil tzv. „Staré kúpele“ („Napoleonské kúpele“). V areáli bola postavená nemocnica pre osem, od roku 1874 pre pätnásť chorých. V roku 1864 založil letné divadlo Aréna, hudobný pavilón Estráda a oddychový altánok Rondeau. BAČA – NOVOSEDLÍK, ref. 75, s. 13. Napriek Františkovmu prínosu dnes kritici hodnotia jeho hospodárenie v Piešťanoch nie celkom pozitívne: stavby a parky boli zastaralé a zanedbával reklamu. BAČA, Róbert – NOVOSEDLÍK, Peter. Piešťany pod panstvom Erdődýovcov II. In *Revue Piešťany*, 2001, ročník, č. 6, s. 13.

¹⁵⁷ Rokovanie sa odohralo bez prítomnosti advokáta; na zasadaní bol pravdepodobne prítomný kurátor erdődýovských majetkov William Migazzi. WINTER, Ludovít. *Spomienky na Piešťany*. Piešťany : Balneologické múzeum, 2006, s. 19.

¹⁵⁸ Železnica sa stavala v rokoch 1874 – 1878. Eine hundertjährige Autorin. In *Wiener Salonblatt*, 24. november 1931, č. 24, s. 2.

Somlóvár, Szöllös, Viedeň

Helena bývala s manželom striedavo na zámku pri hrade Somlóvár,¹⁵⁹ erdődýovskom zámku Szöllös, na druhom zámku Szöllös u grófa Emanuela (Manó) Zichyho, panstve Vép (Wettendorf) (do roku 1881 patrila Alexandrovi Erdődýmu (1802 – 1881) a jeho manželke Leopoldíne Batthyanyovej (1824 – 1866)¹⁶⁰). Zoznamuje sa aj grófom Vojtechom Festetics, vlastníkom zámku Dáka.

V Somlóváre sa dostáva do kontaktu s cigánskymi skupinami a zločineckými bandami.¹⁶¹ Podľa autorky ozajstné organizované zločinecké skupiny začali vznikáť v 50. tých rokoch; boli väčšie i menšie a niektoré boli naozaj nebezpečné.¹⁶²

Na zimu odchádzajú do Ódenburgu, sem – tam sa objavujú aj vo viedenskom byte, ktorý po roku 1848 prenajal Kajetán Erdődý.¹⁶³ Do Viedne odišla

¹⁵⁹ Pre Helenu a jej manžela boli na zámku vyhradené izby na prvom poschodí s výhľadom na kopec Somló. OBERNDORFF, ref. 1, s. 86.

¹⁶⁰ Alexander Erdődý (1802 – 1881) bol politikom, neskôr sa venoval vede a umeniu; založil knižnicu klasickej i vedeckej literatúry, i galériu s obrazmi. Stal sa členom Maďarskej akadémie vied, vrchným správcom stajní a zástavníkom. V 50. tých rokoch 19. storočia býval na zámku Vép. Po jeho smrti prešlo panstvo Vép pod správu Františka Xavera Erdődýho. ZELENY, Richard. *Spomienky Heleny Erdődý*. Dostupné na internete: (cit. dňa 16. marca 2011).

http://slachta.kosztolanyi.com/modules.php?name=K88_News&file=article&sid=48

¹⁶¹ Helena uvádza zmienku o tom, že zámok bol založený práve vďaka lúpežníkom. Autorka zároveň podáva vlastný názor na členov zločineckých bánd: hodnotí ich ako ľudí, ktorí boli mnohokrát lepší ako ich povest. Ako príklad uvádza povest o bande zbojníka z 18. storočia Feryho Milfayta, a známeho Josku Sobryho (1810 – 1837); Heleniným súčasníkom bol Joska Savanyu (1842 – 1907). Helena taktiež rozlišuje medzi – na jednej strane – skupinami zločincov a na druhej strane dezertérmi, či inými „nešťastníkmi“ („*verunglückte Leute*“). Autorka vo svojich *Spomienkach* uvádza – ako príklad nepochopenia odlišnej kultúry a mentality ľudí – staršiu slúžku Babettu, ktorá prišla do Somlóváru s Heleninou svokrou Ernestínou: mala taký strach zo Savanyu Joska – (alebo, ako ho ona nazývala „*Sauer vom Bakodiwalde*“ („*Bakonyer Wald*“)), že vždy na noc kládla do okna svetlo, aby ho odradila od „návštevy“. Helena – už s odstupom času – správne chápe ako hlavnú príčinu Babettinho strachu fakt, že bola Bavorka a nie Maďarka; správne pochopenie ľudí si podľa Heleny vyžadovalo aklimatizáciu. OBERNDORFF, ref. 1, s. 75 an.

¹⁶² V októbri 70. tých rokoch 19. storočia, keď sa rodina Erdődýovcov chystala zo Somlóváru do Hlohovca, zaklopal na dvere zámku neznámy muž, odovzdal list a odišiel. V liste pisateľa žiadali, aby boli na určené miesto uložené peniaze, lebo Erdődýovci inak na cestu neodídu. Na určené miesto preto poslali obálku s odrezkami papiera a pozorovateľa; nik sa však neukázal a rodina odcestovala, strážená osobnou strážou. Podobnú udalosť opisuje začiatkom 90. tých rokov : v zámockom parku, tzv. „*Komtessehaus*“ sa ukrýval bývalý sluha, „milý, sympatický robotník“ Spängli, vojenský dezertér. OBERNDORFF, ref. 1, s. 80 an, 83.

¹⁶³ OBERNDORFF, ref. 1, s. 94.

Helena aj na jeseň roku 1854; tu sa jej dňa 3. októbra 1854 narodil syn Imrich.¹⁶⁴

O rok neskôr, koncom septembra, cestovala Helena opäť do Viedne, kde sa jej 10. októbra 1855 narodil druhý syn – Tomáš; bolo to v čase cholerovej epidémie, no podľa Heleniných slov sa nikomu z rodiny nič nestalo.¹⁶⁵

Na jar roku 1855, po odznení epidémie, bola Helena oficiálne predstavená cisárovnjej Alžbete. Napriek týmto zastaveniam vo Viedni trávila Helena s manželom prvé tri roky najmä v paláci v Ódenburgu,¹⁶⁶ na ktorý mala vďaka „šarádám“ a predstaveniam, ktoré hrali v tzv. „Maierhof“ manželov Festetics, veľmi veselé a podrobné spomienky.¹⁶⁷

V lete roku 1855 sa na krátku dobu prefal osud Heleny a Alžbety Mayerovej. Helena sa o svojej tete Alžbete dopyčovala pravdepodobne po prvýkrát z úst svojho manžela Františka Xavera a svokra Kajetána po ich návrate z panstva v Hlohovci, kde sa stretli s príbuznými kvôli dedičstvu po nebohom Jozefovi Erdődym. Nová rodinná vetva zastúpená Kajetánom Erdődym a jeho synom Františkom Xaverom sa tu stretla s bratmi Móricom a Jozefom Pálffyovcami a s grófom Augustom Breunerom. František Xaver odcestoval so

¹⁶⁴ Imrich Erdődy (10. október 1854 – 14. november 1925) bol – podľa slov Ludovíta Wintera – „slabomyseľný“; podľa R. Baču trpel dedičnou mozgovou poruchou (BAČA, ref. 76, s. 91). Dňa 6. novembra 1881 sa v Zlatých Moravciach zosobášil s Irmou Migazziovou (19. máj 1854 – 26. september 1923). Mali spolu deti Ilonu (15. február 1883 – 4. november 1969), Máriu (22. máj 1884 – 3. jún 1946), Viliama (17. september 1887 – 24. jún 1959) a Gabrielu (16. január 1889 – 11. august 1916). V politickom živote sa veľmi neangažoval, venoval sa skôr rozvoju hospodárstva. V Hlohovci nechal postaviť železobetónový most cez Váh (dokončený v roku 1911). V roku 1913 usporiadal na zámku v Hlohovci oslavu na počesť 400. výročia povýšenia rodu Erdődy medzi grófov. Bol veľkokomturom Bavorského rytierskeho rádu sv. Juraja. (Podľa „Postyeni Újság“ boli v Uhorsku v tom čase len traja držiteľia tohto titulu: Imrich, jeho brat Alexander a Imrichov syn Viliam. BAČA, Róbert – NOVOSEDLÍK, Peter. Piešťany pod panstvom Erdődyovcov III. In *Revue Piešťany*, 2001, ročník 33, č. 7, s. 13). Podľa zachovaných informácií rád poriadal športové oslavy; počas 1. svetovej vojny boli – spolu s Irmou – prezidentmi Červeného kríža v Nitrianskej župe a predsedami pobočky Červeného kríža v Hlohovci. Vlastníkom zámku a niektorých pozemkov v Hlohovci zostal až do svojej smrti dňa 14. novembra 1925. BAČA, ref. 76, s. 92; tiež NOVOSEDLÍK, Peter. Poslední Erdődyovci v Hlohovci. In ŠÍŠMIŠ, Milan (ed.). *Genealogicko – Heraldický Hlas*. Martin: Slovenská genealogicko – heraldická spoločnosť pri Matici slovenskej, 1996, ročník 6, č. 2, s. 4.

¹⁶⁵ Pre Tomáša v r. 1877 založil bezdetný Alexander Erdődy, spolu s F. X. Erdődym fideikomis pre druhorodeného syna; fideikomis bol vytvorený z časti panstva Vép. Helenin syn Tomáš zomrel 7. novembra 1918 vo Viedni po ťažkej chorobe. OBERNDORFF, ref. 1, s. 91.

¹⁶⁶ OBERNDORFF, ref. 1, s. 112.

¹⁶⁷ OBERNDORFF, ref. 1, s. 114 – 116.

svojím otcom do Hlohovca pravdepodobne na jar roku 1855 hneď po výzve Alžbety Mayerovej.¹⁶⁸

Kajetán Erdődy po odchode z Hlohovca zomrel na chorvátskom panstve Obressi;¹⁶⁹ preto sa na jar 1856 Helena Erdődyová spolu s manželom – síce nie natrvalo – odsťahovali do Hlohovca.

Helena a Hlohovec

Spolu s panstvom Hlohovec František Xaver a jeho manželka prebrali aj cennosti, náležiace rodu po prvej línii: napr. oltár v Zámockej kaplnke, podľa Heleny v štýle staro – dolnonemeckého rezbárstva,¹⁷⁰ i tzv. Donačný obraz Erdődyovcov z roku 1713, ktorý podľa kanonickej vizitácie z roku 1780 visel na stene Zámockej kaplnky.¹⁷¹

Z okolia Hlohovca sa stýkali najmä s grófom Lajosom Zayom a jeho manželkou Máriou, rod. Kolowratovou – sesternicou Heleniho otca zo zámku v Bučanoch; barónom Štefanom Pálffym s manželkou, grófom Decasse a rodinou baróna Mednyanszkého z Brunoviec.¹⁷² Ohľadom Brunoviec autorka uvádza nadprirodzené udalosti, ktoré sa udiali pred prvou svetovou vojnou a boli vraj zaznamenané aj v súdobej viedenskej a peštianskej tlači, napokon však upadli do zabudnutia.¹⁷³

¹⁶⁸ OBERNDORFF, ref. 1, s. 104.

¹⁶⁹ Zomrel 19. januára 1856 počas epidémie cholery. Bol pochovaný 26. januára 1856 v rodinnej hrobke v Szombately, pričom obrady sa konali v kostole sv. Petra. MV SR SNA, f. Inšpektorát uhorských majetkov rodu Erdődy, Prefektúra v Hlohovci, k. 110, j. č. 246.

¹⁷⁰ Je to oltár Narodenia (datovaný rokmi 1485 – 1490); do vlastníctva rodu sa dostal zrejme ako dar od Mateja Korvína Tomášovi Bakoczovi ab Erdőd. Na hlohovský hrad ho priniesol Juraj Erdődy. Podľa súčasných poznatkov oltár vytvoril významný rezbár inšpirovaný vplyvom hornorýnskej a viedenskej plastiky, podľa A. Günterovej – Mayerovej ide o ulmského majstra Gregora Erharta, podľa A. C. Glatza ide o anonymného rezbára, ktorý tvoril kompozíciu typu Adorácie Ježiša. PASTOREK, Ivan et al. *Dotyky s minulosťou. História kaplnky na zámku v Hlohovci*. Hlohovec : Vydavateľstvo J. Urminský jr., 1995, s. 30. an.

¹⁷¹ PASTOREK, ref. 170, s. 34.

¹⁷² Pravdepodobne ide o baróna Dionýza Mednyanszkého (1830 – 1911), syna Alojza Mednyanszkého (1784 – 1844), ktorý si vzal za manželku Agátu Ghyczyovú. Po rakúsko – uhorskom vyrovaní to bol posledný komorský gróf v Banskej Štiavnici (1867 – 73). Od roku 1869 bol županom Trenčianskej župy, neskôr poslancom krajinského snemu. Medzi jeho významné diela patria: „Földtani séta hazánk néhány érdekes vidében“ (1851 – 52), „A Gotthard – alag vājása“ (1874). VLADÁR, Jozef et al. *Encyklopédia Slovenska III. zväzok (K – M)*. Bratislava : VEDA, 1979, s. 533. Porovnaj *História Lúky do roku 1918*. Dostupné na internete : <http://www.obeculuka.sk/Texty/Kronika.htm> (cit. dňa 22. marca 2011) a OBERNDORFF, ref. 1, s. 118 an.

¹⁷³ Záľuba vo veciach nadprirodzených bola Heleninou typickou črtou. Po prvýkrát sa s nimi stretla pri smrti svojej matky v roku 1852, neskôr sa pri úmrtí brata Karola podobná udalosť

Grófká Helena sa pri opise Hlohovca zmiňuje o návšteve Františka I. v roku 1802, pričom túto udalosť dáva do súvislosti s rokom 1891, kedy hlohovský zámok a jeho majitelia opäť prijímajú cisára. V okolí Hlohovca sa konali cisárske manévry a zámok bol vybraný ako dočasné sídlo Františka Jozefa. Podľa *Spomienok* trvali prípravy zámku dva týždne; v Heleninom podaní vyznievajú humorne a kriticky v neprospech cisárovoho personálu (pozri bližšie časť: „Autorka „Takmer storočných spomienok“). Helena Erdódyová väčšinou v Hlohovci trávila Vianoce. Zmieňuje sa o tom vo svojich *Spomienkach* v súvislosti s úmrtím jej dcéry Klothildy na šarlach; rodina zvykla taktiež v Hlohovci „absolvovať“ jesennú poľovačku.¹⁷⁴

Pobyt vo Viedni v 50. tých rokoch: Helena cestovateľka

Po Novom roku 1857 sa rodina presťahovala do Viedne, kde sa Helene a Františkovi dňa 13. marca 1857 narodil syn Karol.¹⁷⁵ Koncom mája 1857 sa sťahujú do Somlóváru, kde sa stretávajú so starou matkou Katharinou Bechtolsheimovou, Heleninými sestrami Emmou, Mariou a bratom Hugom.¹⁷⁶

Po pobyte v Somlóváre v roku 1857 sa autorka vrátila späť do Viedne.¹⁷⁷ Helena Oberndorffová tu s istou dávkou humoru popísala pravidlá a usporiadanie vyššej viedenskej spoločnosti;¹⁷⁸ predovšetkým účasti na viedenských plesoch: zúčastniť sa ich mohla – od čias Márie Terézie – len osoba, ktorá vlastnila dvorský titul alebo funkciu.

S významnými osobnosťami kultúrneho života sa Helena stretávala najmä u grófký Nákó; boli to nemecký operný skladateľ Friedrich von Flotow (1812 – 1883), básnik Anton Alexander von Auersperg (1806 – 1876), používajúci pseudonym Anastasius Grün; rakúsky dramatik, básnik a autor poviedok Franz

prihodila jeho manželke Viktórii Oberndorffovej s malým synom Karolom. Ďalšiu historiku datuje do roku 1900; stala sa pánovi „von A“ zo zámku „B“ : pomerne strašidelný zjav „Bielej ženy“ sa ukázal nad schodiskom do zámku a pred prekvapenými okolostojacimi nechal vo dverách pohodenú prilbu. Nezvyčajné udalosti sprevádzali aj smrť Heleninej dcéry Klothildy. OBERNDORFF, ref. 1, s. 64 an, 118. an, 168, 176, 189 an.

¹⁷⁴ OBERNDORFF, ref. 1, s. 128, 194.

¹⁷⁵ Karol/ (Kary) zomiera 7. marca 1893 v Lipsku. Podľa *Spomienok* to bol obľúbený mladý muž, športovec, ktorý zároveň závodne jazdil na koni. OBERNDORFF, ref. 1, s. 182.

¹⁷⁶ OBERNDORFF, ref. 1, s. 120.

¹⁷⁷ OBERNDORFF, ref. 1, s. 122 – 124.

¹⁷⁸ Členenie na viedenskom dvore bolo prísne: kniežatá s dokázateľnými titulmi, príslušníci Tajnej rady, medzi nimi tiež meštiani, členovia Komory, potom rytieri vyšších domácich rádov a oficiery. Najvyššie boli umiestnení kardináli. Svoju pozíciu si v spoločnosti držali aj dámy nosiace titul „*Sternkreuzordensdamerin*“, tzv. palácové dámy, manželky tajných radcov, a manželky diplomatov. HODÍK, Milan, ref. 142, s. 83. Toto členenie sa – podľa autorky – môže zdať detinské, ale bolo nevyhnutné. OBERNDORFF, ref. 1, s. 124 – 126.

Joseph von Münch – Bellinghausen (1806 – 1871), známy pod básnickým pseudonymom Halm; tiež mnohí dvorní maliari, speváci a recitátori.¹⁷⁹ Jedenkrát sa Helena Oberndorff zúčastnila aj umývania nôh vo Veľkonočnom týždni (Zelený štvrtok), asistovala vtedy cisárovnjej.¹⁸⁰

Autorka spomína aj na oslavy 1. mája 1857, ktoré sa vo Viedni spájali so sviatkom „*Praterfahrt*“. Zároveň autorka podotkne, že tento sviatok neznamenal to, čo znamenal v posledných desaťročiach a to vďaka sociálnym demokratom.¹⁸¹

Dňa 31. decembra 1859 sa Helene narodila dcéra Klothilda a 3. mája 1861 dcéra Melánia.¹⁸² Do roku 1865 mali manželka Erdódyovci vo Viedni v prenájme len jeden byt, no ako sa postupne rodina rozrastala (24. augusta 1865 sa narodil syn Sándor¹⁸³), v roku 1865 kúpili Esterházyho palác na Krugerstrasse 10.¹⁸⁴

V roku 1862 sa Helena – inšpirovaná rozprávaním starej matky Kathariny Bechtolsheimovej a na podnet istého priateľa – spolu so sestrou Emmou a Františkom Xaverom vydala na cestu do Francúzska. Cestou sa na niekoľko dní zastavili v Heleninom rodisku Regendorf a neskôr v majorátnom sídle Neckerhausen pri Mannheime. Odtiaľ cestovali do Francúzska, kde sa k cestovateľom pridala Helenin strýko Henry de Bueil.¹⁸⁵

Na promenáde v Bois de Boulogne sa Helena stretla s cisárom Napoleonom III. (1808 – 1873) a s jeho manželkou Eugéniou de Montijo (1826 – 1920).¹⁸⁶

¹⁷⁹ OBERNDORFF, ref. 1, s. 129 an.

¹⁸⁰ Podľa Ketterleho sa umývanie nôh dvanástim najstarším mužom ríše (väčšinou z miestneho chudobinca) zúčastňoval cisár. Slávnosť začínala o 9. hodine. Pri obrade bolo prítomné aj obecenstvo. HODÍK, ref. 142, s. 85 an.

¹⁸¹ OBERNDORFF, ref. 1, s. 131 – 133.

¹⁸² Klothilda (1859 – 1881) zomrela v Hlohovci počas epidémie šarlachu. OBERNDORFF, ref. 1, s. 167. Melánia prekonala týfus (1868); Helena aj s dcérou následne často chodievali k Severnému moru. Melánia sa 27. novembra 1888 vydala za Alfreda Khevenhüllera (1852 – 1911). Zomrela 7. júla 1964. NOVOSEDLÍK, ref. 164, s. 3; OBERNDORFF, ref. 1, s. 172.

¹⁸³ Alexander Erdódy sa 23. apríla 1900 vo Votivkirche oženil s Elisabeth Mariou (Lizou) Draskovičovou (1877 – 1941; dcéra Marie Draskovič – Festetics; vnučka grófký Zichy, s ktorou sa Helena spoznala po príchode do Somlóváru). Alexander zomrel 15. januára 1940. NOVOSEDLÍK, ref. 164, s. 3; OBERNDORFF, ref. 1, s. 186.

¹⁸⁴ Tento palác z oboch strán susedil s nájomnými domami; preto ich aj zvykli volať „*Zur Heiligen Dreifaltigkeit*“. OBERNDORFF, ref. 1, s. 150.

¹⁸⁵ Syn grófa Henryho Duroux de Bueil, ktorý bol bratom Heleninej starej matky Kathariny Bechtolsheimovej. Gróf Duroux de Bueil žil aj s manželkou na zámku Varennes. OBERNDORFF, ref. 1, s. 141 an.

¹⁸⁶ Cisár sa Helene zdal skôr „pohodlný ako dôstojný“, pričom mal svetlé oči a farba jeho vlasov jej pripadala rovnaká ako farba pleti. K jeho manželke je už milosrdnejšia, hoci si ju predstavovala mladšiu a zdala sa jej zvláštnou kombinácia cisárovninej svetlej pleti a vlasov s veľmi tmavými obrvami. Na doplnenie obrazu Helena spomína na cisárovo pomalé a nedbalé

Strýko Henry ich sprevádzal aj do Varennes, pri ktorého opise sa Helena zvlášť zastavuje: zámok patrilo do vypuknutia revolúcie v roku 1789 rodu von Bueil; Helenin prastarý otec následne získal zámok z rúk Napoleona I.¹⁸⁷ Z Francúzska sa – po namáhavej plavbe cez kanál – dostali do Londýna, odtiaľ do Sydenhamu, kde grófka bližšie opísala Crystal Palace, postavený pri príležitosti svetovej výstavy v rokoch 1853 – 1854.

V lete 1863 začala chorľavieť a neskôr aj zomrela Helenina svokra Ernestína Erdődyová (28. december 1863); obdobie jej choroby, aj tesne po jej smrti trávila Helena v byte vo Viedni. O vojne v roku 1866 sa Helena zmieňuje len stručne: „v porovnaní s Velkou vojnou to bolo len malé podujatie“, hoci poukazuje na Bismarckove plány na vytvorenie Veľkého Nemecka.¹⁸⁸

Veľké udalosti Habsburskej monarchie; malé udalosti v Heleninom živote

Dňa 8. júna 1867 sa Helena – podľa svojich slov – zúčastňuje na najkrajšej slávnosti svojho života – korunovácii Františka Jozefa I. za uhorského kráľa; pričom netajú svoj obdiv k cisárovnnej Alžbete.¹⁸⁹ Helenin život sa v jej *Spomienkach* prirodzene sústreďuje aj na jej rodinu – najmä deti: s dcérou Melanie od roku 1868 navštevuje každoročne Severné more.¹⁹⁰

Významná celoeurópska udalosť, francúzsko – pruský konflikt v roku 1870, sa autorky a jej rodiny výrazne nedotkol; všetci stáli „celým srdcom“ na strane Nemecka.¹⁹¹ Helena sa v diele opäť vracia k rodine. V roku 1872 zomrela Helenina stará matka Katharina Bechtolsheimová; o rok neskôr sa vo Viedni konala svetová výstava, na ktorej sa zúčastnila aj Helena s manželom. Na výstave sa zúčastnili okrem iných aj Wilhelm I. a Otto von Bismarck. V roku 1874 sa Helena s manželom a deťmi vybrala do Talianska; v Ríme sa s manželom zúčastnili na generálnej audiencii u pápeža Pia IX.¹⁹²

---

zdravenie publika. Tento opis je jeden z mála takmer ironických a kritických, týkajúci sa vysokopostavených osôb, pri ktorého čítaní cítiť Heleninu hrdosť na rakúsky cisársky pár. OBERNDORFF, ref. 1, s. 142.

¹⁸⁷ OBERNDORFF, ref. 1, s. 143 an.

¹⁸⁸ OBERNDORFF, ref. 1, s. 150 an.

¹⁸⁹ Podľa Heleny cisárovná nebola krásna v klasickej zmysle slova a predsa bolo všetko na nej veľmi „pekné a rozkošné“. Helena mala s cisárovnou Alžbetou veľa spoločného. Obe pochádzali z Bavorska, počas Heleninho pobytu v Mníchove spolu susedili, ich zasnúbenia a svadby sa konali v približne rovnakom čase. Svoj život Helena opisuje v úzkom vzťahu k cisárskej rodine: citlivo prežíva napr. smrť korunného princa Rudolfa v januári 1889, taktiež smrť cisárovnnej Alžbety v októbri 1898. OBERNDORFF, ref. 1, s. 103 an.

¹⁹⁰ OBERNDORFF, ref. 1, s. 156.

¹⁹¹ OBERNDORFF, ref. 1, s. 158.

¹⁹² OBERNDORFF, ref. 1, s. 163.

Autorka sa s radosťou pristavuje pri opise výročia striebornej svadby cisárskeho páru v apríli roku 1879. Nasledujúce udalosti už radostné nie sú: dňa 23. júna 1879 zomrel na týfus Helenin otec Gustav Oberndorff. Bol pochovaný v zámockej kaplnke v Regendorfe.¹⁹³ V zime roku 1880 (pravdepodobne január – február) Helena predstavila svoju dcéru Klothilde cisárovnnej. Krátko na to odcestovala celá rodina do Pešti, kde strávili fašiangy. Vianoce roku 1880 strávila rodina v Hlohovci. V meste sa v tom čase rozšírila epidémia šarlachu, na ktorý dňa 4. januára 1881 zomrela aj Klothilde Erdődyová.¹⁹⁴

Od svadby Imricha Erdődyho s Irmou Migazziovou (6. november 1881) trávila Helena každý rok niekoľko týždňov v letnej vile pri Smokovci u Villiama Migazziho (1830 – 1896), Irminho otca; toto miesto bolo obľúbeným strediskom vyššej spoločnosti najmä v čase dostihov.¹⁹⁵ Po svadbe Melanie s Alfredom Khevenhüllerom (v roku 1888) sa Helena stiahla do súkromia; spoločenského života sa zúčastnila už len výnimočne, napr. v máji roku 1896, kedy zažila poslednú veľkú slávnosť – oslavu tisícročia Uhorska.¹⁹⁶

Prelom storočí

Posledné dve desaťročia 19. storočia prežila Helena Erdődyová striedavo na panstve v Hlohovci, Somlóváre a v paláci vo Viedni. Dňa 22. augusta 1903 oslávila Helena s Františkom Xaverom na majorátnom sídle v Hlohovci výročie zlatej svadby.¹⁹⁷

Jeseň roku 1905 strávili Erdődyovci v Hlohovci; tu sa Helena zoznámila s budúcim manželom vnučky Ilony Erdődyovej (15. február 1883 – 4. november 1969) – Hansom Hardeggom (30. apríl 1876 – 30. december 1917).¹⁹⁸ Na Nový rok sa ako zvyčajne presunuli do Viedne, kde však v noci z 31. januára na 1. februára 1906 zomrel na infarkt srdca („*Herzschlag*“) grófkyn manžel

---

¹⁹³ OBERNDORFF, ref. 1, s. 164 – 166.

¹⁹⁴ OBERNDORFF, ref. 1, s. 167.

¹⁹⁵ Villiam Migazzi bol rodinný priateľ Erdődyovcov, Helena ho nazývala „Papa Migazzi“.

¹⁹⁶ OBERNDORFF, ref. 1, s. 185.

¹⁹⁷ Pri tejto príležitosti boli vyrobené pamätne mince s nápisom GRÓF ERDŐDY FERENCZ ÉS NEJE OBERNDORFF ILONA GRÓFNŐ na jednej strane a erbami rodu Erdődyovcov a Oberndorffovcov na strane druhej. Manželom pri tejto príležitosti venovala Theresia Juncker – Bigatto, rod. Oberndorffová hudobné skladby, ktoré zozbierala (pozri príloha). V empírovom divadle v Hlohovci sa konalo vystúpenie rodinných príslušníkov rodu Erdődyovcov, ktoré malo osem výstupov, medzi nimi i slovenský tanec. PASTOREK, ref. 50, s. 7.

¹⁹⁸ Ilona Erdődyová bola dcérou najstaršieho Heleninho syna Imricha. Helena Oberndorffová jej bola zároveň krstnou matkou. S Hansom Hardeggom sa zosobášila 15. februára 1906. Po manželovej smrti žila do roku 1945 v Lúke nad Váhom (kaštieľ a pozemky si najprv prenajala a v roku 1937 zakúpila). Žil tam s ňou aj jej syn Imrich Hardegg. NOVOSEDLÍK, ref. 164, s. 4.

František Xaver Erdódy. Pochovaný bol, podobne ako jeho otec Kajetán, v rodinnej hrobke v Szombately.¹⁹⁹

Po smrti Františka Xavera došlo k deleniu dedičstva a predaju bytu na Krügerstrasse. Helena zostala bývať v malom byte na rohu Giselastrasse a Akademiestrasse, umiestneným za „Künstlerhauser“.²⁰⁰ Ako vdovské sídlo jej bol pridelený Somlóvár. Majorátne panstvo Hlohovec s dištriktom Piešťany prebral po roku 1906 Helenin najstarší syn Imrich Erdódy s manželkou Irmou rod. Migazziovou.²⁰¹

Helena trávila nasledujúce roky trávi v spoločnosti vnúčat a pravnúčat – vo Vépe s deťmi Alexandra Erdódyho a Lisy Draskovičovej,²⁰² v Osterwitzi s deťmi Melanie a Alfreda Khevenhüllera;²⁰³ vnučka Ilona a Ján Hardegg mali synov Imricha (Imsiho, 1906 – 1978) a Maximiliána (Mikiho, 1909 – 1931).²⁰⁴

Velká vojna v rokoch 1914 – 1918 a „obdobie komunistov“ vo Vépe

Vojnové obdobie trávila Helena v Somlóváre a Hlohovci v spoločnosti sestry Emmy. Podľa *Spomienok* trávila júl 1918 na liečení v Piešťanoch; v roku 1917 totiž utrpela zlomeninu panvy.²⁰⁵ V záverečnom období vojny sa Helena sťahuje do Vépu,²⁰⁶ kde za ňou v októbri 1918 prišla aj Helenina dcéra Melánia s dcérou Antóniou Khevenhüllerovou. Dňa 3. novembra sa na zámku s pomocou dvoch ofíciov zabarikádovali. Tu dňa 10. novembra prijali správu o odstúpení „nášho dobrého kráľa“ („*unseren guten könig*“) Ludovíta III. (1845 – 1921); i o smrti Viktórie Oberndorffovej, Heleninej švagrinej.²⁰⁷ Dňa 12. novembra – vopred upozornení na prechádzajúci vlak s vojnovými navrátilcami – zamurovali striebro, porcelán a iné cennosti. Na zámok Vép sa napokon neútočilo, aj keď zámok patriaci rodu Zichy bol vyplienený.²⁰⁸ Helena vo svojich *Spomienkach* toto

¹⁹⁹ BAČA – NOVOSEDLÍK, ref. 156, s. 13.

²⁰⁰ Jej spoločníčkou bola neter Many Oberndorff.

²⁰¹ OBERNDORFF, ref. 1, s. 196.

²⁰² František Xaver (1901 – 1983), Peter (1902 – ?), Pavol (1904 – 1994), Marietta (Mária) (1905 – ?), Anton (1909 – 1994), Ilona Elisabeth (1917 – 2003).

²⁰³ František (Fery; 1889 – 1977), Georg (Duly; 1891 – 1980) a Antónia (Ata; 1897 – 1986) OBERNDORFF, ref. 1, s. 198.

²⁰⁴ OBERNDORFF, ref. 1, s. 196.

²⁰⁵ OBERNDORFF, ref. 1, s. 205.

²⁰⁶ Vo Vépe sa udomácnila „začiatkom vojny“, panstvo Vép prešlo do rúk Františka Xavera po smrti Alexandra Erdódyho v roku 1881. Počas vojny sa v prízemných izbách zámku Vép nachádzala nemocnica Červeneho kríža.

²⁰⁷ Dňa 7. novembra 1918 zomrel aj Helenin syn Tomáš; v máji 1918 zomrela Helenina sestra Emma. OBERNDORFF, ref. 1, s. 209.

²⁰⁸ OBERNDORFF, ref. 1, s. 211.

obdobie opisuje z vlastnej skúsenosti, ale aj z rozprávania blízkych (pravdepodobne najmä syna Imricha a nevesty Irmu, ktorí sa v tom čase zdržovali najmä v Hlohovci).²⁰⁹

Prelom rokov 1918 – 1919 Helena, podľa svojich *Spomienok*, trávila na zámku Vép.²¹⁰ Práve tu sa, podľa vlastných slov, po prvýkrát dostala do kontaktu so „slobodou“ prezentovanou bolševikmi. Na zámok Vép prišli 25. marca 1919, na čele s Michalom Nagyom;²¹¹ rodina vtedy prišla o vyše 10 000 korún. O dva dni neskôr prišla ďalšia skupina na čele s členom direktória Kovácsom a Dr. Geyringerom, ľudovým povereníkom. V mene povereníctva zhabali všetky cennosti, nachádzajúce sa na zámku Vép. Dňa 30. marca zasa istý úradník skonfiškoval ovocnú a zeleninovú záhradu Erdódyovcov,²¹² podobné udalosti nasledovali 14. apríla a následne 24. apríla 1919, kedy prišla komisia, ktorá chcela skonfiškovať zámok pre „deti proletariátu“ („*Proletarierkinder*“).²¹³ Nepokoje a „návštevy červenej gardy“ pokračovali aj v priebehu mája 1919, pričom grófka opisuje aj dobrodružné osudy utečencov z vyšších spoločenských vrstiev (napr. biskupa grófa Mikes).²¹⁴ V *Spomienkach* uvádza nepokoje zo strany „červených“ v dedine Vép, taktiež odpor občanov; spomína tiež intervenciu zo strany jej synovca Štefana Ambróczyho, ktorá zamedzila hromadným popravám vzbúrených dedinčanov.²¹⁵ Zachytáva snahu bolševikov zatknúť a uväzniť Alexandra Erdódyho. Zatknutie sa odohralo 6. júna, vďaka úsiliu vépskeho Direktória bol Alexander Erdódy dňa 7. júna 1919 prepustený.²¹⁶ Činy „červenej gardy“ („*Rotgardisten*“) – najmä

²⁰⁹ „*Bol to obrovský rozdiel poznať niečo také na vlastnej koži, ako keď to občan číta v knihách. Bol to zvláštne obdobie. Každý cudzí sa domnieval, že má zrazu právo a povolenie na všetky necnosti, z ktorých tá najmenšia bola krádež diviny a drancovanie lesov. Kresťania a Židia sa navzájom vraždili a prechádzajúce transporty sa „zabávali“ tým, že z vlakov strieľali na všetko, čo sa hýbalo alebo bežalo...“ ZELENY, Richard. *Spomienky Heleny Erdódy*. Dostupné na internete :*

http://slachta.kozstolanyi.com/modules.php?name=K88_News&file=article&sid=48 (cit. dňa 16. marca 2011).

²¹⁰ Rodine Erdódyovcov bolo na jar 1919 odporúčané opustiť Vép a presťahovať sa do Güssingu; odchod sa neuskutočnil. Na zámku sa – okrem Heleny – nachádzajú jej syn Alexander Erdódy a taktiež jeho najstarší syn František Xaver. Je pravdepodobné, že tam v povojnovom období zostala aj Lisa rod. Draskovičová, ktorá počas vojny pomáhala raneným, umiestneným v prízemných miestnostiach zámku. Vo Vépe boli zrejme prítomné aj ostané deti Lisy a Alexandra Erdódyovcov. OBERNDORFF, ref. 1, s. 240.

²¹¹ Emisár direktória v Steinamangeri /Szombately.

²¹² OBERNDORFF, ref. 1, s. 219 – 221.

²¹³ Podobný osud postihol zámok v Somlóváre. OBERNDORFF, ref. 1, s. 243.

²¹⁴ OBERNDORFF, ref. 1, s. 240 – 243.

²¹⁵ OBERNDORFF, ref. 1, s. 232 an.

²¹⁶ OBERNDORFF, ref. 1, s. 235 an.

najmä Bélu Kuna a jeho pomocníka („Bluthund“) Tibora Szamuelyho (1890 – 1919) – autorka hodnotí veľmi tvrdo a vládu bolševikov označuje jednoznačne za vládu tyranov.²¹⁷

Po páde komunistickej vlády v Maďarsku – podľa Heleniných slov – začína obdobie návštev a slobodného cestovania; v Steinamangeri a následne vo Vépe navštevuje rodinu Erdődyovcov ministerský predseda Huszár.²¹⁸

V lete roku 1924 podnikla Helena – „snád“ – poslednú väčšiu cestu. Vybrala sa za synom Imrichom do Hlohovca („in der Slowakei“).²¹⁹ V Hlohovci stretla okrem Imricha aj jeho deti Viliama Erdődyho a Ilonu Hardeggovú, Iloniných synov Imricha a Maximiliána a taktiež Melániu Khevenhüllerovú s dcérou Antóniou. V súvislosti s Hlohovcom sa zmieňuje o nastávajúcej pôdnej reforme, ktorej sa – podľa Heleniných slov – hrozil každý, kto bol vlastníkom nejakých majetkov.²²⁰

Autorka „Takmer storočných spomienok“

Najneskôr v tomto období dostávajú „Takmer storočné spomienky“ („Fast hundert Jahre Lebenserinnerungen (1831 bis 1925)“) svoju konečnú podobu; rokom 1925 Helena Erdődyová svoju autobiografiu ukončila. V tomto roku boli *Spomienky* vydané vo vydavateľstve Amalthea – Verlag vo Viedni.²²¹

Helenine *Spomienky* sú písané v prvej osobe, rozčlenené sú chronologicky na 17 kapitol: Detstvo; Dni mladosti v Regendorfe; Roky 1848 – 1849; Mníchovská vysoká spoločnosť – smútočné prípady; Moje zasnúbenie; Cesta do ďalekého Uhorska; Somlővár a oba zámky Szöllös; Karolina Augusta – Sophia – Elisabeth; Galgóc a Ődenburg; Viedenský pobyt v 50– tých rokoch; Sestra Xaveria, brat Alfred a svetová výstava v Londýne; Od korunovácie po slávnostný sprievod; Osemdesiate roky; Na prelome storočí; Obdobie pred a počas svetovej vojny; Prevrat, Éra komunizmu v meste Vép a Záver.

Helenino dielo je písané pomerne objektívne, s dôrazom na osudy jednotlivcov (najmä jej blízkej vyššej spoločnosti). Do popredia vystupuje jej zmysel pre humor i pomerne ostrú kritiku.²²² Dôležitú úlohu v autorkinom

²¹⁷ OBERNDORFF, ref. 1, s. 22 an.

²¹⁸ OBERNDORFF, ref. 1, s. 244.

²¹⁹ Irma rod. Migazziová zomrela dňa 26. septembra 1923 na zápal slepého čreva. OBERNDORFF, ref. 1, s. 245.

²²⁰ ZELENAY, Richard. *Spomienky Heleny Erdődy*. Dostupné na internete (cit. dňa 16. marca 2011)

http://slachta.kosztolanyi.com/modules.php?name=K88_News&file=article&sid=48

²²¹ Exemplár, nachádzajúci sa vo Vlastivednom múzeu Hlohovec, pochádza z roku 1929.

²²² Oba fakty sa prejavujú napr. pri opise návštevy cisára na hlohovskom panstve 9. – 11. septembra 1891. Helena presne uvádza mená ľudí cisárovo sprievodu, aj miesta, kde počas

živote zaberá cisárovná Alžbeta i neverný manžel František Xaver.²²³ Heleninou typickou črtou je záľuba vo veciach nadprirodzených; autorka sama o sebe uvádzala, že má schopnosť videní a predtúch.²²⁴ Helena Erdődyová je pomerne otvorená zmenám, iným kultúram či dobrodružstvu;²²⁵ z jej autobiografie cítiť nadhľad a istú pokoru, danú pravdepodobne vekom. Udalosti

jeho návštevy prespávali. Autorka nezvyčajne kriticky opisuje prípravu, prebiehajúcu na hlohovskom zámku pod vedením cisárskeho dvora: „Viac ako dva týždne pred príchodom panovníka sa zjavil nečakane z Viedne ochranca dverí so skupinou umývačov. Pyšným krokom prešiel siene určené pre cisára a ihneď nechal prestavať nábytok. Nové usporiadanie sa jeho pánovi vôbec nepáčilo a nakoniec všetko skončilo na pôvodnom mieste. Len čo zmizol tento nábytkový umelec, objavila sa ďalšia pohroma s priliehavým priezviskom „Brennessel“ (žihlava). Predstavil sa ako dvorný dodávateľ kachlí a hneď zamieril do kuchyne. Tam vysvetľoval, že náš prvotriedny krb musí zmiznúť a na jeho mieste bude stáť jeho majstrovské dielo. Po dlhých hádkach sme prišli ku kompromisu, že síce môže postaviť svoj krb, ale po odchode dvora ho rozoberie a postaví znovu starý. Aká dobrá to bola dohoda! Čoskoro sa ukázalo, že nový krb je natoľko nebezpečný, že počas jeho trvania musel byť na streche neustále hasič a polieval rozžeravený komín, aby nevznikol požiar. Ako tretie zjavenie prišiel dvorný dodávateľ koberec. Ten chcel zase obložiť všetky schody a chodby množstvom lacných a nevkusných tapisérií, čo sa nám podarilo odvrátiť len s veľkou námahou. Posledným zlom bol pán z dvornej jazdiarne, ktorý chcel nasilu dať oblieť steny jazdiarne, ktoré sme niekoľko hodín predtým vybielili my, ale po ostrom proteste od toho upustil. Tým sa predstavenie darmožráčov skončilo a zámok sme odovzdali dvornému hospodárstvu. Ponechali sme si iba rodinné spálne, priestory pre služobníctvo a biliardovú miestnosť ako salón.“ ZELENAY, Richard. *Spomienky Heleny Erdődy*. Dostupné na internete:

http://slachta.kosztolanyi.com/modules.php?name=K88_News&file=article&sid=48 (cit. dňa 16. marca 2011).

²²³ Podľa správ z pamätného spisu Ludovíta Wintera udržiaval F. X. Erdődy nelegitímny vzťah s Olgou Bárky – Wawákovou, dcérou bývalého notára v obci Banka pri Piešťanoch, s ktorou sa zoznámil okolo roku 1897. NOVOSEDLÍK, ref. 164, s. 4. Helena Erdődyová opisuje deň manželovej smrti ako jeden z najstrašnejších a najsmutnejších dní („einer der traurigsten und schrecklichsten Tage“). „Keď sa dňa 31. januára 1906 vrátili deti z divadla, rozlúčiac sa s nimi, pobrala som sa spať. Odrazu niekto začal búchať na dvere a komorník mi rozčúlene hlásil, že pri zbliekaní jeho excelencia náhle upadla do bezvedomia. Vraj po chvíli sa pán prebral, ale po uložení do posteľe opäť zamdlel.“ ZELENAY, Richard. *Spomienky Heleny Erdődy*. Dostupné na internete :

http://slachta.kosztolanyi.com/modules.php?name=K88_News&file=article&sid=86 (cit. dňa 12. apríla 2011).

²²⁴ Helena väčšinou nevedela, o aké osoby v jej predtuchách ide, až neskoršie udalosti jej presnosť vidín potvrdili. Autorka venuje pozornosť nadprirodzeným udalostiam najmä pri zmienke o smrti blízkych príbuzných; pričom udalosti sa vyskytujú takmer výlučne až v druhej časti *Spomienok*.

²²⁵ Z uvedeného pohľadu je dôležité obdobie strávené po svadbe s F. X. Erdődym na zámku v Somlővare, kde zrejme po prvýkrát prichádza do styku s Cigánmi, či zločineckými skupinami. Tiež spoznáva mentalitu Maďarov, ktorých hodnotí ako ľudí, čo majú vrodené dobré maniere a vedia si užívať život. OBERNDORFF, ref. 1, s. 87 an.

interpretuje aj hodnotí ako svedok, ktorého síce zasiahli, no čas stihol zahľadiť rovnako dobré, ako aj zlé emócie; na druhej strane dokáže dobro a zlo jasne rozlíšiť.²²⁶ Istý odstup však samozrejme súvisí aj s autorkinou výchovou a faktom, že „*Spomienky*“ boli určené na čítanie pre širokú verejnosť.

K dielu je pripojený predslov Karla von Oberndorff, napísaný v máji 1928 vo Viedni. Autorkino dielo vyzdvihuje ako dielo ženy, ktorá prežila obdobie zahŕňajúce absolutizmus a republiku; Františka II. i Bélu Kuna. Na konci *Spomienok* je pripojená krátka história rodov Oberndorffovcov a Erdődyovcov; prvá z nich bola spísaná podľa „*Wappenbuch des Grafen Lambert Oberndorff*“²²⁷ a druhá podľa Dr. Karola Giaia.

Nasledujúce roky prežívala Helena Erdődyová pravdepodobne na zámku Vép. Tu oslavila tiež svoje sté výročie – zrejme s Alexandrom Erdődym a Lisou Draskovičovou s rodinou.²²⁸ Vo Vépe (Wettendorfe) napokon Helena Erdődyová, rod. Oberndorffová zomrela dňa 29. februára 1932.²²⁹

²²⁶ Pozri autorkin pohľad na obdobie r. 1918 – 1919.

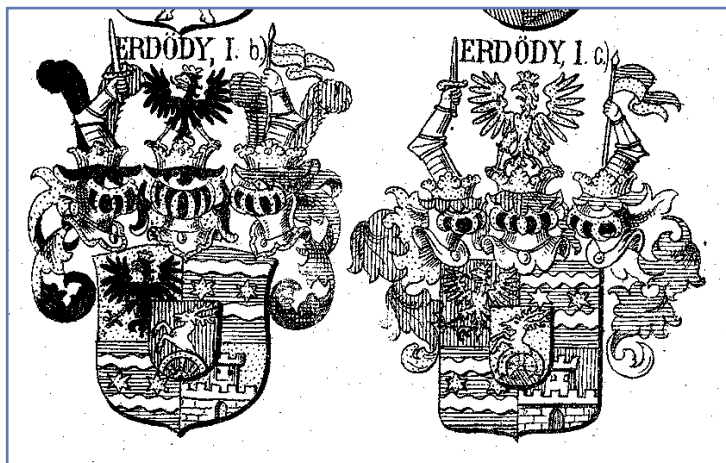
²²⁷ Kniha erbov grófa Lamberta Obendorffa.

²²⁸ Pri tejto príležitosti bol Helene Oberndorffovej venovaný článok „*Eine hundertjährige Autorin*“ vo „*Wiener Salonblatt*“. Autor článku v skratke načrtáva jej život aj prostredníctvom života jej manžela – ako dediča panstva Galgócz a Piešťan, zakladateľa železnice cez rieku Váh a prenajímateľa piešťanských kúpeľov Alexandrovi Winterovi. Článok ukazuje fotografie portrétov manželov Erdődyovcov v päťdesiatych rokoch; zároveň zverejňuje autorkinu fotografiu zo zámku Vép, kde prežívala svoju starobu. *Eine hundertjährige Autorin*. In *Wiener Salonblatt*, 24. november 1931, č. 24, s. 2.

²²⁹ *Descendants of Conradus de Oberndorf*. Dostupné na internete: (cit dňa 12. apríla 2011)

<http://worldroots.com/foundation/european/conradusoberndorfdesc.htm>

Príloha č. 1. Portréty Alžbety Erdődyovej, rod. Mayerovej a Jozefa Erdődya z inventáru hradu Červený Kameň (obraz č. O 616; O 619). Dolu detaily erbu rodu von Mayer. Archív Vlastivedného múzea v Hlohovci, bez označenia.

Príloha č. 2. Hore - dve verzie erbu rodu Erdődyovcov podľa Siebmachera. Dolu – erb rodu von Mayer z armálesu v Libri regii. Archív Vlastivedného múzea v Hlohovci, bez označenia.

Príloha č. 3. Erb Alžbety Erdődyovej, rod. Mayerovej, ktorý bol umiestnený na priečelí kaštieľa v Tovarníkoch. Archív Vlastivedného múzea v Hlohovci, bez označenia.
Dolu – Kaštieľ v Tovarníkoch, fotografia z r. 1945. Pamätná kniha obce Tovarníky, 1936 – 1947, s. 207. an.

Príloha č. 4. Zámok v Hlohovci v súčasnosti. Foto archív autorky.
Dolu interiér zámku z 19. storočia. LEHOTSKÁ, Darina, ref. 35, obrázková príloha.

Príloha č. 5. Portréty Heleny Erdődyovej, rod. Oberndorffovej a Františka Xavera Erdődyho, pôvodne umiestnené v interiéri zámku v Hlohovci. Inventár Balneologického múzea v Piešťanoch, Vila Dr. Lisku. Dolu portrét Heleny Erdődyovej z neskoršieho obdobia. OBERNDORFF, VON Helena, ref. 1, s. 112.

Príloha č. 6. Erby rodu Oberndorffovcov; hore erb Alberta Oberndorffa (1870 – 1963) umiestnený na zámku Neckerhausen. Dolu erb podľa Siebmachera. Dostupné na internete: <http://www.wappenbuch.com/imagesC/C136.jpg> (ku dňu 16. apríl 2011).

Príloha č. 7. Pamätné mince vyrazené pri príležitosti výročia zlatej svadby Heleny Erdődoyovej., rod. Oberndorffovej a Františka Xavera Erdődého. Dolu titulná strana zborníka piesní, zozbieraná pri tej istej príležitosti Heleninou sestrou Teréziou Juncker – Bigatto, rod. Oberndorffovou. Archív Vlastivedného múzea v Hlohovci, bez označenia.

UZOVSKÝ ŠALGOV NA STARÝCH MAPÁCH 18. A 19. STOROČIA

Rastislav LUKÁČ

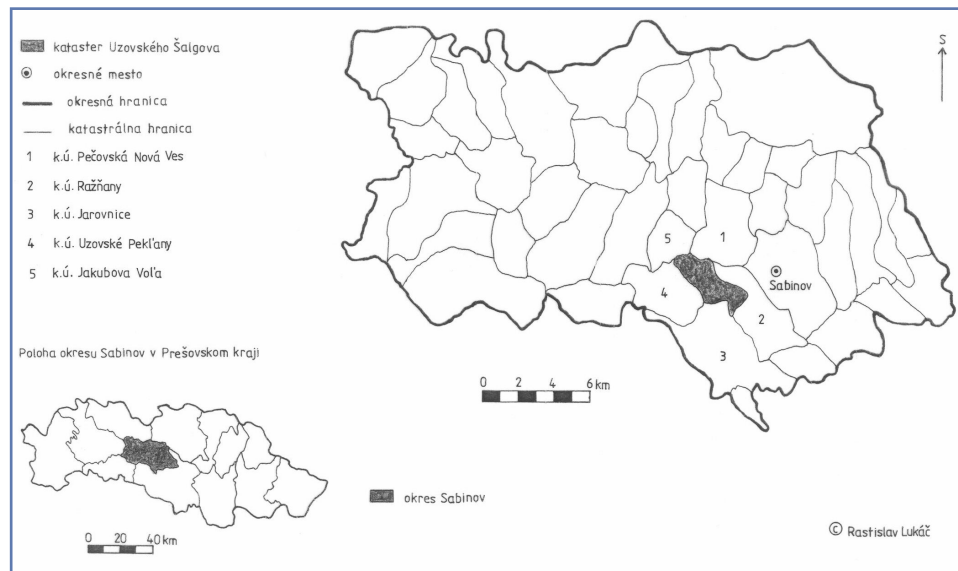
Rastislav LUKÁČ: Village Uzovský Šalgov on old maps dated into 18th and 19th century. Following article analyses old maps dated into 18th and 19th century containing the village Uzovský Šalgov. Article highlights the research potential of historical maps as important historical source and shows the possibilities of their interpretation. Maps enable to set exact boundaries of geographical area, describe, analyse and interpret the development of inhabited area and hinterland, the prevailing aim of usage of particular parts of landscape. Focus is given on maps originally prepared for military purposes. These maps contain information interesting for historians. Comparison on land-use shows the changes during several centuries. Further information to the topic offer other sources, chronicles, oral history, documents preserved in archives. Combination of these sources enables to create vivid picture of researched problems.

Keywords: maps; village Uzovský Šalgov; land-use; historic-geographical research

Objektom výskumu v tejto práci sú staré mapy, ktoré vznikli v 18. a 19. storočí a je na nich zobrazená obec Uzovský Šalgov. Cieľom je upriamiť pozornosť na staré mapové diela veľkých a stredných mierok, na ktorých je vyobrazený kataster obce Uzovský Šalgov, a prostredníctvom ich opisu a interpretácie poukázať na potenciál starých máp pre výskum vývoja krajiny konkrétneho vidieckeho sídla a jeho zázemia, nepriamo aj na význam máp ako historického prameňa. Jadrom práce je popis a čiastočná analýza starých vojenských máp, najmä z hľadiska sledovania vývoja využívania miestnej krajiny a rekonštrukcie vývoja intravilánu Uzovského Šalgotva v 18. a 19. storočí, resp. až po rok 1918. Nerobím si nárok na úplne vyčerpanie témy v tom zmysle, že by som tu analyzoval všetky staré mapy, na ktorých je zachytená obec Uzovský Šalgov. Analyzujem len tie mapy, ktoré sa mi podarilo doteraz zhromaždiť.

Mapa je výberové a generalizované grafické zobrazenie objektov a javov v určitej časti zemského povrchu, ktoré v závislosti na mierke mapy môže byť schematickým modelom, ale aj reálne verným zobrazením.¹ Aj touto definíciou je možné poodhaliť význam starých máp ako historicko-geografického prameňa, ktorý primárne vypovedá o stave krajiny, o tom ako prispôboval človek krajinu svojim potrebám. Mapy sú čiastkovými formami pamäte krajiny. Skúmanie starých máp veľkých a stredných mierok je jednou z ciest ako študovať dejiny malého regiónu. Mapy totiž ponúkajú obraz krajiny skúmaného územia v určitej dobe a na základe ich analýzy je možné sledovať napríklad územný vývoj sídla, vývoj využívania krajiny jeho chotára a pod. Mapy zachytávajú aj historickú toponymiu, ktorej štúdium je samo osebe osobitnou vedou.

Dôkladné poznanie vybraného územia a jeho mapového zobrazenia v rôznych časových horizontoch v kombinácii so štúdiom často útržkovitých a jednostranne orientovaných historických prameňov pomáha odpovedať na otázky typu: „Ako využíval človek v minulosti miestnu krajinu?“ alebo „Ako sa vplyvom človeka a prírodných procesov menilo skúmané územie?“.

Mapa 1. Poloha obce Uzovský Šalgov v okrese Sabinov.

¹ PRAVDA, Ján. *Stručný lexikón kartografie*. Bratislava : Veda, 2003. s. 79, heslo mapa.

Poloha a vymedzenie územia

Obec Uzovský Šalgov leží približne 3 km na juhozápad od mesta Sabinov, v južnej časti sabinovského okresu, ktorý je súčasťou Prešovského kraja. Kataster skúmanej obce má rozlohu 6,43 km² (643 ha) a k 31. decembru 2007 na jej území žilo 593 obyvateľov.² Kataster má pretiahnutý tvar v severozápadno-juhovýchodnom smere (mapa 1) a susedí s chotármi piatich obcí.

Mapa 2. Kataster obce Uzovský Šalgov.³

² Mestská a obecná štatistika. [Online]. Dostupné na internete: <http://www.statistics.sk/mosmis/run.html> [Cit. 17. jún 2008].

³ Kartografický podklad tvorí *Základná mapa ČSFR 1: 25 000 (27-443 Sabinov)*. Bratislava : SÚGK, 1992 a *Základná mapa SR 1: 25 000 (27-441 Pečovská Nová Ves)*. Bratislava : ÚGKaK, 1993.

Matematicko-geografickú polohu obce je možné vyjadriť polohou jej stredu, ktorý stotožňujem s polohou Kostola sv. Imricha, ktorý sa nachádza v nadmorskej výške 365 m n. m. a jeho súradnice sú 49° 05' severnej geografickej šírky a 21° 03' východnej geografickej dĺžky. Najvyšší bod katastra leží na severovýchodnom výbežku Kamennej a má nadmorskú výšku 754 m n. m. (je to zároveň najzápadnejšie miesto chatára). Najnižší bod katastra sa nachádza v nive potoka Šalgov, v mieste kde potok opúšťa kataster obce, má nadmorskú výšku 348 m n. m.⁴

Kataster Uzovského Šalgova sa rozprestiera na rozhraní geomorfologických celkov Bachureň a Spišsko-šarišské medzihorie, pričom jeho väčšia, severozápadná a južná časť, leží v Bachurni a menšia, východná časť, leží v podcelku Spišsko-šarišského medzihoria, v Šarišskom podolí,⁵ kde sa nachádza aj intravilán obce, ktorý je tým pádom v rámci chatára umiestnený excentricky. Z hľadiska pôdorysno-genetického sa Uzovský Šalgov v priebehu stredoveku a novoveku vyvinul ako potočná radová dedina.⁶

Uzovský Šalgov sa nachádza na území niekdajšej Šarišskej stolice (resp. župy). Po vzniku Československa bol Šalgov súčasťou Košickej župy a okresu Sabinov (1923 –1927). Od roku 1928 ostal v okrese Sabinov. V rokoch 1938 –1945 sa zmenilo zaradenie okresu do Šarišsko-zemplínskej župy. V období 1949 –1960 patril okres Sabinov do Prešovského kraja. V roku 1960 zanikol okres Sabinov, obec spadala až do roku 1996 do okresu Prešov a do Východoslovenského kraja. Dnes je obec opäť súčasťou okresu, resp. obvodu Sabinov a patrí do Prešovského kraja.⁷

Uzovský Šalgov na starých mapách 18. a 19. storočia

Pod pojmom staré mapy rozumieme dobové mapy, mapy vytvorené v minulosti, ktoré v čase svojho vzniku zobrazovali aktuálny priestor, vtedajšie objekty a javy na zemskom povrchu tak, ako ich v danej dobe vnímali tvorcovia máp. Historické mapy, na rozdiel od starých máp, znázorňujú objekty a javy spojené

⁴ Šarišská vrchovina - Branisko : Edícia letných turistických máp 1 : 50 000. Harmanec : VKÚ, 1995.

⁵ MAZÚR, Emil – LUKNIŠ, Michal. Geomorfologické jednotky. Mierka 1 : 500 000. In MAZÚR, E. (ed.). *Atlas Slovenskej socialistickej republiky*. Bratislava : SAV; SÚGaK, s. 54–55.

⁶ GÜNTHEROVÁ, Alžbeta (ed.). *Súpis pamiatok na Slovensku III (R-Ž)*. Bratislava : Obzor; SÚPSOP, 1969, s. 354.

⁷ ŽUDEĽ, Juraj. *Stolice na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1984, s. 120-121. KOREC, Pavol et al. *Kraje a okresy Slovenska : Nové administratívne členenie*. Bratislava : Vyd. Q 111, 1997, s. 236. BELEJ, Milan. *Šarišská župa : sčítanie obyvateľstva 1869*. Inventár. Prešov : Štátny oblastný archív, 2002, s. 2–4.

s minulosťou a slúžia primárne pre účely štúdia dejepisu (resp. histórie).⁸ Pre účely tohto príspevku som zhromaždené mapy podľa množstva zobrazovaného obsahu a dôvodu ich vzniku rozdelil do viacerých skupín:

1. prehľadné mapy (zväčša všeobecno-geografické) – sú to tie mapy, ktoré zobrazujú štáty (Uhorsko, ČSR, ČSSR, Slovensko) alebo ich časti (stolice, kraje, okresy), majú väčšinou malú mierku a Uzovský Šalgov je tu najčastejšie zobrazený len ako sídlo, výnimočne aj s hranicami svojho katastra.
2. vojenské mapy – sú to mapy stredných a veľkých mierok vytvorené pre vojenské účely a pre malé sídla ako je aj sledovaná obec majú zásadný význam kvôli svojej informačnej bohatosti.
3. katastrálne mapy – ide o polohopisné mapy veľkých mierok, ktoré boli vyhotovené pre potreby bývalého pozemkového katastra a pozemkovej knihy.⁹

Uzovský Šalgov na mapách 18. storočia

Prvou mapou, ktorá stojí za zmienku v súvislosti s katastrom obce Uzovský Šalgov je **Krayova mapa Spišskej stolice** (*Ichnographische delineation des ganzes Zipser Comitates*, 1715; mierka 1: 116 000). Táto mapa je zaujímavá nielen na svoju dobu pomerne veľkou mierkou, ale aj tým, že je to vôbec prvá samostatná mapa historického územného celku na území Slovenska.¹⁰ Krayova mapa okrem samotného Spiša zobrazuje aj územie za jeho hranicami, aj západnú časť Šarišskej stolice so sídlami, ktoré ležia v údolí Torysy (obr. 1). Uzovský Šalgov žiaľ medzi nimi nie je, aj keď by na to na mape priestor bol. Najbližšími zobrazenými sídlami k Šalgovu sú Pečovská Nová Ves (*Nove ves*) a Sabinov (*Cibinium*).

Krayova mapa siaha východným smerom až po úroveň pohoria Čergov a najvýchodnejším sídlom je obec Lada v pravom dolnom rohu mapy. Územie pohoria Bachureň, na okraji ktorého leží aj Uzovský Šalgov, je na tejto mape zobrazené len schematicky, kopčekovou metódou. Bolo to územie, ktoré bolo už mimo hlavného záujmu autora mapy. Mimo Spiša Kray zobrazoval len hlavné komunikačné trasy, čo pre západnú časť Šariša predstavovala cesta zo Spiša cez Branisko (na mape ako *Bransko*) na Prešov (*Eperiesinum*), cesta údolím Torysy

⁸ NOVÁK, Václav – MURDYCH, Zdeněk. *Kartografie a topografie*. Praha : SPN, 1988, s. 267-268.

⁹ PRAVDA, ref. 1, s. 84, heslo katastrálna mapa.

¹⁰ PRIKRYL, Lubomír. *Vývoj mapového zobrazovania Slovenska*. Bratislava : Veda, 1977, s. 119.

od Košíc (*Cassovia*) cez Prešov na Sabinov a Lipany (Kray tu výnimočne uvádza všetky 3 mená Lipian – *Siebenlinden, Hethars, Lipani*) a cesta spájajúca Lipany so Spišom cez Brezovicu (*Berzevitz*) a Nižný Slavkov (*N. Schlauch*). Zaujímavosťou je, že miestny názov *Salgo* sa na Krayovej mape vyskytuje, na juh od Prešova, predstavuje však obec Šalgovík, ktorá je dnes miestnou časťou Prešova.

Obr. 1. Výrez z Krayovej mapy Spiša (1715), okolie Sabinova. Zdroj: PURGINA, Ján. Samuel Mikovíni 1700 – 1750. Život a dielo. Bratislava : Správa geodézie a kartografie na Slovensku, 1958, mapa 41.

Ďalšou mapou, na ktorej by mohol byť zobrazený Uzovský Šalgov a ktorá nebola doteraz publikovaná, je Mikovíniho mapa Šarišskej stolice. Tá mohla byť pripravovaná buď na vydanie pre rozsiahle Belove diela *Notitia Hungariae novae historico-geographica* alebo ju vytvoril jej predpokladaný tvorca Samuel Mikovíni pre svoj plánovaný atlas Uhorska.¹¹

¹¹ PRIKRYL, ref. 10, s. 157. Mikovíniho mapa pod názvom *Comitatus Sarosiensis* (rozmery 17,5 x 19,5 cm) by sa mala nachádzať vo viedenskom Albertine.

Uzovský Šalgov na mapách 19. storočia

Prvou významnejšou prehľadnou mapou, na ktorej bol Uzovský Šalgov zakreslený ako sídlo, je podľa mojich doterajších zistení **Lipského mapa Uhorska**. Jej pôvodný (skrátенý) názov je *Mappa generalis regni Hungariae* a jej hlavný obsah je na deviatich listoch (celkovo ich má 12). Tie postupne vychádzali v rokoch 1804 až 1808. Mierka, prevedená na metrickú sústavu, má hodnotu 1: 469 472.¹² Územie Šariša aj s Uzovským Šalgovom je na druhom liste tejto mapy (obr. 2). Lipského mapa je Prikrylom¹³ nazývaná ako „prvá moderná mapa Uhorska“, pretože je zostavená už vedeckými metódami. Okrem toho je veľmi podrobná, sú tam napríklad skoro všetky obce terajšieho okresu Sabinov. Legenda mapy je pomerne bohatá, obsahuje až 41 znakov,¹⁴ nie všetky sú však pre región Šariša využité.

Obr. 2. Výrez z Lipského mapy Uhorska (asi 1806), okolie mesta Sabinov s vyznačeným Uzovským Šalgovom.¹⁵

¹² PRIKRYL, ref. 10, s. 240.

¹³ PRIKRYL, ref. 10, s. 223.

¹⁴ PRIKRYL, ref. 10, s. 242.

¹⁵ Zdigitalizovaná podoba mapy. [Online]. Dostupné na internete: <http://mapy.vkol.cz> [cit. 3. feb. 2008].

Čo vlastne môžeme vyčítať z Lipského mapy? Vzhľadom na našu obec, ktorá je tu zobrazená len ako vidiecke sídlo, ide skôr o informácie, ktoré sa týkajú jej vzťahov k okoliu, napr. zaradenie k stolici a slúžnovskému okresu. Šarišská stolica sa na začiatku 19. storočia delila na šesť slúžnovských okresov. Uzovský Šalgov patril do Širockého okresu (*Processus Sirokiensis*; podľa obce Široké), čo dokladá aj Lipského mapa, ktorá okrem hraníc stolíc a slúžnovských okresov pre nami sledovaný región zobrazuje z líniových javov cesty (poštové a obchodné) a riečnu sieť (veľmi podrobná vzhľadom na mierku), z plošných javov zalesnené horské oblasti.

Z javov bodových sú to napríklad kúpele (Lipovce, Cemjata), poštové stanice (Bertotovce) alebo zrúcaniny hradov (Šariš). Zaujímavé je u Lipského používanie názvoslovia, pri niektorých sídlach uvádza v zátvorke aj ich slovenské názvy (napr. *Istvan vágás* – Štefanovce, *Tarza* – Torysa, *Tarko* – Kamenica) alebo výnimočne aj všetky názvy (v 3 jazykoch), ako je to opäť u Lipian. Lipský asi dobre poznal staršie mapové diela, medzi nimi asi aj Krayovu mapu Spiša a miestopisné lexikóny. Súčasťou popisu v mape sú aj názvy horstiev, z nášho okolia sú uvedené pohoria Branisko a Čergov (*Csorgo m.*). Celkovo, názvoslovie mapy bolo vždy u Lipského vysoko hodnotené aj oveľa neskoršími kritikmi.¹⁶

Pre úplnosť ešte uvediem, že Uzovský Šalgov je zakreslený aj na mape Šarišskej stolice, ktorú publikoval vo svojom príručnom atlase uhorských stolíc J. M. Korabinský (*Atlas regni Hungariae portatilis*, 1804). Mapa má rozmery 19 x 12 cm a mierku okolo 1: 575 000. Korabinského mapa môže byť prínosná hlavne z hľadiska poznávania konfesijného a národnostného zloženia obyvateľstva jednotlivých miest a obcí Šariša.¹⁷

Uzovský Šalgov na starých vojenských mapách

Staré vojenské mapy patria svojou dokumentačnou hodnotou k najcennejším mapám na Slovensku. Vďaka tomu, že vznikli pre špecifické vojenské účely z iniciatívy vojenských kruhov a s výdatnou štátnou podporou, majú svoje charakteristické vlastnosti,¹⁸ ktoré sú zároveň, z pohľadu historického geografa, ich prednosťami. Vojenstvo v polovici 18. storočia dosiahlo takú úroveň, že úspešná obrana Rakúskej monarchie si vyžiadala vznik nových kvalitných a dostatočne podrobných máp, ktoré by zachytili práve tie objekty a javy

¹⁶ Pozri PRIKRYL, ref. 10, s. 247.

¹⁷ PRIKRYL, ref. 10, s. 262, 265.

¹⁸ Pozri napr. aj MIKLOŠÍK, František. Staré vojenské mapy a mapová díla území Slovenské republiky. In KOVÁČOVÁ, M. (ed.). *Historické mapy* (Zborník z vedeckej konferencie, Bratislava, 24. – 25. apríla 1997). Bratislava : Kartografická spoločnosť SR, 1997, s. 166–173.

v krajine, najmä terén, ktoré sú dôležité z hľadiska presunov vojsk, jeho zásobovania a ubytovania, ale aj strategického plánovania a vedenia boja. To viedlo k vzniku máp 1. vojenského mapovania, ktoré je možné označiť ako prvé topografické mapy v Uhorsku.¹⁹ Tie totiž zobrazujú najcharakteristickejšie objekty a javy zemského povrchu, ako sú cesty, sídla, vodné toky a plochy výškové pomery a reliéf, vybrané (dominantné) druhy rastlinstva a pod.²⁰

Mapy 1. vojenského mapovania (tzv. jozefínskeho) z konca 18. storočia boli vôbec prvými podrobnými mapami pre väčšinu územia Slovenska. Tieto mapy boli farebné a ručne kreslené, vyhotovené v strednej mierke 1: 28 800 (okrem územia Spiša). Oblasť Šarišskej stolice bola vojenskými kartografmi mapovaná niekedy medzi rokmi 1769 –1772, tj. v prvej etape 1. vojenského mapovania Uhorska, kedy boli zmapované severné stolice pri vonkajšom oblúku Karpát susediace s Poľskom, od Trenčianskej stolice až po Zemplínsku stolicu.²¹ Kataster obce Uzovský Šalgov sa nachádza na dvoch mapových listoch (*Collone XXII, Sectio V* a *Collone XXII, Sectio IV*), čo je dobre viditeľné aj na spojenej mape šalgovského katastra (obr. 3). Túto účelovo „spojenú mapu“ datujem k roku 1770, pretože s veľkou pravdepodobnosťou odráža stav krajiny Uzovského Šalgova k tomuto roku.

Tým, že mapy 1. vojenského mapovania vznikli pre vojenské účely, zobrazujú vojensky dôležité objekty v krajine a z tohto hľadiska musíme skúmať nielen vojenskú mapu z roku 1770, ale aj ostatné vojenské mapy stredných mierok. Vojenský kartografi zakreslili v chotári Šalgova pomerne hustú **cestnú sieť** (čierne línie podfarbené žltou), napriek tomu, že v širšom okolí obce dominujú lesy. V porovnaní so súčasnosťou vynikne najmä význam cesty smerom na juho-juhozápad od intravilánu k najjužnejšiemu cípu chotára, za hranicou ktorého sa stretávalo viacero ciest. V tejto polohe, známej ako Bodoš, do začiatku 16. storočia existovala rovnomenná obec.²² Jej existencia je overená nielen stále živo používaným pomestným názvom a písomnými prameňmi, ale aj archeologickým prieskumom.²³ Je preto možné oprávnene predpokladať, že význam tejto cesty bol v stredoveku oveľa väčší ako v 2. polovici 18. storočia. Myslím si, že táto cesta mohla byť vtedy aj alternatívnou cestou spájajúcou Sabinov s Uzovskými Pekľanmi cez Šalgov, tj. vyháňajúcou sa Ražňanom a Jarovniciam, kadiaľ vedie súčasná cesta.

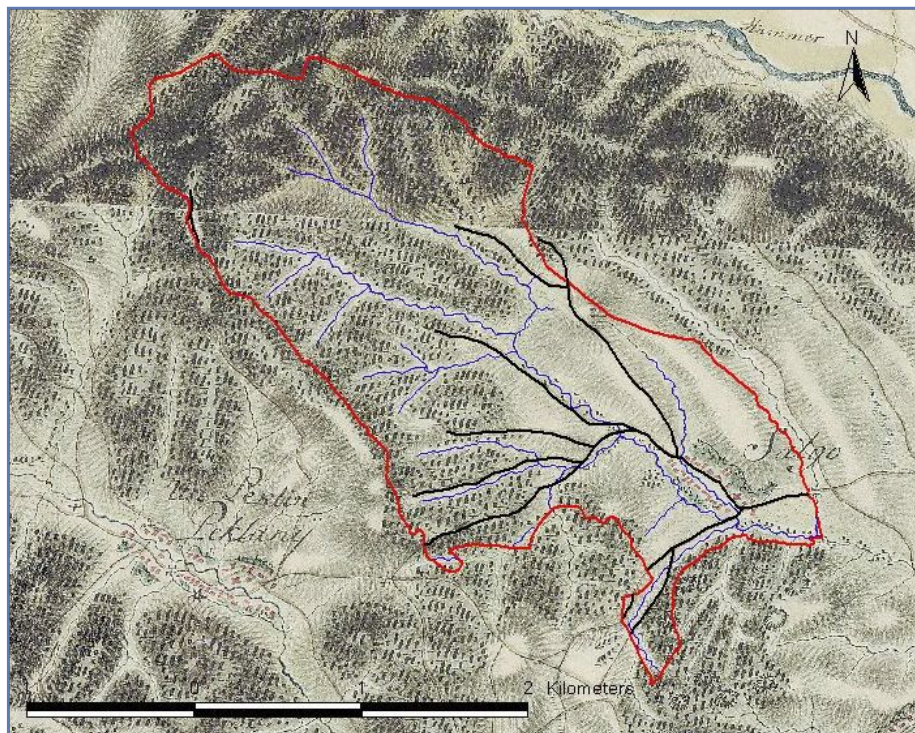
¹⁹ MIKLOŠÍK, ref. 18, s. 167.

²⁰ PRAVDA, ref. 1, s. 91, heslo vojenská mapa.

²¹ KLEIN, Bohuš. *Významné mestá Slovenska na tajných mapách 18. storočia*. Bratislava : Veda, 2003, s. 15.

²² ULIČNÝ, Ferdinand. *Dejiny osídlenia Šariša*. Košice : Východoslov. vyd., 1990, s. 33.

²³ LUKÁČ, Rastislav – ULIČNÝ, Marián. Prieskum zaniknutej obce Bodoš. In *AVANS v roku 1998*. Nitra : AÚ SAV, 2000, s. 126.

Obr. 3. Kataster Uzovského Šalgova na mape 1. vojenského mapovania (asi 1770), zvýraznené sú cesty a sieť potokov. Zdroj: © 1st Military Survey, Collone XXII, Sectio V and Collone XXII, Sectio IV, Austrian State Archive/Military Archive, Vienna.

Čo najpresnejšie sa snažili vojenski zememerači zakresliť aj **vodné toky** (modré línie), ktoré sú v našom chotári zakreslené ešte podrobnejšie ako v Základnej mape ČSSR 1: 10 000.²⁴ „Navyše“ zakreslené horné toky potokov mohli existovať, pretože v tých miestach sú v súčasnosti hlboko zarezané úvalinové doliny, svedčiace o lineárne pôsobiacich erózných procesoch.

Terén (relief) a výskopis je na mape vyjadrený skríženými šrafami podľa zásady „čím vyššie tým tmavšie“. Zakreslená situácia v chotári zodpovedá skutočnosti, jeho najvyššie časti sú na severnom a západnom okraji, kde je kresba najtmavšia. Výrazná vyvýšenina je aj južne od intravilánu (Bykoš), mimo hraníc katastra. Vrch Várhed' (juhozápadne od obce) nie je veľmi zvýraznený, nebol asi strategicky zaujímavý. Dedukujem, spolu s Prikrylom,²⁵ že zvýraznené boli tie kopce, z ktorých bol dobrý výhľad do okolia

²⁴ Základná mapa ČSSR 1: 10 000 (27-44-16). 2. vyd. Bratislava: SÚGK, 1988; Základná mapa ČSSR 1: 10 000 (27-44-11). 2. vyd. Bratislava: SÚGK, 1989.

²⁵ PRIKRYL, ref. 10, s. 209.

Jednotlivé triedy **poľnohospodárskej pôdy** sa na našej mape nedajú rozlíšiť, všade mimo lesného porastu je jednotná farba (svetlozelená alebo farba podkladu). Jednotlivé hony v extraviláne sa odlišujú len hustotou šraf, ktoré však pravdivo vypovedajú o sklonitosti terénu. Poľnohospodárska pôda dominuje vo východnej časti chotára.

Sídelný areál Uzovského Šalgova je sústredený okolo potoka Šalgov a zodpovedá zaradeniu obce k pôdorysno-genetického typu potočnej radovej dediny. Zástavba je vyjadrená pôdorysmi domov (24 ks) v červenej farbe, len kostol má iný tvar (schéma kríža). Táto farebnosť by naznačovala, že **kostol** a všetky **domy** sú murovanými stavbami, čo môžeme s istotou povedať len o kostole. Pri väčšine ostatných objektov predpokladáme, že boli drevené, čo znamená, že pri kreslení tohto mapového listu sa kartografi nedržali pravidla, podľa ktorého sa drevené farby označujú čiernou farbou. Porušili to aj pri ostatných obciach tejto sekcie, kde sú tiež všetky stavby označené červenou farbou (pozri napr. zakreslenie intravilánu obce Uzovské Peklany na obr. 3).

Počet domov 24 najskôr nezodpovedá skutočnosti a ide len o orientačné číslo, čo potvrdzujú aj tvorcovia českého interpretačného kľúča k 1. vojenskému mapovaniu.²⁶ A podľa *Vlastivedného slovníka obcí*²⁷ v roku 1787 mal Uzovský Šalgov až 34 domov. Zoskupenie domov naznačuje umiestnenie zástavby v rámci chotára, resp. sídelnú štruktúru intravilánu. Poslednými prvkami v štruktúre krajiny skúmaného katastra, ktoré sú čitateľné na vojenskej mape, sú **prídomové záhrady** (tmavozelená farba s menšími čiernymi škvrkami), obklopujú sídlo zo severu a juhu, a **nelesná stromová vegetácia** popri potoku Šalgov.

Pri opise mapy 1. vojenského mapovania je potrebné zmieniť sa ešte o doplnujúcom prameni k mapám. Je jedinečným zdrojom informácií o technickej a hospodárskej infraštruktúre sídel, i o fyzicko-geografických pomeroch územia. Súčasťou mapovania bola totiž aj tvorba vojenských opisov krajiny, ktoré sú zoradené podľa sídel v jednotlivých mapových vrstvách. Do predtlačných rubrik, vyplňaných vojenskými merníkmi, bolo zapísané to, čo nebolo možné zrozumiteľne premietnuť do mapy. Pozornosť sa opäť sústredila na objekty dôležité z vojensko-strategického hľadiska.²⁸ Po názve lokality (sídla) nasledovalo administratívne zaradenie k stolici a rubrika o vzdialenosti do susedných i vzdialenejších sídel (vyjadrená zväčša v hodinách). Pre historika

²⁶ [Online]. Dostupné na internete: <http://projekty.geolab.cz/cd/klic1.htm>, <http://projekty.geolab.cz/cd/klic2.htm> [Cit. 2. marca 2008].

²⁷ KROPILÁK, Miroslav (ed.). *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku III*. Bratislava: Veda, 1978, s. 223.

²⁸ KLEIN, ref. 21, s. 19–20.

bude asi zaujímavejších ostatných šiest rubriík, ktoré však nemusia byť vyplnené pri každej obci: 1. pevné stavby, 2. vodstvo, 3. lesy, 4. lúky a močiare, 5. cesty a hradske, 6. okolité vrchy. Zatiaľ sa mi nepodarilo získať vojenské opisy krajiny Uzovského Šalgova, ich vyťaženie ostáva otvorenou otázkou do budúcnosti.

Druhé vojenské mapovanie (Františkovo) na území Slovenska prebehlo v dvoch rôznych etapách, prvá v rokoch 1819 až 1827 (severné a východné Slovensko) a druhá v rokoch 1837 až 1858 (čiastočne západné, celé stredné a južné Slovensko). Časť západného Slovenska sa vôbec nezmapovala. Mapovanie riadilo už Topografické oddelenie Hlavného ubytovateľa, ktorému predchádzalo trigonometrické vymeriavanie. Mapy 2. vojenského mapovania tak vznikli už na geodetických základoch, no v rovnakej v strednej mierke 1: 28 800 ako mapy 1. vojenského mapovania. Len niektoré vojenské výcvikové priestory a tábory, a okolie veľkých miest sa zmapovalo v mierke 1: 14 400.²⁹ Nové mapy boli tiež ručne kreslené a farebné (až v 11 farbách). Vyjadrenie georeliéfu šrafovaním sa riadilo už podľa Lehmannovej stupnice, vrstevnice ešte neboli použité a výškové údaje sa na mapách vyskytujú ojedinele.³⁰

Kataster obce Uzovský Šalgov sa nachádza tentoraz len na jednom mapovom liste (*Section 35, Colonne XL*). Oblasť v okolí Sabinova bola mapovaná niekedy okolo roku 1820,³¹ preto mapu Uzovského Šalgova datujem k roku 1820 (obr. 4).

Rovnako ako pri 1. vojenskom mapovaní, aj tentoraz sa pre územie každého mapového listu vyhotovoval i vojensko-geografický opis, ktorý bol primárne zameraný na stav ciest, mostov, stavieb (kostolov, domov, mlynov, rôznych hospodárskych budov a pod.), šírku riek a potokov, kvalitu ich brehov, ďalej na priechodnosť lesov a močiarov a v neposlednom rade aj na ubytovacie možnosti pre armádu.³²

Obr. 4. Kataster Uzovského Šalgova na mape 2. vojenského mapovania (asi 1820). Zdroj: © 2nd Military Survey, Section 35, Colonne XL, Austrian State Archive/Military Archive, Vienna.

Mapa 2. vojenského mapovania sa na prvý pohľad líši od staršej predchodkyne výraznejšou kresbou, z ktorej vystupuje, pre sledovane tried využitia krajiny, najmä fakt, že **orná pôda** (farba podkladu) sa dá odlišiť od **trvalo trávnych porastov** (svetlozelené plochy), aj keď niektoré svetlozelené odtiene sa svojou farebnosťou blížia k farbe podkladu. Vo všeobecnosti možno povedať, že lúky a pasienky sú buď vo vyšších polohách (najmä v západnej časti chotára), alebo ak sú v nižších polohách, tak sa koncentrujú v blízkosti potoka, v miestach, ktoré sú ešte aj v súčasnosti najviac zamokrené (západne od intravilánu – poloha Lúky). Orná pôda dominuje vo východnej časti katastra.

Plocha poľnohospodárskej pôdy sa mohla čiastočne zmenšiť a to hlavne na úkor rozšírenia **prídomových záhrad** alebo sádov. Najmarkantnejšie je to viditeľné v hlavnej osi osídlenia, ktorou je potok pretekajúci stredom obce zo SZ na JV. Popri ňom sa rozširujú, smerom na severozápad a hlavne na juhovýchod, aj plochy záhrad a sádov.

Cestná sieť a tiež **sieť vodných tokov** je veľmi podobná tej z roku 1770, aj keď miestami nie sú dostatočne čitateľné. Najväčší rozdiel medzi oboma vojenskými mapami je v kresbe terénu v kombinácii so zaznačením rozšírenia lesných porastov. Lehmannove šrafy svojou hustotou vyjadrujú zvyšujúcu sa

²⁹ ŽUDEL, Juraj. Vývoj mapového zobrazenia Slovenska. In MAZÚR, E. – JAKAL, J. (eds.). *Atlas SSR : Textová časť*. Bratislava : Veda 1982, s. 16. NOVÁK, Václav. Staré mapy jako pramen pro stanovení územních změn v krajině. In HÁJEK, M. (ed.). *7. kartografická konference* (Bratislava, september 1984). Bratislava : Slovenská kartografia, 1984, s. 122.

³⁰ ŽUDEL, ref. 29, s. 16. PRAVDA, ref. 1, s. 284.

³¹ JANKÓ, Annamária – PORUBSKÁ, Bronislava. *Vojenské mapovanie na Slovensku 1769 – 1883*. Bratislava : PÚ SR, 2010, s. 71.

³² PRAVDA, ref. 1, s. 284.

sklonitosť terénu. Pri svahoch s vyššími sklonmi sa stráca farba podkladu a aj čitateľnosť terénu.

Sídelná zástavba Uzovského Šalgova je na mape z roku 1820 síce menej výrazná ako u staršej vojenskej mapy z roku 1770, ale zdá sa, že viac zodpovedá reálnemu stavu. Niektoré stavby sa nedajú bezpečne identifikovať, napočítal som ich 46, čo je veľmi blízky počet k údaju vo *Vlastivednom slovníku obcí*,³³ podľa ktorého v roku 1828 stálo v Uzovskom Šalgove 49 domov. Nedajú sa presne rozlíšiť obývané domy od hospodárskych stavieb, bezpečne identifikovateľný je len kostol. Zakreslenie ulíc poukazuje na fakt, že minimálne už na začiatku 19. storočia bolo zastavané aj územie šošovkovitého tvaru medzi hornou a dolnou ulicou, ktoré sa od seba oddeľujú niekde povyššie kostola (smer na severozápad). Jednoznačné je zahusťovanie sídelného areálu.

Uzovský Šalgov na katastrálnych mapách

Prvé katastrálne mapy na území niekdajšieho Uhorska vznikali príležitostne už v 1. polovici 19. storočia, ich účel bol jednoznačne hospodársky a majetkovo-právny. Zo strany štátu išlo o snahu vytvoriť podklad pre ustanovenie pozemkovej dane. Prvým do praxe uvedeným katastrom bol tereziánsko-jozefský kataster. Neskorší stabilný kataster bol ustanovený patentom cisára Františka I. v roku 1817, no v Uhorsku patent o budovaní stabilného katastra vyšiel až v roku 1849. Šľachte sa ho totiž podarilo „sabotovať“ viac ako tri desaťročia. Podrobné systematické merania pre účely stabilného katastra začali v Uhorsku napokon až v roku 1856.³⁴

V Oblasťnom archíve v Prešove sa nachádzajú tri katastrálne mapy Uzovského Šalgova, najstaršia je z roku 1846 (je značne poškodená), druhá (nedokreslená) je z roku 1858 a tretia, ktorú sa podarilo aj zložiť z fotografií je z roku 1866 (fotené bez statívu za zlých svetelných podmienok).³⁵ Povaha všetkých máp je podobná, zobrazujú pozemkovú držbu, ktorá je zároveň obrazom využitia zeme na území katastra obce. Špecifikom týchto máp je osobitné vyčleňovanie plôch ornej pôdy, lúk, pasienkov a lesa patriacich pánovi a urbarníkov. Obraz, ktorý táto mapa podáva o triedach využitia krajiny, je veľmi podobný tomu z mapy z roku 1820, preto sa ním na tomto mieste nebudem bližšie zaoberať, iba ho stručne zhodnotím. Orná pôda dominuje vo východnej časti katastra, lúky a pasienky sú buď v blízkosti potoka, na

zamokrených polohách, alebo pod lesom, kde je terén strmý a pôda menej kvalitná.

Rekonštrukcia vývoja intravilánu Uzovského Šalgova

Rekonštrukcia územného vývoja intravilánu obce Uzovský Šalgov vychádza hlavne z informácií získaných z dostupnej sekundárnej literatúry, z analýzy vojenských a katastrálnych máp, čiastočne zo spomienok starších obyvateľov obce a z kroník.

Na základe doterajšieho poznania písomných prameňov je možné **vznik Uzovského Šalgova** ako sídelnej jednotky položiť približne na **koniec 13. storočia**, resp. prelom 13. a 14. storočia. Prvá priama písomná zmienka o obci, ktorá neskôr dostala meno Uzovský Šalgov, sa nachádza v listine kráľa Karola Róberta z roku 1323. Osada, ktorá ležala na hornom toku potoka Šalgov sa tu uvádza pod maďarským názvom **Totfalu**, teda Slovenská Ves, čo poukazuje na skutočnosť, že v nej bývali Slováci.³⁶

Kde ležala táto najstaršia osada? Keďže archeologický výskum na území intravilánu obce sa ešte neuskutočnil, môžem len dedukovať, že stála v okolí miesta, kde dnes stojí kostol, resp. medzi potokom Šalgov a potôčikom, ktorý ešte aj dnes tvorí os obce a je ľavostranným prítokom potoka Šalgov. Túto domnienku čiastočne podporuje aj fakt, že najneskôr v tridsiatych rokoch 14. storočia už v obci stál drevený kostolík,³⁷ v blízkosti ktorého sa najskôr koncentrovalo osídlenie.

Šestnásťte storočie je podľa historikov v dejinách Šalgova storočím stagnácie, znížil sa počet obyvateľov obce a došlo aj k ich schudobneniu (zdanené boli maximálne len 2 porty). Podľa listiny z roku **1600** v obci stálo **14 obývaných poddanských domov**, evanjelický a. v. **kostol, fara** a, podľa Uličného,³⁸ určite aj škola. Z toho spomínaný autor vyvodzuje, že Šalgov bol stredne veľkou dedinou s takmer výlučne poddanským obyvateľstvom.

V období reformácie, najneskôr od roku 1591 šalgovský kostol zabrali pre seba evanjelici, ktorí ho podľa Uličného ml.³⁹ spravovali minimálne do obdobia okolo roku 1610. V priebehu týchto približne dvadsiatich rokov bol Šalgov dokonca sídlom evanjelickej farnosti, pod ktorú patrili filie Uzovské Peklány a Močidlány. Okolo roku 1610 bola dokončená výstavba nového **murovaného**

³³ KROPILÁK (ed.), ref. 27, s. 223.

³⁴ MAREK, Jozef – NEJEDLÝ, Alfréd. *Kataster : Historický prehľad*. Bratislava : SSGaK, 2002, s. 35–36, 56. ŽUDEL, ref. 29, s. 17–18.

³⁵ ŠOBA Prešov, fond Krajský súd Prešov – Urbárske, komasačné písomnosti a mapy. Inventár I – Mapy, inv. č. 1749, Regulačná mapa chotára obce Uzovský Šalgov (1866).

³⁶ ULIČNÝ, ref. 22, s. 340.

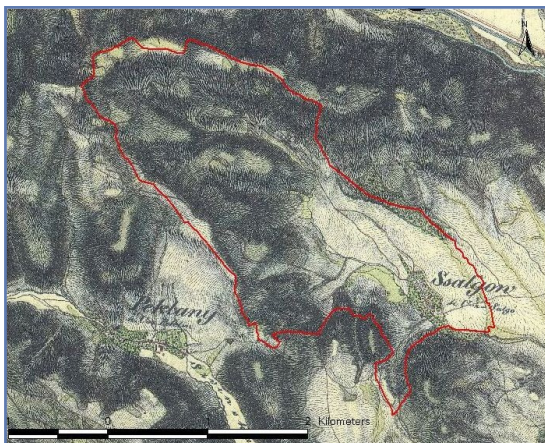
³⁷ ULIČNÝ, ref. 22, s. 341.

³⁸ ULIČNÝ, ref. 22, s. 341.

³⁹ ULIČNÝ, Ferdinand ml. Reformácia v Šarišskej stolici do konca 18. storočia. In ULIČNÝ, F. ml. (ed.). *Reformácia na východnom Slovensku v 16. – 18. storočí*. Prešov : Biskupský úrad Východného dištriktu ECAV, 1998, s. 90.

kostola (zasväteného neskôr sv. Imrichovi), ktorý asi nahradil starší drevený kostolík. Jednoloďová murovaná stavba nemala vežu a jej presbytérium malo polygonálny uzáver.⁴⁰ Predpokladám, že okolo kostola stál už v tej dobe pomerne vysoký obranný múr, ktorý ale mohol byť postavený už v skoršom období. Možno tu hovoriť o opevnenom kostole, ktorého areál bol málo priestranný. Domnievam sa, že jeho stavitelia počítali s tým, že bude využitý len pre prípad krátkodobého nebezpečenstva.

V roku **1787** v obci stálo **34 domov**,⁴¹ ktoré sa koncentrovali prevažne západne od kostola (Horný koniec), ako to zobrazuje mapa z prvého vojenského mapovania (obr. 5).

Obr. 5. Výrez z mapy 1. vojenského mapovania, intravilán Uzovského Šalgova okolo roku 1770. Zdroj: © 1st Military Survey, Collone XXII, Sectio V and Collone XXII, Sectio IV, Austrian State Archive/Military Archive, Vienna.

Uzovský Šalgov mal v roku **1828** už **49 domov**,⁴² na základe čoho je možné vysloviť domnienku, že koniec 18. a začiatok 19. storočia bol pre obec z hľadiska jej územného vývoja priaznivým obdobím. Potvrďuje to aj mapa z 2. vojenského mapovania, ktorá zachytáva stav domového fondu približne k roku 1820. V intraviláne obce som identifikoval 46 stavieb, ktorých presná povaha sa nedá určiť a je možné, že niektoré z nich sú hospodárske budovy (obr. 6).

Na základe interpretácie mapy z roku 1820 sa domnievam, že minimálne už na začiatku 19. storočia bolo zastavané aj územie šošovkovitého tvaru medzi hornou a dolnou ulicou, ktoré sa od seba oddelujú niekde povyššie kostola (smer na severozápad). Sídlný areál obsadený domami a hospodárskymi stavbami sa

⁴⁰ GÜNTHEROVÁ, ref. 6, s. 354.

⁴¹ KROPILÁK, ref. 27, s. 223.

⁴² KROPILÁK, ref. 27, s. 223.

plošne veľmi nerozširuje, skôr sa zahusťuje popri dvoch hlavných uliciach, ktoré čiastočne kopírujú smer toku potôčika ktorý preteká stredom obce. Hlavným dôvodom minimálneho nárastu sídelného areálu asi bola snaha neznižovať rozlohu ornej, resp. poľnohospodárskej pôdy.

Obr. 6. Výrez z mapy 1. vojenského mapovania, intravilán Uzovského Šalgova okolo roku 1820. Zdroj: © 2nd Military Survey, Section 35, Collone XL, Austrian State Archive/Military Archive, Vienna.

Dominantami obce na začiatku 2. polovice **19. storočia** boli 3 stavby – kostol, sýpka a **kaštieľ**. Kaštieľ rodiny Péchy bol postavený severne od kostola v rokoch 1840 – 1850 (v neskoroklasicistickom štýle), zrejme na starších základoch. V jeho bezprostrednom okolí bola založená okrasná záhrada alebo **park** (miestne nazývaný ako Panská lúka), čím severná časť intravilánu získala úplne novú tvár.

Katastrálna mapa, ktorá sa viaže k polovici 60. rokov, ukazuje intravilán (obr. 7), v rámci ktorého je zobrazených podozrivo málo obytných a hospodárskych budov, len 36, okrem ktorých v obci ešte stál kostol, kaštieľ, sýpka a pánska maštal.

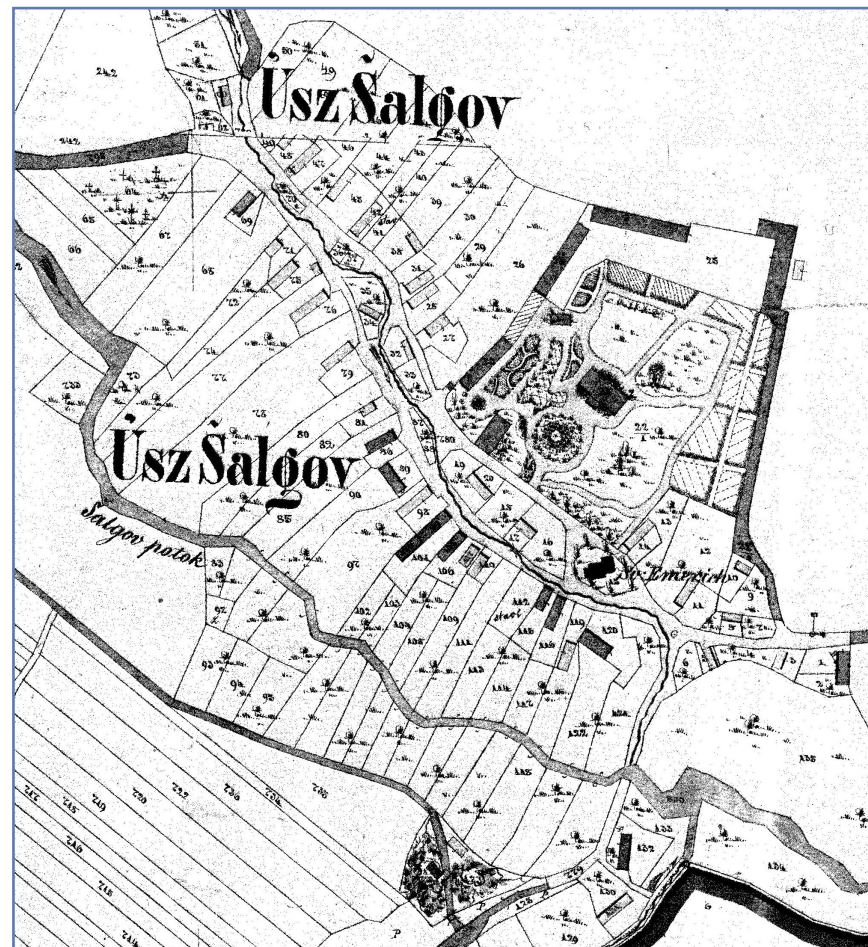
Keď to porovnam s počtom 49 domov v roku 1828 zdá sa, že Uzovský Šalgov okolo polovice 19. storočia hospodársky a sídelne stagnoval alebo je mapa nepresná. No dva fakty sú tu zaujímavé. Je zjavné, že intravilán sa rozšíril smerom na juh, za potok Šalgov. Stáli tam už dva domy. Druhý údaj sa týka prívodu časti vôd z potoka Šalgov do stredu obce, kde pravdepodobne stál panský mlyn a to v miestach, kde sa spája prívodný kanál s potôčikom.

Obr. 7. Výrez z katastrálnej mapy, intravilán Uzovského Šalgova v roku 1866 (šípkou je označený kaštieľ).⁴³

Uzovský Šalgov sa v priebehu stredoveku a novoveku z hľadiska pôdorysno-genetického vyvinul ako potočná radová dedina. Podľa zistení pamiatkarov, pre zástavbu obce v 2. polovici 19. storočia a na začiatku 20. storočia sú charakteristické zrubové trojpriestorové domy (strechy pokryté slamou) s hospodárskymi staviskami, radenými za sebou i vo dvoroch. Stodoly stáli na konci dvorov, ale aj na záhumní.⁴⁴

Presnejšiu predstavu o intraviláne obce si môžeme urobiť na základe mapy stabilného katastra obce z roku 1869 (obr. 8), ktorá je oveľa detailnejšia a vďaka písomnému operátu katastra má aj väčšiu výpovednú hodnotu. Ak sa popri interpretácii mapy využijú aj údaje zo „Seznamu všech domů obce Úsz Šalgov 1869“ a „Zápisnice pasienk obce Úsz Šalgov 1869“,⁴⁵ ktoré sú súčasťou písomného operátu stabilného katastra dá sa povedať, že v obci stálo **52 stavieb** a 3 domy boli rozostavané. Zo stojacich stavieb bolo 32 drevených a 30 murovaných. V centre obce stál murovaný Kostol sv. Imricha. Severne od neho, na miernom briežku dominoval novopostavený murovaný neskoroklasicistický kaštieľ Péchyovcov (obr. 9). Pod ním pri ceste to bola murovaná sýpka (možno starší kaštieľ).

Obr. 8. Výrez z mapy stabilného katastra, intravilán Uzovského Šalgova v roku 1869.

Povyše sýpky, na okraji panskej usadlosti, stáli dva murované domy pre deputátnikov. Okrem nich bolo vtedy v obci ešte ďalších 11 murovaných domov (vrátane panskej krčmy a mlyna). Bezpečne viem lokalizovať len krčmu, ktorá bola prvým domom v obci v smere od Ražňan (od východu). V areáli panskej usadlosti okrem toho stáli ďalšie tri murované stavby (zrejme mali hospodársku funkciu) a poslednou murovanou stavbou bola budova v areáli hliniska patriaceho Péchymu (južný okraj obce). V hlinisku stála aj 1 drevená hospodárska stavba. Prevažná väčšina sedliakov bývala v dreveniciach, celkovo ich bolo 30, vrátane obecnej pastierne, kde bol ubytovaný pastier, ktorý sa staral

⁴³ ŠOBA Prešov, fond Krajský súd Prešov – Urbárske, komasačné písomnosti a mapy. Inventár I – Mapy, inv. č. 1749, Regulačná mapa chotára obce Uzovský Šalgov (1866).

⁴⁴ GÜNTHEROVÁ, ref. 6, s. 354.

⁴⁵ Mapový a písomný operát stabilného katastra Uzovského Šalgova z roku 1869 je uložený v Ústrednom archíve Úradu geodézie, kartografie a katastra v Bratislave.

o hovädzí dobytok sedliakov. Pastiereň stála niekde v blízkosti kostola, v strede obce.⁴⁶

Obr. 9. Neskoroklasicistický kaštieľ Péchyovcov. Foto: R. Lukáč (13. marec 2007).

Na mape je dobre viditeľná aj panská záhrada alebo park (Panská lúka), ktorá bola asi krajinársky hodnotným dielom. V rámci panskej usadlosti a záhrady rozoznávame aj cesty a cestičky. Hlavná vstupná brán do areálu usadlosti stála skoro priamo oproti vchodu do kaštieľa (na južnom okraji usadlosti). Na začiatku 60. rokov 20. storočia v miestach vstupnej brány stáli ešte mohutné oporné stĺpy brány (tzv. *filare*, obr. 10), no v tej dobe sa ako prístupová cesta ku kaštieľu viac využívala nová cesta z východnej strany.

Podľa spomienok a zápisov Jozefa Kollára⁴⁷ bolo v roku 1899 v Uzovskom Šalgove 45 čísel domov a k roku 1897 registruje rovnaké množstvo maloroľníkov, ktorí mali vlastnú pôdu. Okrem toho spomína, že na veľkostatku u Péchyho pracovali ďalšie rodiny (minimálne 4). Z toho vyplýva, že vtedy bolo bežným štandardom, že v jednom dome mohli bývať aj dve rodiny.

Hlavným zdrojom obživy obyvateľov obce zostalo aj naďalej poľnohospodárstvo, no prelom storočí sa spája aj s oživením ovocinárstva, keď statkár Péchy doniesol do Šalgova nové druhy jabloní a čerešní. Nové ovocné sady boli založené aj v intraviláne v lokalitách Varlaz a Štepník (juhovýchodný okraj intravilánu).⁴⁸

⁴⁶ Ústna informácia z 3. novembra 2008 od Štefana Lukáča, narodeného v r. 1934, žijúceho v Uzovskom Šalgove.

⁴⁷ Jozef Kollár (1893 – 1975), rodák z Uzovského Šalgova, si písal „súkromnú“ kroniku prevažne v šarišskom nárečí. Rukopis je uložený u jeho príbuzných v Uzovskom Šalgove. Ďalej budem uvádzať ako Kollárova kronika.

⁴⁸ Obecná kronika Uzovský Šalgov 1957 – 1990, s. 6.

Obr. 10. Oporné stĺpy vstupnej brány do areálu panskej usadlosti (zač. 60. rokov). Fotografia z rodinného archívu Františka Lukáča, narodeného v r. 1949 v Uzovskom Šalgove.

V roku 1905 bolo po oboch stranách cesty do Ražňan, vtedy ešte v extraviláne obce, vysadené stromoradie líp,⁴⁹ ktoré sa neskôr stalo poznávacím znamením obce. Toto stromoradie (popri ceste z obce smerom na východ) je zobrazené aj na čiernobielej mape 3. vojenského mapovania (obr. 11), ktorej presné datovanie sa nedalo zistiť, ale určite vznikla pred rokom 1918.⁵⁰

⁴⁹ Kollárova kronika.

⁵⁰ Kópia tejto mapy v mierke 1: 25 000 (sekcia 4366/3) je uložená v Mapovej zbierke HÚ AV ČR v Prahe, inv. č. B-7740-18/5.

Obr. 11. Výrez z mapy 3. vojenského mapovania, intravilán Uzovského Šalgova pred rokom 1918.

Predložená práca je zameraná na dostupné staré mapy veľkých a stredných mierok z 18. a 19. storočia, na ktorých je zobrazená obec Uzovský Šalgov. Poukazuje najmä na informačné bohatstvo máp, ktoré ako špecifický historický prameň môžu podstatným spôsobom prispieť k štúdiu historického procesu premien krajiny. V tomto prípade kartografické pramene, v kombinácii s inými prameňmi, umožnili rekonštruovať vývoj intravilánu skúmanej obce. Čiastočne poukázali aj na „časť genézy“ využívania miestnej krajiny v sledovanom období. Práca môže slúžiť ako východisko pre podrobnejší výskum dejín využívania krajiny katastra obce Uzovský Šalgov.

PÔSOBENIE SLOVENSKEJ RÝCHLEJ DIVÍZIE NA VÝCHODNOM FRONTE OD AUGUSTA 1941 DO JÚNA 1942

Vladimír GAHÚR

Vladimír GAHÚR: Activities of Slovak Quick division on the Eastern Front from August 1941 to June 1942. Following article describes the activities of Slovak army on the Eastern front during World War II. This topic is repeatedly discussed in scientific circles. Studied period lies between August 1941 and June 1942. Quick division belonged to the most important parts of the Slovak army at the front. She participated on important battles and military actions in the territory of the Soviet Union at the side of German troops. Analysed may be various written as well as visual materials. Described is equipment, organisation of the division, as well as active participation on military actions. Mentioned are also hostilities caused in soviet countryside. Article is based on published literature, archival sources as well as published documents concerning the topic.

Keywords: *Slovak army; attack on Soviet Union; Quick division; battle of Kiev*

Príspevok popisuje pôsobenie slovenskej armády na východnom fronte počas druhej svetovej vojny od augusta 1941 do júna roku 1942. Ide o tému, ktorá je stále predmetom početných diskusií v odborných kruhoch. Rýchla divízia patrila k najvýznamnejším častiam slovenského vojska na fronte. Podieľala sa na významných bitkách na území Sovietskeho zväzu. K jej pôsobeniu je k dispozícii množstvo písomného, ale aj obrazového materiálu. Analyzované je aj materiálne a zbrojné vybavenie divízie, jej organizácia a aktívne zapojenie sa do bojových akcií po boku nemeckej armády.

Reorganizácia slovenského poľného zboru a vytvorenie Rýchlej divízie

Vznik *Rýchlej divízie* (RD) spadá do obdobia, keď sa reorganizoval početný slovenský *Poľný zbor*. Jednotka bola budovaná ako bojová jednotka, takže mala byť nasadená do ostrých bojov spolu s nemeckými zväzkami. RD bola tvorená z vojakov *Rýchlej brigády* (RB), *1. divízie* a z častí jednotiek *2. divízie*. Veliteľom sa 1. augusta 1941 stal plk. Jozef Turanec. RD bola vytvorená ako plne motorizovaná bojová jednotka. Toto bolo veľmi dôležité, pretože nedostatok pohyblivosti sa ukázal ako veľký deficit v predchádzajúcom období, konkrétne pri *Rýchlej skupine* a *Rýchlej brigáde*. Logickým dôvodom, prečo má byť nová jednotka motorizovaná boli veľké vzdialenosti na bojisku a samozrejme bez motorizácie by divízia nemohla držať krok s nemeckým *Wehrmachtom*. Zloženie RD v období jej vzniku bolo nasledovné: **Veliteľstvo** (štábná rota, strážna čata, štábná autokolóna, oddiel poľného žandárstva, poľný súd, motocyklová čata); **Motorizovaný peší pluk 20** (peší pluk 20 (2 prápory), rota kanónov proti útočnej vozbe 20, rota horskej kanónovej batérie 20); **Motorizovaný peší pluk 21** (peší pluk 21 -2 prápory, rota kanónov proti útočnej vozbe 21, rota HKB 21); **Delostrelecký pluk 11** (2 delostrelecké oddiely); **Priezvedný oddiel 11** (cyklistická eskadróna); **Spojovací prápor 2** (telegrafná rota, rádiorota, divízny spojovací park); **Pioniersky prápor 11** (2 pionierske roty – I/11, II/11, mostná súprava, pioniersky park); **Rota kanónov proti útočnej vozbe 11**; **Divízna horská kanónová batéria 11**; **Skupina delostreleckého protiletadlového pluku** (8. ťažká, 13. ľahká protiletadlová delostrelecká batéria); **Pozorovacia letka 1**; **Autodielne 2**.¹

Súčasťou *Rýchlej divízie* boli aj tzv. Správy RD.² Jednotka mala na rozdiel od predchádzajúcich slovenských jednotiek okrem protiletadlového delostrelectva aj leteckú podporu. Tú tvorila *Pozorovacia letka 1*. V dobe vzniku RD však nemala pridelenú stíhaciu letku. Hlavnú časť jednotky tvorili dva motorizované pluky, v ktorých bola sústredená väčšina mužstva. Podporu tvorilo delostrelectvo zložené z dvoch delostreleckých oddielov. Tu bola prvá

¹ MIČIANIK, Pavel. Sformovanie Rýchlej divízie a jej nasadenie do bitky o Kyjev. In ŠMIGEL, M. – MIČKO, P. (eds.). *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB, 2005, s. 181.

² Správy RD boli nebojové časti divízie. Patрили tam: intendačný park, poľné pekárne, poľné jatky, zdravotnícka rota, zdravotnícka autokolóna, poľná nemocnica, divízny zbrojný park, nákladné automobilové kolóny 315, 303 a 508, divízne automobilové dielne družstvo automobilových pohonných hmôt. Z popisu je viditeľné, že sa jednalo o veľmi dôležité súčasti jednotky, bez ktorých by nemohla vykonávať svoju činnosť. MIČIANIK, Pavel. *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu Zväzu I. (1941 – 1945) v operácii Barbarossa*. Banská Bystrica : Dali–BB, 2007, s. 191. Bližšie k organizácii RD pozri: LACKO, Martin. Nedostatky v organizácii vojenského života rýchlej divízie. In *Nový vek*, 1999, č. 1, s. 67–71.

slabina novej slovenskej jednotky, pretože RD dostala len dva delostrelecké oddiely v porovnaní s RB, ktorá bola menšou jednotkou a napriek tomu mala tri oddiely. Vo výzbroji mala 5 batérií, pričom moderných 105 mm kanónov bolo len šesť. Ďalšou slabinou bolo, že divízia nemala žiadne tanky ani iné pásové vozidlá. To bola veľmi negatívna skutočnosť, keďže na absolútne nekvalitných sovietskych komunikáciách nákladné automobily trpeli. Aj pri menšom daždi sa tieto cesty menili na úplne nezjazdne močiare. Táto skutočnosť ostro kontrastovala už so samotným názvom slovenskej jednotky. Každopádne však išlo o väčšiu bojovú jednotku ako bola RB. Celkový stav *Rýchlej divízie* k 20. augustu 1941 bol 301 dôstojníkov 90 rotmajstrov a 8 060 vojakov. Po sčítaní všetkých príslušníkov vychádza číslo 8 451 mužov.³ Počet vojakov v slovenskej divízii bol stále menší ako napríklad v nemeckej alebo sovietskej divízii.

Vojaci boli dobre vyzbrojení v prvom rade puškami vz. 24, ľahkými guľometmi vz. 26 a aj ťažkými guľometmi. Stále chýbali akékoľvek samopaly, takže si ich vojaci museli zabezpečovať vo vlastnej rézii. Nebezpečným handicapom boli slabé protitankové delá vz. 37. Tieto kanóny boli absolútne nepoužiteľné proti sovietskym stredným tankom T-34 a ťažkým KV-1. Používali sa ako podporné zbrane pri postupe pechoty. Jediná zbraň schopná zničiť tieto tanky bol nemecký protiletadlový kanón Flak 18 kalibru 88 mm a 105 mm kanón vz. 35. Týchto zbraní bolo málo takže sa s nimi nedalo počítat ako s protitankovými delami. Do vybavenia patrilo 1 289 motorových vozidiel, avšak nákladných automobilov, ktoré boli chrbtovou kosťou, bolo len 893. Tento počet bol nepostačujúci, pretože autá neprepravovali len mužstvo, ale aj materiál a zbrane. Nedostatok nákladných áut malo vyriešiť ich dodanie od nemeckej armády. Zámer sa však nepodaril, pretože aj samotní Nemci ich mali nedostatok. K autám patrili aj opravovne, ktoré boli pridelené ku každému práporu. Na papieri to všetko vyzeralo veľmi dobre, ale ukázalo sa, že samotné opravovne nedokážu eliminovať všetky poruchy, pretože mali nedostatok odborníkov – špecialistov a chýbali aj náhradné diely. I keď sa jednalo výlučne o vojenské autá, vyskytovali sa poruchy spôsobené práve katastrofálnymi sovietskymi cestami.⁴

Veliteľ RD plk. Jozef Turanec upozorňoval velenie armády na zlý stav vozidiel a ich nedostatok, ale jeho pripomienky zostali nevypočuté. Niekoľko-

³ MIČIANIK, ref. 2, s. 191.

⁴ V každom nákladnom automobile boli dvaja vodiči kvôli tomu, aby mohli striedať a neboli vyčerpaní. Autá boli získané od *Pluku útočnej vozby* (PÚV) a od pionierov a spojovacieho vojska. Ich technický stav nebol vôbec dobrý a často sa kazili. Do jednotky sa zaradili výlučne vojenské vozidlá. Civilné autá zmobilizované pre vojenské účely boli nízkej kvality a mali úplne nevyhovujúci technický stav. VHA Bratislava, f. Veliteľstvo armády – 1941, č. 2030 / Taj. 3. Oddelenie 1941. Osobitný rozkaz č. 3 SV. 17. august 1941, kr. 1, sig. 12.

krát urgoval aj u samotného ministra gen. F. Čatloša, ale aj to bez úspechu. Vo svojom denníku si v polovici júla zapísal: „RD musí teraz bojovať bez moderných zbraní, ktoré boli v jednom boji zničené.“ Turanec myslel boj o Lipovec kde bol zničený značný počet slovenských tankov a nákladných áut. V denníku ďalej pokračoval: „Tiež názov Rýchla divízia je iluzórny, lebo sa nejedná i žiadnu motomechanickú jednotku, ale len o štyri pešie prápory na autách.“⁵ Minister Čatloš vedel o nedostatkoch jednotky, ale nemohol vyhovieť požiadavkám plk. Turanca. Keby bola divízia vybavená podľa požiadaviek svojho veliteľa, muselo by byť do nej začlenené všetko vybavenie slovenskej armády. Tým pádom by hrozilo zničenie tohto materiálu, a to bolo neprípustné. Zálohy armády museli zostať zachované pre prípad potreby, takže požiadavkám plk. Turanca nebolo vyhovené.

Na Slovensku, hlavne v tlači a propagande, sa hovorilo, že jednotka je vybavená všetkým potrebným na boj proti Sovietom. To však nebola úplne pravda. Velenie armády nepočítalo s dlhodobým nasadením RD na východnom fronte. Uvedomovalo si, že jej vybavenie nevydrží dlhé ťaženie. Do budúcnosti sa počítalo s vytvorením druhej *Rýchlej divízie*, vyzbrojenej nemeckými zbraňami. Malo ísť o početnejšiu a mohutne vyzbrojenú jednotku s dôrazom na silnú tankovú a delostreleckú výzbroj.⁶ Plukovník Turanec sa musel uspokojiť s tým vybavením, čo dostal. Jediná jeho požiadavka, ktorá bola splnená bolo dodanie mínometov v tom počte, ktorý navrhoval.

Aby bola slovenská *Rýchla divízia* účinnou zbraňou na bojisku, bolo potrebné z časti zmeniť výcvik. Jednalo sa o motorizovanú jednotku, čo si vyžadovalo, aby vojaci zvládali pohyblivý boj. S týmto však nemali skúsenosti ani dôstojníci, velenie, ani samotní vojaci. V priebehu augusta 1941 sa jednotka pomaly vytvárala a od konca mesiaca sa začalo s intenzívnym výcvikom. Najväčšie nároky sa kládli v prvom rade na pohyb či už v autokolónach alebo v samotnom boji. Robili sa nácviky nastupovania a vystupovania z nákladných automobilov v čo najkratšom čase. Súčasťou výcviku boli simulované prepady kolón alebo aj samotných vojakov. Pre zachovanie čo najrealistickejšieho prostredia sa často pri výcviku používala aj ostrá munícia. Extrémne nároky sa kládli aj na veliteľov a to hlavne nižších dôstojníkov a poddôstojníkov, ktorí velili mužstvu priamo v poli. Slovenské velenie nemalo skúsenosti, preto pov-

⁵ VHA Bratislava, f. Rýchla divízia. gen. Turanec – denníky. 15. august 1941, kr. 7, sig. 301/7. VHA Bratislava, f. Ministerstvo národnej obrany (taj), Návrh na zmodernizovanie slovenskej armády, kr. 9, i. č. 38.

lali ako inštruktorov nemeckých dôstojníkov.⁷ Tí boli v danej situácii nápomocní, pretože nemecký *Wehrmacht* už mal skúsenosti s pohyblivým bojom.

Veľmi dôležitým faktorom bolo, aby sa dosiahla presná kooperácia medzi jednotlivými druhmi vojska. Pechota preto cvičila v úzkej spolupráci cvičila s delostrelectvom a s ďalšími časťami vojska.⁸ Cvičenia *Rýchlej divízie* mali vysokú úroveň a vojaci aj dôstojníci boli výborne pripravení. Nedostatkom bolo materiálne vybavenie, o ktoré žiadal plk. Turanec, ale slovenská armáda nemohla vydať viac materiálu ako mala divízia k dispozícii. Kvalitný výcvik bol veľmi dôležitý, pretože vrchné velenie sa poučilo z bitky pri Lipovci a za žiadnych okolností nemalo záujem zopakovať podobné straty. Po ukončení výcviku bol plán presunúť jednotku bližšie k frontu a zapojiť ju už priamo do bojov. Presun na východ bol naplánovaný na 16. augusta 1941. *Rýchla divízia* bola začlenená do nemeckej armádnej skupiny *Juh*. 14. augusta 1941 na veliteľstvo RD prišiel rozkaz, aby sa celá jednotka presunula po čiare Lvov – Tarnopol – Vinnica do mesta Iliniec.⁹ Podľa rozkazu zo slovenského veliteľstva armády si jednotky RD zvolili vlastný symbol, ktorým sa označili dopravné prostriedky a materiál.¹⁰ Presun divízie, napriek tomu, že bol naplánovaný na 16. augusta sa uskutočnil o dva dni neskôr 18. augusta.

Dňa 18. augusta v skorých ranných hodinách sa rozbehol presun celej RD po určenej trase. Kolóna prešla cez mesto Lvov a pokračovala na Tarnopol. Cesta medzi týmito dvoma mestami bola z časti asfaltová a z časti utlačená neupravená. Tu sa vyskytli už aj prvé problémy, ale jednotka postupovala ďalej. V mestečku Valočinská prekročila staré sovietske hranice a posúvala sa

⁷ Išlo sa o nemeckých dôstojníkov, ktorí boli sústredení v *Nemeckom spojovacom štábe pri RD*, ktorej velil pplk. von Lagsdorf. Ďalší boli zase z *Nemeckej vojenskej misie* v Bratislave. MIČIANIK, ref. 2, s. 194.

⁸ Podporu pechoty pri výcviku zabezpečoval *I. oddiel delostreleckého pluku 31* (táto jednotka pochádzala zo ZD a jej veliteľom bol mjr. Milan Vesel). Celkový výcvik bol zavŕšený cvičením 12. a 13. augusta 1941 na strelnici pri Janove. Oba pešie pluky RD 20. aj 21. nacvičovali útok s podporou delostrelectva, horskej kanónovej batérie a ťažkých guľometov. Počas postupu pešiakov bol nasimulovaný delostrelecký prepád, ktorý znázorňovali výbuchy cvičných náloží na náhodných miestach. Na manévroch sa zúčastnili minister národnej obrany gen. Čatloš, veliteľ RD plk. Turanec a veliteľ *Nemeckej vojenskej misie* gen. Otto. Cvičenie malo realistický charakter a veľmi dobre simulovalo bojové podmienky. MIČIANIK, ref. 1, s. 181.

⁹ MIČIANIK, ref. 2, s. 194.

¹⁰ Každá časť *Rýchlej divízie* si zvolila svoje označenie. Ako príklad uvediem: peší pluk 20 – štvorlístok; peší pluk 21 – kométa; delostrelecký pluk 11 – morská panna; spojovací prápor 2 – silueta smreka; KPÚV 11 – silueta hlavy koňa; poľné pekárne – rožok; automobilové pohonné hmoty – pumpa a Veliteľstvo RD – znak sv. Huberta. VHA Bratislava, f. Veliteľstvo armády, Nariadenie č. 2.010–Taj/3. odd. 1941, SV. 15. august 1941, kr. 1, sig. 12.

smerom do Tarnopolu. Vojaci divízie v danej oblasti mohli vidieť pozostatky tvrdých obranných bojov Červenej armády s nemeckými vojskami. Popri ceste a na okolitých poliach stáli opustené vraky tankov, áut a pozostatky obranných postavení. Je zaujímavé, že niektoré z opustených tankov a ťažkých zbraní boli nepoškodené, pretože ich obsluha tak rýchlo opustila, že zbrane nestačila zničiť. Do 20. augusta 1941 RD takmer dosiahla Vinnicu, čo bola skoro posledná časť cesty. Jednotka ale dostala rozkaz, že po dosiahnutí Vinnice nepôjde podľa pôvodného plánu do Iliniec, ale smerom na Bieleja Cerkov.

Vo Vinnici jednotky *Rýchlej brigády* splynuli s jednotkami RD, pričom dva dni boli určené na odpočinok pred ďalším presunom. Počas týchto 48 hodín vojenské autodielne pracovali na plné obrátky vo dne v noci, aby stihli odstrániť všetky poruchy na nákladných autách. Všetky autá sa nepodarilo opraviť, ale väčšina opravená bola. Jednotky si spoločne 21. augusta 1941 uctili pamiatku padlých vojakov pri Lipovci, kde sa uskutočnila pietna slávnosť a boli položené vence na hroby. V ten deň prišiel aj rozkaz, ktorý určoval ďalší postup RD. Smer presunu bol určený po čiare Vinnica – Machnovka – Bialopol – Rollbahn Mitte – Skvir. Dĺžka cesty bola 130 km. Organizácia takejto rozsiahlej kolóny predstavovala náročnú úlohu. Cesty na území Sovietskeho zväzu boli katastrofálne, navyše v protismere prúdili nemecké vozidlá so zásobami. Slovenskí vodiči zachovali chladnú hlavu a trpezlivosť a so svojimi nákladnými vozidlami prechádzali vzorne. Dôstojníci počas celej cesty do Skvira dôkladne a neustále kontrolovali vozidlá, a tak sa podarilo zamedziť veľkým poruchám. Kontroly veliteľov boli naozaj zodpovedné, pretože počet pokazených áut počas cesty dosiahol len 10 kusov, čo bol obdivuhodný výkon.¹¹ Po dosiahnutí Skvira 23. augusta 1941 sa jednotky RD znovu venovali z časti odpočinku a z časti výcviku. Autodielne pracovali znovu 24 hodín denne. Snažili sa spojazdníť čo najviac vozidiel, ktoré boli životne dôležité pre divíziu. Plukovník Turanec chcel za každú cenu udržať vysokú morálku mužstva, preto mali vojaci neustále nejakú činnosť. Vykonávali sa rôzne cvičenia, kde si vojaci testovali svoju bojovú pripravenosť. Mužstvo dostávalo teoretické, ale hlavne praktické vedomosti. Do výcviku bol zaradený boj proti líščim dieram, boj proti bunkrom a opevneným bodom nepriateľa, ale aj reakcie na náhodné prepady sovietskymi vojskami. Velenie divízie sa snažilo touto činnosťou zachovať vysokú morálku a disciplínu mužstva. Vo chvíľach, keď sa nerobil výcvik, mužstvo vykonávalo iné činnosti spojené s jednotkou. Išlo hlavne o čistenie zbraní a materiálu. Vojaci držali na striedačku aj pohotovosť, kde strážny oddiel musel po vyhlásení poplachu do pol hodiny opustiť ubytovací priestor. V okolí zhromaždenej RD boli rozmiestnené hliadky s ďalekohľadmi, ktoré pozorovali okolie. Na ochranu bola

vyčlenená aj jedna ľahká batéria z *Delostreleckého pluku 11*. Postavené boli aj pešie hliadky, ktoré sa pohybovali priamo na zhromaždisku RD. Aby sa predišlo zničeniu nákladných áut divízie, všetky vozidlá boli rozptýlené a zamaskované maskovacími plachtami.

Vojaci okrem povinností týkajúcich sa jednotky nemali iné rozptýlenie. Plukovník Turanec to vedel, a preto v rámci udržania mužstva v dobrej nálade požiadal nemeckú zaistovaciu divíziu pomoc. Do Skvira prišla jedna nemecká pluková hudba a neskôr aj nemecké rozhlasové a filmové auto. Boli premietnuté dve veselohry a aj filmový žurnál. Takéto rozptýlenie bolo medzi vojakmi veľmi vítané a odľahčilo monotónnu činnosť mužstva. 30. augusta 1941 bol plk. Turanec podať hlásenie o prítomnosti slovenskej *Rýchlej divízie* svojmu nadriadenému poľnému maršalovi von Runstedtovi, veliteľovi nemeckej armádnej skupiny *Juh*.¹² Po spoločnom obede sa plk. Turanec vrátil k svojej jednotke, pretože nedostal žiadny rozkaz.

Rozkaz o novej činnosti RD prišiel na jej veliteľstvo 9. septembra 1941. Divízia sa stala podriadenou nemeckej *6. armáde*. Podľa rozkazu mala byť slovenská jednotka nasadená do bitky o Kyjev. Bola to veľmi zodpovedná úloha a Turanec si to aj plne uvedomoval. Presné informácie o tom, kedy a kde bude RD nasadená však ešte nedostal. Slovenský veliteľ nemienil vyčkávať na poslednú chvíľu a ihneď začal realizovať prípravy. V Kagarlyku sa stretol s nemeckým generálom Schaalom kvôli spresneniu úloh.¹³ Po obede plk. Turanec odišiel späť do Skvira k *Rýchlej divízii*. Keď dorazil do Skvira nariadil veliteľom oboch peších plukov, taktiež veliteľom delostrelcov aj pionierov, aby sa pripravili na pochodovú pohotovosť, ktorú určil na 7:00 hodín ráno 14. septembra 1941. Prípravy na presun vrcholili, keď sa vyskytol trošku bizarný problém v podobe starých, neaktuálnych máp. Tieto mapy boli v azbuke a neboli ani preložené, navyše názvy osád boli úplne iné ako v skutočnosti. S daným problémom sa slovenské jednotky vysporiadali tým, že cez deň sa

¹² Plukovníka Turanca najskôr prijal v Umani Runstedtov náčelník štábu gen. Georg von Sodenstern. Neskôr sa dostavil aj samotný maršal von Runstedt, ktorý Turanca prijal veľmi privetivo a pochvalne sa vyjadril o RD, ktorú videl vo Vinnici pri presune. Slovenský plukovník bol dokonca pozvaný na obed. Prítomní nemeckí dôstojníci titulovali Turanca ako generála, avšak ten im vysvetlil, že je len plukovník. Keď im to povedal boli prekvapení, pretože im bolo nejasné, prečo plukovník velí divízii. V nemeckom *Wehrmachte*, ale aj v Červenej armáde, divízii velil v zásade generál. MIČIANIK, ref. 1, s. 193.

¹³ Generál Schaal požiadal Turanca o špeciálnu skupinu vyčlenenú z RD. Tá pozostávala z batérie kanónov vz. 35, čaty 20 mm protiletadlových kanónov, jedného kanónu Flak 18 kalibru 88 mm a jednej celej mostnej kolóny s 12 pontónmi aj s mužstvom. MIČIANIK, ref. 2, s. 200.

¹¹ MIČIANIK, ref. 2, s. 194.

orientovali podľa slnka a v noci podľa Polárky. Napriek komplikáciám sa postup slovenskej RD začal presne podľa rozkazu 14. septembra 1941.

Nasadenie slovenskej Rýchlej divízie do bitky o Kyjev

Bitka o ukrajinské hlavné mesto Kyjev bola jedna z najvýznamnejších bojových operácií nemeckej armády počas jej pôsobenia na východnom fronte. Tento bojový stret časovo spadá do obdobia operácie Barbarossa.¹⁴ Jedná sa o mimoriadnu bitku, pretože nikdy v dejinách vojenstva sa nepodarilo jednej armáde obklúčiť také obrovské množstvo nepriateľských vojakov a zničiť toľko jednotiek konkurenčnej armády. V septembri 1941 sa Nemcom v priestore Kyjeva a rieky Dneper podarilo vyradiť z boja 1 000 000 sovietskych vojakov. Takéto obklúčenie sa v histórii ešte nikdy nikomu nepodarilo. Na nemeckej strane bojovali vojská nemeckej armádnej skupiny *Juh*. Na sovietskej strane to boli vojská sovietskeho *Juhozápadného frontu* pod velením maršála S. M. Buďonnyho. Nemecká armádna skupina *Juh* už zaznamenala jedno veľké obklúčenie nepriateľských vojsk pri Umani, kde sa v kotle ocitlo asi 300 000 sovietskych vojakov. Bitka pri Kyjeve však prekonala všetky očakávania. Víťazstvom pri Umani sa Nemcom otvorila cesta na juh, v prvom rade k ukrajinskému priemyslu v oblasti Záporožia a ďalej k Čiernemu moru. Zároveň sa uvoľnilo aj severné krídlo armádnej skupiny *Juh*, čo poskytovalo obrovskú príležitosť zaútočiť na strategický Kyjev. Hitler preto vydal rozkaz na prípravu útoku a dokonca na pomoc armádnej skupine *Juh* povolal Guderianove tankové zväzky z armádnej skupiny *Stred*. Tie v tom istom období už postupovali na Moskvu. Museli sa ale stočiť smerom na juh a pomôcť pri Kyjeve. 3. septembra 1941 sa na Nemcov usmialo šťastie. Podarilo sa im totiž zostreliť sovietske kuriérne lietadlo s mapami a plánmi. Na základe zistených skutočností sa Nemci dozvedeli, že Sovietsi majú slabinu na spojnici medzi 13. a 21. armádou, kde boli umiestnené len slabé vojská.¹⁵

Guderian 3. augusta 1941 okamžite informoval generála Modela a prikázal mu zaútočiť. Viacej už ani dodávať nemusel.¹⁶ Modelove jednotky postúpili ku

¹⁴ Operácia Barbarossa bol kódový názov nemeckého útoku na Sovietsky zväz. Začiatok operácie spadá na 22. júna 1941 a jej ukončenie na začiatok decembra 1941, kedy boli nemecké vojská zastavené pred Moskvou. ŠNAJDR, Miroslav. *Operace Barbarossa – Letecká válka 22. června 1941*. Olomouc : Votobia, 2003, s. 71.

¹⁵ MICHÁLEK, Petr – MICHÁLEK, Petr, jr. *Pravda o Východní fronte 1941–1944*. Praha : Bondy, 2010, s. 117.

¹⁶ Generál Guderian doslova Modelovi povedal: „*To je tá šanca, Model.*“ Ten okamžite vydal rozkaz na útok a jeho tanky sa hnali na juh smerom k rieke Desna a na Konotop. Modelove jednotky vyrazili 3. augusta a 7. augusta 1941 *3. tanková divízia* prekonala riekou a vytvorila prvé predmostie. Potom 9. augusta 1941 prekonala riekou aj *4. tanková divízia* a vytvorila

Konotopu a v hlavnom stane skupiny armád *Stred* pozorne sledovali postup gen. Modela, aby mohli včas vydať rozkaz na útok gen. Kleistovi z juhu. Od Hitlera z hlavného stanu prišiel konečný rozkaz: „*Úder v smere Rommy. Ťažisko vpravo.*“¹⁷ Z rozkazu vyplývalo, že za mestom Rommy sa malo utvoriť obklúčenie Buďonnyeho vojsk tvorené z klieští Guderianových a Kleistových tankov. Nemci zvolili leť a to tak, že zatiaľ čo zo severu postupoval Guderian a Model, južné Kleistove rameno klieští bolo zdržané, aby Sovietsi nerozpoznali pascu. 13. septembra 1941 Kleistove jednotky zaútočili na Lubny, ktoré sa im v ten istý deň večer podarilo dobyť. Postup zo severu sa mierne zdržal, ale stále napredoval slušným tempom. Obe tankové skupiny boli 13. septembra 1941 od seba vzdialené len 50 km. Nad týmto voľným koridorom krúžili sovietske prieskumné lietadlá, ktoré navádzali zásobovacie skupiny. Nemeckí velitelia sa zhodli, že kotol je potrebné uzavrieť čo najskôr, aby nepriateľ nemohol uniknúť. Z Guderianovho zväzu bola vyčlenená špeciálna úderná skupina pod vedením npor. Wartmanna.¹⁸ Jeho tanky mali vykonať presun smerom na juh, preniknúť cez obranu nepriateľa a spojiť sa s Kleistovou tankovou skupinou postupujúcou z juhu. Počas cesty sa Wartmannove tanky stretli so sovietskou kolónou, na ktorú zaútočili a rozprášili ju. Následne narazili na veterný mlyn, o ktorom zistili, že slúži ako pozorovateľňa pre delostrelectvo. I toto stanovisko nepriateľa bolo rozstrieľané nemeckými tankami. Nemecká špeciálna skupina prekonala už 50 km a blížila sa ku Kleistovým tankom. Wartmannova skupina mala poruchu s vysielacťou a nemohla sa s Kleistom spojiť, preto naznačili nemeckému prieskumnému lietadlu, aby pristálo a poslalo správu. Pilot im oznámil, že 10 kilometrov pred nimi sa nachádza Kleistova tanková skupina. 14. septembra 1941 o 18:20 hodine sa Wartmannova úderná skupina prichádzajúca zo severu spojila s tankovou skupinou gen. Kleista. O deň neskôr dorazili hlavné sily Guderiana a Modela. 15. septembra 1941 sa obklúčenie piatich sovietskych armád definitívne uzavrelo. V kotle zostalo 1 000 000 mužov.

V čase, keď nemecká armáda dovŕšila toto gigantické obklúčenie, slovenská *Rýchla divízia* sa presunula do svojich obranných postavení južne od Kyjeva. Presuny komplikovali cesty v katastrofálnom stave, ktoré boli navyše aj rozjazdené od nemeckých kolón. RD sa ale podarilo dostaviť na svoje miesta v stanovenom čase. Jedinou jednotkou, ktorá sa zdržala, boli časti *Pešieho*

ďalšie predmostie. V tomto okamihu si situáciu uvedomili aj Sovietsi, ktorí začali do oblasti prisúvať *40. armádu*. Nemci s takýmto postupom počítali, a preto *Stuky* rozdrvlí formujúce sa sovietske jednotky zo vzduchu. MICHÁLEK – MICHÁLEK, ref. 15, s. 117.

¹⁷ MICHÁLEK – MICHÁLEK, ref. 15, s. 117.

¹⁸ MICHÁLEK – MICHÁLEK, ref. 15, s. 117.

pluku 21.¹⁹ Tie sa dostali na svoje miesta 16. septembra 1941. Slovenská *Rýchla divízia* sa stala aktívnou účastníčkou najväčšej obkľučovacej operácie v dejinách vojenstva. Na sever od RD stála nemecká *95. pešia divízia*, južného suseda tvorila nemecká *294. pešia divízia*. Obranné postavenie RD bolo na nerovnom teréne. Divízia stála na ľavom brehu rieky Dneper a kopírovala koryto rieky. Jednotky nemohli byť usadené priamo na brehu rieky, keďže okolo hlavného koryta tieklo mnoho slepých ramien a taktiež sa tam nachádzali močiare. Terén bol nerovný a skladal sa z dvoch celkov.²⁰ *Rýchla skupina* dostala za úlohu zabrániť Sovietom, aby zaútočili a obsadili ostrov medzi Dneprom a Kozinkou, a aby neprekročili ramená Dnepra v priestore obce Ukrajinka. Prvý deň, 15. septembra 1941, dopadol dobre, vyskytli sa len malé prepadové akcie Sovietov. V nasledujúcich dňoch nastala zmena situácie, pretože na druhý deň Nemci naplánovali prechod cez Dneper. Do tejto operácie mala byť zapojená aj slovenská RD a jej zvláštna skupina, pridelená k útočiacim nemeckým divíziám. Zvláštna skupina bola zložená z 5/11 delostrelecká batérie, čaty 13. ľahkej protiletadlovej batérie, mostovej súpravy, jedného kanónu 88 mm. Celkovo mala zvláštna skupina 328 mužov. Večer 15. septembra 1941 nariadil veliteľ skupiny npor. Orthofer priniesť 14 gumených člnov na prechod cez Dneper. Nemecký útok sa začal na druhý deň o 4:45 hodine ráno. Úderné skupiny nemeckých divízií vyrazili dopredu a snažili sa dosiahnuť protiláhly breh Dnepra. V tej chvíli mala slovenská zvláštna skupina začať stavať pontóny, avšak boje na druhej strane rieky ešte prebiehali, a tak jednotka dostala rozkaz počkať. Hneď ako bola sovietska obrana eliminovaná, slovenské jednotky začali pokladať pontóny. Zakrátko sa však dostali do delostreleckej palby nepriateľských kanónov a museli práce prerušiť. Palba nebola veľmi intenzívna, ale podarilo sa jej poškodiť niekoľko pontónov a bol zasiahnutý sklad na súši. Slovenskí pionieri sa pred palbou kryli v koryte priláhlého potoka. Keď strelba ustala, vrátili sa do práce a opäť sa venovali stavbe mostu. Sovieti sa so svojimi

¹⁹ MIČIANIK, ref. 2, s. 203.

²⁰ Severný terénny celok bol väčší a tvoril ho les, v ktorom bolo veľa čistín a tiahol sa 3 až 5 km do hĺbky postavenia RD. Za lesom bol pahorok vysoký asi 100m a pod ním tieklo vedľajšie rameno rieky Dneper Kozinka. Medzi Dneprom a Kozinkou sa nachádza ostrov dlhý asi 2 km, ktorý nebol nikým obsadený. Túto severnú časť obrany držal *peší pluk 21*. Južná časť línie bola menšia. Terén bol rovnejší a otvorený. Nachádzalo sa tu veľa osád a malých obcí. Línia sa v najjužnejšej časti dotýkala hlavného ramena Dnepra. Po celom úseku obrany bola piesková pôda, ktorá sťažovala pohyb hlavne autám. Na mnohých miestach bola oblasť zamínovaná sovietskymi mínami, preto museli byť najprv vyčistené miesta obrany. Celkovo línia nebola vôbec vybudovaná, takže slovenskí vojaci si museli svoje obranné postavenia kompletne vybudovať. MIČIANIK, ref. 1, s. 199.

delami ešte raz ozvali, zamerali sa však na nemecké batérie, takže pionieri mohli naďalej pracovať na moste.

Slovenským pionierom sa podarilo spustiť na vodu trojtonové pontóny a postupne ich začali upevňovať na druhom brehu. Tu vojakov prekvapil nálet troch sovietskych stíhačiek, ktoré palbou zabili jedného vojaka a troch zranili. Npor. Orthofer sa v tej chvíli nachádzal na jednom pontóne, keďže osobne riadil celú stavbu a bol tu tiež zabitý. Ostatní vojaci v panike povyskakovali a plávali späť k brehu, jedine kormidelník rtk. Štefan Nypča si zachoval chladnokrvnosť a neopustil svoje stanovisko. Podarilo sa mu znovu naštartovať motor a dopravil celý pontón na pôvodné miesto. Pontónový most bol do večera postavený a pionieri začali prepravovať nemecké jednotky. Medzitým boli postavené ďalšie dve pontónové súlodia, po ktorých sa prepravovala pechota počas celej noci bez osvetlenia. Postavenie pontónov cez Dneper bolo určite úspechom slovenskej zvláštnej skupiny, aj keď v akcii bol zabitý jeden vojak a padol aj veliteľ. Z vojenského hľadiska bolo dôležité, že nemecké jednotky prekonali rieku a mohli rozvinúť útočné akcie na druhom brehu. Hlavné sily RD zaznamenali iba jeden incident, keď delostrelci z *Horskej kanónovej batérie* (HKB) spozorovali na rieke sovietsku loď z riečnej flotily. HKB spustila na loď palbu a podarilo sa im ju potopiť. Tento prípad bol naozaj ojedinelý až bizarný, keďže slovenská HKB potopila loď vo vnútrozemí Sovietskeho zväzu.²¹ RD si svoje úlohy plnila dôsledne a nedovolila sovietskym vojskám ustúpiť. V úseku *Pešieho pluku 20* sa pokúsila jedna nepriateľská čata preraziť, ale bez úspechu bola zahnaná späť. Nemecké vojská postupne opúšťali svoje pozície na Dnepri, pretože sa tlačili už priamo na Kyjev. *Rýchla divízia* preto musela svojich nemeckých kolegov nahradiť na celom úseku, a tak sa pôvodný 20 km front RD rozšíril na 40 km. Takáto široká línia predstavovala pre RD problém, keďže jej početný stav nestačil na dôkladné zabezpečenie celého úseku. Na šťastie pre slovenské jednotky, Sovieti nepodnikli žiadny veľký útok, vyskytovali sa len menšie prestrelky.

Sovietske velenie bolo v tomto období nemeckého ťaženia totálne paralyzované. Jednotky sa nedokázali sústrediť a skonsolidovať na protiútok. Sovietski dôstojníci často ani nevedeli, kde sa nachádzajú ich vojská, pretože nemecké armády neustále používali hĺbkové bombardovacie lietadlá a likvidovali ústupové trasy ČA. Napriek tomu, že Stalin vydal rozkazy, ktoré zakazovali akýkoľvek ústup pod hrozbou trestu smrti, nepomohlo to. Práve tieto nariadenia spôsobili, že jednotky zostali odrezané a ocitli sa v nemeckom obkľúčení, z ktorého nebolo možné uniknúť. V danom období nemecká armáda jednoznačne víťazila na všetkých úsekoch frontu. Je to tiež obdobie

²¹ MIČIANIK, ref. 2, s. 207.

charakterizované obrovskými obkľučovacími operáciami, kde boli likvidované celé sovietske armády, ba aj armádne skupiny. Medzi najznámejšie takéto operácie patrí vytvorenie kotla pri Smolensku nemeckou armádnou skupinou *Stred*, obkľúčenie 300 000 Sovietov pri Umani a samozrejme gigantický kotol pri Kyjeve, kde sa ako malé koliesko o ohni vyskytla aj slovenská RD.

Symptómy „bezhlavých ústupov“ sa vyskytli aj na línii, kde stála *Rýchla divízia*. Do jej oblasti sa sťahovali sovietske jednotky snažiace sa uniknúť na východ. Tieto ústupy boli nekoordinované, pretože velenie bolo buď zajaté alebo padlo v boji a vojaci sa zmenili na neorganizovanú masu, ktorá utekala na vlastnú päsť.²² Úteky Sovietov uľahčovali prácu slovenským vojakom, ktorým sa podarilo vyčistiť ostrov od zvyšku nepriateľov. Na akcii sa zúčastnili jednotky *Pešieho pluku 20*. Neutrpeľi žiadne straty. Sovietske jednotky sa od 19. septembra 1941 začali sťahovať jednak zo samotného Kyjeva, ale aj z celej oblasti Dnepra. V ten istý deň nemecká pechota vstúpila do Kyjeva a mesto bolo obsadené. V okolí sa ešte odohrali malé strety s roztratenými červenoarmejcami, avšak tie už nemali žiadny dopad na výsledok bitky.

Gigantická bitka o Kyjev sa definitívne skončila 26. septembra 1941. Počas operácie bolo zničených päť sovietskych armád. ČA stratila asi 1 000 000 vojakov, z toho do zajatia padlo 665 000 mužov. Týmto sa bitka zapísala do dejín ľudstva ako najväčšia obkľučovacia operácia v histórii vojenstva. Sovietsky zväz touto porážkou stratil celú Ukrajinu a Nemcom sa otvorila cesta k Čiernemu moru a na Krym. Slovenská RD sa v tomto boji držala dobre. Napriek tomu, že nebola nasadená priamo do hlavných bojov, svoje povinnosti a záväzky si splnila svedomite. Plukovník Turanec svojim prísnyim prístupom dokázal divíziu udržiavať na vysokej úrovni a v plne bojaskopnom stave. Dôstojníci dokázali svoju profesionalitu a odbornosť a v neposlednom rade je potrebné vyzdvihnúť aj vojakov. Mužstvo preukázalo odvahu a schopnosť napraviť aj tých najkritickejších momentoch. *Rýchla divízia* bola jedinou nenemeckou jednotkou, ktorá sa zúčastnila bitky o Kyjev. Straty jednotky boli veľmi malé. Za týždenné pôsobenie v boji padli 3 vojaci, 1 bol nezvestný a 5 zranených.²³ Po skončení kyjevskej operácie poslal veliteľ nemeckej *6. armády* maršál von Reichenau ďakovný list veliteľovi *Slovenského poľného zboru* gen. II. tr Antonovi Pulanichovi: „*V spoločnom boji našich spojeneckých národov mal som tú česť mať pod svojim velením slovenskú Rýchlu divíziu. Pri*

²² Vojaci Červenej armády, hlavne ukrajinskej národnosti, v hojných počtoch prebiehali na druhú stranu. V úseku RD sa v priebehu 20. septembra vzdalo slovenským jednotkám 700 červenoarmejcov. Konali aj pod vplyvom letákov, ktoré zhadzovali slovenské lietadlá na ich pozície. MIČIANIK, ref. 2, s. 207.

²³ MIČIANIK, ref. 1, s. 209.

vylúčení týchto jednotiek z mojej veliteľskej právomoci je mi veľkým potešením, že Vám pán generál môžem povedať, ako sa Vaše jednotky osvedčili a akú úctu si získali u nemeckých vojakov. Rýchla divízia bola dôležitým členom počas veľkej bitky pri Kyjeve. Pionieri a delostrelci mali rozhodujúci podiel pri prechode jednej nemeckej divízie cez Dneper.“²⁴

Presun RD smerom na JV aj jej začlenenie do nemeckej 1. pancierovej skupiny

Po skončení účinkovania v bitke o Kyjev dostala slovenská RD rozkaz presunúť sa a postupovať ďalej na východ do hĺbky Sovietskeho zväzu. Cieľom presunu bola Bielaja Cerkov a s odchodom sa začalo 22. septembra 1941.²⁵ V ten istý deň bol z funkcie veliteľa *Delostreleckého pluku 11* odvolaný mjr. Jozef Vogel.²⁶ Nahradený bol mjr. Ernestom Badikom. Presun do Bialaja Cerkov bol v dĺžke 100 km a divízii sa podarilo na miesto doraziť v deň odchodu. Vojaci potom dostali dva dni voľna. Prvoradou úlohou bolo opraviť poškodené nákladné automobily. Dielne pracovali na plné obrátky. Vojaci, ktorí sa nevenovali oprávám oba večery sledovali kino predstavenie od *Úradu propagandy* z Bratislavy.

Nový presun sa začal 24. septembra 1941, tentoraz do priestoru Kremenčug – Alexandria. Išlo o náročný transport, keďže nová „destinácia“ bola vzdialená až 350 km. Jednotky vyrazili hneď ráno, jedine cyklisti museli vyraziť o deň skôr, pretože bol nedostatok nákladných áut. Cesty v danej oblasti, podobne ako v celom Sovietskom zväze, boli v katastrofálnom stave. Navyše boli aj preťažené a upchaté z dôvodu, že v oblasti bol jediný most cez Dneper, po ktorom mohli jednotky v okruhu 200 km prechádzať. Nebolo preto možné postupovať po hlavnej ceste, ale nákladné autá divízie museli odbočiť na vedľajšie cesty a pohybovať sa po nich. Tieto boli ešte v hroznejšom stave ako hlavné. Do cieľovej oblasti Kremečug – Alexandria sa podarilo jednotkám dostať až 28. septembra 1941. V ten deň bola reorganizovaná *Rýchla divízia* podriadená nemeckej *1. pancierovej skupine* genplk. Ewalda von Kleista. Hneď na druhý deň mala vykonať ďalší presun po línii Kremenčug – Potoki – Revovka –

²⁴ PECINA, Juraj. Poľné delostrelectvo Rýchlej divízie 1941–1942 (Od Kyjeva po rieku Mius). In *Vojenská história*, 2005, roč. 9, č. 1, s. 61–62.

²⁵ MIČIANIK, ref. 2, s. 215.

²⁶ Jozef Vogel bol odvolaný z dôvodu alkoholizmu. Tento dôstojník bol pravidelne pod vplyvom alkoholu, dokonca sa opíjal aj pred mužstvom. Chodil neustrojený, správaj sa veľmi neprítojne. Plk. Turanec mu navrhol, aby opustil divíziu. Vo svojom denníku sa o ňom napísal: „*Je veľmi povrchným dôstojníkom a nevie ani poriadne, kde má svoj oddiel umiestnený. Teda ako veliteľ delostrelectva sa vôbec nehodí [...] Keď som mu vytykal jeho chovanie sa, že sa opíja pred mužstvom a podobné neprítojnosti, začal sa chovať nedôstojne a vyzývavo voči mne pred náčelníkom štábu mjr. Domesom, prerušil som ihneď s ožratým človekom debatu a v divíznom rozkaze som ho potrestal.*“ MIČIANIK, ref. 2, s. 213.

Kobelianky – Caričanka – Topčinské – Voznesenskaja. Na druhý deň ráno divízia vyrazila na cestu. Pri Kremenčungu sa čelným jednotkám podarilo po moste prekročiť Dneper, zvyšné časti divízie idúce v závese prekročili rieku po druhom pontónovom moste, ktorý bol práve dokončený. Presne vo chvíli, keď boli kolóny v pohybe, začalo silne pršať a cesty sa zmenili na more blata. Slovenské nákladné autá uviazli a, čo bolo horšie, RD nemala žiadne pásové ťahače. Vojaci preto spojzdnili niekoľko sovietskych poľnohospodárskych traktorov, pomocou ktorých povytahovali nákladné autá z blata. Jednotky sa tu zdržali niekoľko hodín. Opäť zaúradovalo počasie, avšak tentokrát v prospech slovenských jednotiek, pretože začalo mrznúť a cesty sa stali zjazdými. Kolóny dobehli stratu a do 16:00 hod. sa podarilo všetkým častiam RD dostať do cieľového priestoru.

Plukovník Turanec sa následne hlásil u svojho nadriadeného genpor. Eberharda von Mackensena.²⁷ *Rýchla divízia* mala vystriedať nemeckú *13. pancierovú divíziu* v úseku rieky Orel v priestore Pereščipino – Rodzianki. Úlohou RD bolo zabrániť sovietskemu útoku na tylo *1. pancierovej skupiny*. Striedať mali oba slovenské pešie pluky. V priestore *Pešieho pluku 21* bola výmena uskutočnená okamžite, ale pri *Pešom pluku 20* museli velitelia počkať, keďže budúce pozície boli ostreľované nepriateľským delostrelectvom. 2. októbra 1941 už boli oba slovenské pluky na svojich miestach. V priebehu prvého dňa pôsobenia divízie na nových miestach Sovieti neútočili. Na druhý deň sa situácia zmenila. Došlo k prvému útoku na slovenské pozície, ktorý uskutočnil jeden sovietsky prápor snažiaci sa prekročiť rieku Orel. Útok bol zastavený, ale následne boli slovenskí vojaci napadnutí delostrelectvom. Nepriateľské delostrelectvo potom do obeda ostreľovalo slovenské pozície. Jednotka zaznamenala aj prvé straty, keď v dôsledku delostreľby zahynuli dvaja vojaci. Úsek, ktorý RD bránila, bol široký 23 km. Na rozdiel od predchádzajúceho úseku pri Kyjeve, ktorý mal až 40 km, bol tento relatívne malý. 4. október 1941 sa niesol v znamení sporadických prepádov Sovietov, prebehlo niekoľko prestreliiek a podarilo sa zajať niekoľko červenoarmejcov. Nasledujúci deň bol v podobnej réžii, avšak divízia sa musela rozťahnúť na svojom úseku do dĺžky 30 km z dôvodu posunu nemeckých jednotiek. Čo však bolo dôležité, prišiel rozkaz na presun divízie do nového pôsobiska v priestore Novo Pavlovskij – Ukrainki – Ivanovskij – Miroľubovska – Slavny. Presun bol naplánovaný na 4:00 hod. ráno, 6. októbra 1941. Trasa mala celkovú dĺžku 150 až 170 km. Bolo vydané osobitné nariadenie, že všetky vozidlá a zariadenia museli byť označené zástavami s hákovým krížom, aby si ich nemecká *Luftwaffe* nepomýlila. Počas presunu sa RD dostala do kontaktu s *Talianskym expedičným zborom*, ktorý rovnako ako

²⁷ MICHÁLEK – MICHÁLEK, ref. 15, s. 120.

slovenské jednotky pôsobil na východnom fronte. Taliani absolútne ignorovali pokyny regulačných hliadok a zatarasili cestu slovenskej divízii. Incident sa odohral v Novomoskovsku, kde kvôli nedisciplinovanosti Talianov museli príslušníci *Rýchlej divízie* zostať niekoľko hodín. Počasie bolo veľmi zlé, neustále pršalo, cesty boli v hroznom stave. Do cieľového miesta sa v stanovenom čase dostali iba predsunuté jednotky divízie, zvyšok musel prečekať noc na trase presunu. Až 7. októbra 1941 dosiahli vojaci predsunutých jednotiek svoje obranné postavenia, na ktoré museli pripochodovať pešo, keďže nákladné autá neboli schopné prejsť cez hlboké blato. Hlavné sily RD dorazili až ráno nasledujúceho dňa. To už boje nemeckej armády proti Sovietom naberali spád a červenoarmejci sa dostávali do obklúčenia. Jednotky RD sa nachádzali v priestore Orechova, avšak ani tu sa nezdržali, pretože prišiel rozkaz na presun do priestoru mesta Pologi.²⁸ Pologi bolo mesto vzdialené 150 km juhovýchodne od Dnepropetrovska. V priestore bola nemecká *60. motorizovaná divízia*.²⁹ Rozkaz znel vystriedať nemecké jednotky a strážiť líniu, nedovoliť Sovietom prebiť sa z obklúčenia. Počas presunu na slovenské jednotky niekoľkokrát zaútočili sovietske lietadlá, pre ktoré bola postupujúca kolóna lákavým cieľom. Zmenilo sa počasie a vyšlo slnko, to boli ideálne podmienky pre nepriateľské letectvo. Počas leteckého útoku zahynulo 5 slovenských vojakov a 39 bolo ranených. Poškodených bolo 13 áut. *Delostrelecký pluk 11* mal 10 ranených a prišiel o 4 vozidlá.³⁰ Jednotky slovenskej RD mali šťastie, že na nich nezaútočili sovietske ústupové sily, pretože tie pozostávali zo silnej *15. a 2. tankovej brigády*. Útok takéhoto mohutného zväzku by zrejme znamenal pre RD katastrofu. Navyše mala divízia odkryté celé práve krídlo, pretože Taliani sa nedostavili na svoje pozície včas.

Do Pologi sa slovenským jednotkám podarilo doraziť 9. októbra 1941. Pomohlo im k tomu aj to, že od Azovského mora vial teplý vietor, ktorý vysušil cesty. Plukovník Turanec dohodol výmenu s nemeckou stranou a do 15:00 hod. bez problémov prebehlo vystriedanie. Slovenské pešie pluky do bojov už nezasiahli, pretože Nemcom sa podarilo zlomiť odpor Sovietov. V mestečku Pologi začala divízia pociťovať nedostatok pohonných hmôt. To predstavovalo veľký problém, keďže RD bola závislá na svojich nákladných autách. Bez nich by bola prakticky nevyužiteľná. Veliteľ musel situáciu rýchlo vyriešiť a tak poslal do 200 km vzdialeného Dnepropetrovska pioniersky prápor, aby dovezol palivo

²⁸ Pologi bol veľmi dôležitý železničný uzol. Do tohto priestoru smeroval hlavný nápor ustupujúcich sovietskych vojsk. RD mala za úlohu zabrániť ústupu demoralizovaných červenoarmejcov. MIČIANIK, ref. 2, s. 224.

²⁹ PECINA, ref. 24, s. 63.

³⁰ PECINA, ref. 24, s. 63.

pre ostatné jednotky.³¹ Divízia mala znovu dva dni na odpočinok. Celý čas sa využil na opravy vozidiel, ktoré boli v zlom stave. V priebehu pobytu v Pologi prišiel rozkaz vystriedať ďalšiu nemeckú jednotku. Bol to *SS pluk Nordland*, ktorý pokračoval vo svojom postupe na juhovýchod. Slovenská RD vyrazila 12. októbra 1941 s cieľom Novopetrikovka – Starý Kermenčik – Sjatoduchovka. Presun prebehol hladko, bez sovietskych útokov alebo prepádových akcií. V neposlednom rade sa na hladkom presune podpísalo počasie. Mrzlo, a preto bolo blato na cestách zamrznuté. Podľa plánu prebehlo aj vystriedanie. Prvý sa na svoje nové pôsobisko usadil *Peší pluk 21*, okolo obeda. *Peší pluk 20* vystriedal nemecké jednotky asi o hodinu neskôr.

Po upevnení obranných postavení nebol zaznamenaný žiadny sovietsky prepád. Jednotky Červenej armády sa nachádzali v danej oblasti, avšak boli zamestnané vlastným ústupom. Slovenskí vojaci preto vykonali niekoľko bojových prieskumov, aby zistili presnú silu nepriateľa. Z 13. októbra na 14. októbra 1941 sa rapidne zhoršilo počasie. Prestalo mrznúť a začalo pršať, dokonca napadol sneh. Znovu sa preukázala typická vlastnosť východného frontu, charakteristická pre všetky historické obdobia, keď sa niekto pokúsil odsadiť „Rusko“. Zaúradoval tzv. „generál bahno“.

Terén bol v hroznom stave, vojaci sa absolútne nemohli pohnúť, jedinou šancou ako sa presunúť boli vlastné nohy. Jednotka nemala na výber, pretože mala svoje rozkazy. O 10:00 hod. sa podarilo rozhybať niekoľkým nákladným autám a tie odviezli druhý prápor *Pešieho pluku 20*. Sovieti neustále ustupovali, a tak sa Slováci nestretli s odporom. Presne na pravé poludnie dosiahli jednotky II/20 osadu Petrovskoje. Ďalším cieľom na trase bola osada Kirilovskoje, pred ktorou jednotky narazili na protitankový zákop, ktorý bol navyše zamínovaný. Nastalo zdržanie, pretože bolo potrebné vytvoriť prechod cez mínové pole. Slovenské jednotky odstránili až 198 mín.³² Vojaci síce cez míny bezpečne prešli, horšie to bolo s technikou. Jednotky delostrelectva sa nemohli dostať cez zákop, preto sa vrátili späť do Novej Karakuby, odkiaľ celá kolóna vyšla. Takto si nadbehli až 30 km. Zvyšné jednotky, ktoré sa dostali cez zamínovaný zákop, postupovali smerom na Andrejevka – Kalarionovka do Volnovachy.³³ Keď vojaci II/20 dorazili do Volnovachy vyskytol sa znovu

³¹ Dnepropetrovsk bol v tomto čase už v nemeckých rukách. Bola tu výdajňa pohonných hmôt, slovenské jednotky dostali rozkaz priviesť 120 000 litrov benzínu. MIČIANIK, ref. 2, s. 227.

³² MIČIANIK, ref. 2, s. 228.

³³ Počas cesty od 14. do 15. októbra 1941 sa slovenským vojakom podarilo zajat 200 príslušníkov ČA. Išlo o vojakov gruzínskej národnosti. Vzdali sa dobrovoľne, pretože nesúhlasili s tým, že ich velitelia posielali na smrť do nezmyselných útokov. Medzi zajatcami bol aj jeden plukovník, komisár P. M. Kirillov. Tento dôstojník mal pri sebe podrobné mapy, plány a poskytol RD veľa informácií. Plk. Turanec si do svojho denníka poznamenal:

problém s pohonnými hmotami. Usmialo sa na nich šťastie, pretože v kolchoze v spomínanej obci našli neporušené nádrže 20 000 litrami benzínu. Druhá časť divízie sa nachádzala v osade Chlebobarovka. Počasie bolo stále veľmi zlé a blato neustúpilo, z toho dôvodu vojaci použili na vytiahnutie áut z blata sovietske traktory. Tie boli ale veľmi pomalé. Medzitým začalo aj mrznúť, padal mrznúci dážď, fúkal veľmi silný a studený vietor. Takéto podmienky boli pre slovenských vojakov, ktorí neboli naučení na tvrdé zimy, veľmi náročné. Teplé oblečenie stále nebolo dodané a mnoho vojakov malo reumatické bolesti. Plk. Turanec opakovane žiadal MNO, aby dodalo zimnú výstroj, ale odpovede boli nejasné. Vyskytol sa jeden až úsmevný prípad, kedy bolo vojakom dodaných 40 000 kusov prezervatívov.³⁴ V danej situácii bol tento prípad až tragikomický, avšak vojakom ani veliteľom do smiechu nebolo. Blížili sa totiž typické ruské mrazy, ktoré strašili všetkých útočníkov už stáročia.

V priestore Chlebobarovky zotrvala RD do konca októbra 1941. Dňa 30. októbra 1941 prišiel rozkaz na presun celej divízie do prístavu Mariupol na pobreží Azovského mora. Divízia mala opäť vystriedať nemeckú *60. motorizovanú divíziu*. Bola to presne tá istá jednotka, ktorú RD už raz striedala pri Pologi začiatkom októbra. 1. novembra 1941 bola *Rýchla divízia* podriadená nemeckému veliteľovi Azovského pobrežia gen. Karlovi Eberthovi, ktorý bol zároveň veliteľom *Artileriekomanda 301*.³⁵ Rozkaz znel vymeniť nemeckú *60. motorizovanú divíziu* a chrániť pobrežie od mesta Mariupol až po ústie rieky Mius. Bol to úsek dlhý až 100 km, čo bolo zatiaľ najviac zo všetkých, ktoré doteraz RD chránila. Výmena bola naplánovaná na 5. novembra 1941. Presun slovenských jednotiek nebol bezproblémový čo zapríčinilo jednak počasie, tak aj technické poruchy vozidiel. Napriek týmto negatívam sa podarilo do stanoveného termínu dopraviť všetky časti RD na nový úsek. Samotnú skutočnosť ocenil aj nemecký veliteľ gen. Eberth. Pre slovenských vojakov aj veliteľov to bolo povzbudenie. Najväčším povzbudením pre mužov bolo Azovské more. Väčšina vojakov more v živote nevidela a pre nich to predstavovalo to najkrajšie, čo za celé ťaženie v ZSSR videli. Aspoň na nejaký čas mužstvo zabudlo na strasti a problémy, ktoré ich stretávali. Veľa mužov prichádzalo priamo na pláže, aby si aspoň omočili ruky v morskej vode. Slovenská RD pôsobila na pobreží Azovského mora niekoľko dní, keď prišiel oznam, že jednotka zostane na svojom úseku aj cez zimu. Pre vojakov to znamenalo začať

„plk. komisár Kirillov bol zosobnením hľbokej krízy, v ktorej sa nachádzala Červená armáda na jeseň 1941.“ VHA Bratislava, f. Rýchla divízia. gen. Turanec – denníky. 15. október 1941, kr. 7, sig. 30/1/7.

³⁴ MIČIANIK, ref. 2, s. 231.

³⁵ PECINA, ref. 24, s. 64.

zatepľovať a spevňovať svoje pozície, budovať kvalitnejšie kryty, zhromažďovať zásoby a kurivo. Celkovo sa museli pripraviť na zimu, ktorá bola veľmi mrazivá. Už v dobe pôsobenia RD pri mori klesli teploty na $-22\text{ }^{\circ}\text{C}$ a najväčším problémom bolo, že stále nedorazila zimná výstroj. Dňa 5. novembra bol plk. Jozef Turanec povolaný na veliteľstvo *I. pancierovej armády*. Od gen. von Kleista dostal nemecký železný kríž II. triedy.³⁶

Rýchla divízia a jej obranné postavenia na rieke Mius

Slovenská RD pôsobila na pobreží Azovského mora od 5. novembra 1941, kedy vymenila nemeckú *60. motorizovanú divíziu*. Slovenské velenie vychádzalo z nemeckých tvrdení, že RD bude na pobreží mora zimovať. Vojaci sa začali pripravovať na zimu. Spevňovali sa opevnenia a zhromažďovali sa zásoby. Situácia sa zmenila a už 19. novembra 1941 dostalo velenie slovenskej divízie príkaz od nemeckých nadradených, že celá RD sa má sústrediť do priestoru severne od Taganrogu.

Velenie divízie bolo rozhodnutím nemeckých spojencov zaskočené. Počítalo sa s prezimovaním pri Azovskom mori. Problém bol aj ten, že na vykonanie presunu museli vojaci všetko znovu pripraviť. Z automobilov bolo vypustené palivo aj voda, aby v nádržiach nezamrzla a nepoškodila ich. Vozidlá boli niekoľko dní odstavené, preto sa nedali okamžite naštartovať. Vojaci ich museli celú noc zohrievať a štartovať. Aj tak sa všetky autá nepodarilo spojazdniť. Presun bol naplánovaný na 20. novembra 1941 o 8:00 hod. ráno. Keďže nebolo možné divíziu presunúť naraz, museli sa jednotlivé časti transportovať postupne. Prvý vyrazil *Peší pluk 21* s delostreleckou podporou. Potom sa vydal na cestu *Peší pluk 20* a následne za ním vyrazilo aj veliteľstvo RD. Počas presunu sa vyskytli veľké problémy s autami, ktoré boli po technickej stránke už v katastrofálnom stave. Nakoniec sa divízia dostala do svojich nových obranných postavení 21. novembra 1941. Obranné postavenia RD sa tiahli v priestore od Oktjabrskij – Kamenná Tuzlovka – Kumčatskil – Pravo Tuzlovskij. Z oboch strán mali slovenské jednotky nemeckých susedov. Na severe to bola *I. horská divízia* a na juhu zase *5. SS divízia Wiking*.³⁷

Dňa 23. novembra 1941 sa celá RD dostala do styku s nepriateľom. Smerom na slovenské obranné postavenia postupovali sovietske jednotky už od

³⁶ Plukovník Turanec bol nesmierne nadšený a veľmi si toto ocenenie vážil. Do svojho denníka doslova napísal: „*Nech žije Führer! Nech víťazí a zvíťazí chrabrá nemecká armáda.*“ MIČIANIK, ref. 2, s. 234.

³⁷ MIČIANIK, Pavel. *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu Zväzu III. (1941 – 1944)*, *Rýchla divízia*. Banská Bystrica : Dali–BB, 2009, s. 21.

rána a večer prebehol prvý pokus Sovietov o útok na slovenské línie.³⁸ Nasledujúci deň sa niesol v pokoji, nebol zaznamenaný žiadny pokus o prielom. Dňa 25. novembra 1941 sa však doterajší pokojný stav rýchlo zmenil. Jednotky ČA vykonali niekoľko prudkých útokov, ktoré silne otriasli slovenskou obranou.³⁹ Vojaci nedovolili Sovietom preraziť svoju obranu. Plk. Turanec sa stretol s nemeckým veliteľom *XIV. pancierového zboru* a predniesol mu problémy, ktoré trápili divíziu. Nemecký veliteľ bol ochotný počúvať a Turancovi prisľúbil dodanie 500 kusov zimných svetrov, nohavíc a ponožiek z vlastných zásob. Nemci tento sľub splnili.⁴⁰

Ešte v ten istý deň Sovieti znovu vykonali útok na slovenské pozície. Útok vyšiel presne z toho istého miesta ako predchádzajúce. Tentoraz sa nepriateľovi podarilo preraziť oslabené slovenské pozície a dostať sa až na druhú obrannú líniu. Podarilo sa im preniknúť k stanovisku veliteľa práporu npor. Vojtecha Heidlera. Ten, keď videl čo sa okolo neho deje, prikázal všetkým vojakom na veliteľstve ozbrojiť sa a pod jeho osobným vedením vyrazili do útoku na bodáky. Vojaci v boji používali granáty a prebehlo niekoľko osobných súbojov muža proti mužovi. Sovieti boli prekvapení a radšej sa stiahli. Na bojisku nechali 80 mŕtvych a 9 ranených. Líniu sa podarilo po tomto prerazení stabilizovať, avšak v noci na 26. novembra 1941 zažili slovenskí vojaci ostreľovanie sovietskymi raketometmi BM-13 (*Katuša*). Tento zážitok si poznamenal aj plk. Turanec do svojho denníka.⁴¹ Nasledujúci deň sa opäť niesol v znamení nepriateľských útokov, kedy Sovieti zaútočili na pozície RD šesťkrát. Všetky pokusy boli odrazené.

Pre plk. Turanca bol príjemným prekvapením 26. november 1941, pretože prišla ďalšia pomoc zo strany nemeckého *Wehrmachtu*. Nemecké jednotky priniesli slovenským vojakom teplé veci ako kabáty, svetre, alebo zimné spodné prádlo. Nemeckí vojaci im priviezli aj cigarety, rum a dokonca čokoládu. V ten istý deň prišiel na stanovisko RD jej nový veliteľ plk. Augustín Malár.⁴² Na

³⁸ PECINA, ref. 24, s. 64.

³⁹ Útok prebehol v priestore, ktorý bránili dva slovenské prápory z *Pešieho pluku 21*. Boli to 6. a 7. prápor. Nápor sovietskych vojsk bol taký silný, že velitelia museli nasadiť aj záložné jednotky. Do boja sa zapojili aj delostrelci z 2. batérie *Delostreleckého pluku 11*, ktorí vystrelali na útočníkov celkovo 160 granátov. Útoky sa napokon podarilo odraziť, ale slovenské jednotky mali 12 mŕtvych a 29 ranených. PECINA, ref. 24, s. 64.

⁴⁰ MIČIANIK, ref. 37, s. 22.

⁴¹ VHA Bratislava, f. Rýchla divízia. gen. Turanec – denníky, 26. november 1941, kr. 7, sig. 30/1/7.

⁴² ČAPLOVIČ, Miloslav. Na čele Rýchlej divízie – Generál II. triedy Augustín Malár. In *História*, 2009, roč. 9, č. 5–6, s. 89.

miesto sa dostavil aj so svojim náčelníkom štábu, ale velenie ešte neprebral.⁴³ Na veliteľstve sa práve počas príchodu plk. Malára pripravoval plán prepadu sovietskych pozícií v obci Kamenná Tuzlovka. Išlo sa viac-menej o malú osadu, ktorá však predstavovala pre slovenské pozície nebezpečenstvo. Jeden z jej okrajov bol vzdialený od slovenských pozícií len 200 až 500 metrov. Nebezpečenstvo predstavovalo aj to, že sovietske pozície boli umiestnené vyššie a nepriateľ mal dobrý výhľad. Sovieti používali aj ostreľovacie pušky s teleskopickým zameriavačom, takže cez deň bol pohyb v slovenských pozíciách takmer nemožný. Preto bolo potrebné eliminovať sovietsku hrozbu minimálne v spomínanom úseku línie. Prepadová akcia bola dohodnutá na 27. novembra 1941 o 1:45 ráno. Vytvorila sa úderná skupina, ktorú viedol npor. Florián Beňuška, ten potom vybral 33 dobrovoľníkov zo svojej jednotky. O chvíľu sa pridal aj por. Jozef Mender z pionierskej roty a spolu s ním sa prihlásilo aj 8 dobrovoľníkov. Úderná skupina mala teda 41 vojakov. Palebnú podporu zabezpečovali štyri 20 mm protiletadlové kanóny *Oerlikon* z *13. ľahkej protiletadlovej batérie*.⁴⁴

Úlohou prepádovej skupiny bolo zničiť, minimálne zahnať sovietske jednotky z obce Kamenná Tuzlovka. Slovenská skupina sa rozdelila na štyri časti, kde každá mala útočiť na jeden úsek obce. Prvé družstvo malo postupovať k obci po ceste, druhé sa malo priblížiť k stredu, tretie malo zaujať pozíciu smerom na ľavý horný okraj obce a štvrté družstvo zaútočilo na dolný koniec obce. Čas útoku bol zámerne určený na skorú rannú hodinu, aby boli jednotky kryté tmou a nepozorovane sa priblížili k obci. To sa im aj podarilo a následne čakali na signál. Celá akcia sa spustila presne o 02:00 hod. vystrelením dvoch bielych svetlíc. Prvé zaútočilo družstvo na horný okraj obce a bolo podporované paľbou 20 mm kanónov. Protiletadlové zbrane mali zápalné streľivo. Zasiahnuté domy začali okamžite horieť. Sovietska obrana bola úplne dezorientovaná a vojaci začali vybiehať z domov a snažili sa brániť pomocou automatických zbraní. Sovietski obrancovia v panike utekali z dediny, zatiaľ čo slovenskí pionieri postupne podpálili domy v obci. O 02:30 hod. už bola celá dedina v plameňoch a poslední nepriatelia poutekali. Akcia trvala necelú trištvrť hodinu a o 02:45 hod. boli slovenskí vojaci späť. Išlo o dokonalý prepád, pretože jednotka nestratila ani jedného vojaka, mali iba jedného ťažko raného a dvoch ľahko. Ukázalo sa, že Sovieti mali v obci dve roty. Slovenskí vojaci plánovali

⁴³ Náčelníkom štábu plk. Augustína Malára bol pplk. Alojz Ballay. MIČIANIK, ref. 37, s. 24.

⁴⁴ O sile a rozložení sovietskych jednotiek v smere prepádovej akcie slovenskí vojaci nič nevedeli. Všetky postavenia nepriateľa boli veľmi dôkladne zamaskované, a preto sa dala ťažko odhadnúť sila protivníka. Slovenské jednotky sa domnievali, že proti nim stojí rota pechoty, podporovaná dvoma až tromi ťažkými guľometmi, dvoma mínometmi a dvomi protitankovými kanónmi. MIČIANIK, ref. 37, s. 24.

prenasledovať nepriateľa, avšak od tohto zámeru sa upustilo. Podarilo sa zajať troch červenoarmejcov. Akcia vyhnala nepriateľa z úseku a ten nebol schopný na danom mieste vykonávať ďalšiu aktivitu. Prepadovú akciu si potom poznamenal do svojich zápiskov aj jeden príslušník pionierov Ludovít Kompas, ktorý píše: „*Včera bol útok. Naši chlapci skutočne ukázali hrdinskosť. O 2. hod. v noci bola spustená na dedinu v ktorej sú Rusi, paľba. Bolo to niečo pekného, ale len zo strany. Stále výbuchy. Bomby, kanónové granáty majú sólo. Zima. Chlapci išli kopat zákopy. Zajtra asi pôjdeme aj my.*“⁴⁵

Plk. Augustín Malár oficiálne prevzal velenie nad *Rýchlou divíziou* 27. novembra 1941. Plukovník Turanec v ten deň odišiel na dovolenku na Slovensko. Slovenská *Rýchla divízia* bola v tomto období v biednom stave. Najväčším negatívom bol absolútny nedostatok nákladných automobilov. Chýbali pohonné hmoty aj náhradné diely. Autá boli pokazené alebo úplne nepojazdné. Divízne delostrelectvo bolo tak isto v mizernej situácii. Niektoré kanóny boli poškodené alebo mali poškodené časti, bez ktorých nemohli byť použité. Celkovo bol alarmujúci nedostatok streľiva do diel. Celá divízia bola rozdelená na dve časti. Prvá, hlavná časť bola na frontovej línii na rieke Mius, išlo o dva pešie prápory, *Delostrelecký pluk 11*, pioniersku rotu, spojovací prápor, *13. batériu DPLP* a rotu HKB.⁴⁶ Druhá, menšia časť, bola stále sústredená na pobreží Azovského mora. Spojiť divíziu do jedného celku bol takmer neriešiteľný problém z dôvodu akútneho nedostatku vozidiel. Plukovník Malár dal príkaz dôkladne zamaskovať všetky postavenia a vozidlá pre prípad leteckého útoku. Boli vystriedané aj jednotky v prvej línii. Sovieti podnikli niekoľko menších prepádových akcií, ale slovenským vojakom sa podarilo ubrániť. Vo chvíľach pokoja vojaci spevňovali svoje postavenia. Pionieri kopali zákopy a tiež budovali silnejšiu obranu. Ludovít Kompas píše: „*Po večeri berieme krompáče, lopaty, sekery, nasadáme na auto a ideme kopat zákopy. Prišli sme tam, jeden za druhým sme sa pomaly ťahali, aby nás Rusi nezbadali. Je mesačno. Prišli sme pešiakom do zákopov. Tí sú celí premrznutí. Ideme ďalej a dáme sa do práce. Zem zamrznutá asi 40 cm, ťažko to ide. Zavše počut guľomet vystreliť, raketa osvetlí nás. Je po polnoci, zákopy už budú hotové. Pešiakov nechávame tam, sami prídeme domov, políhame a spíme.*“⁴⁷

Medzitým bola naplánovaná prepádová akcia obce Kumčatskij. Scenár bol podobný ako v predchádzajúcej akcii na obec Kamenná Tuzlovka. Obec

⁴⁵ LACKO, Martin. *Denníky a spomienky vojakov z východného frontu 1941 – 1944*. Zápisky Ludovíta Kompara (Rýchla divízia, október 1941 – apríl 1942). Trnava : UCM v Trnave, 2006, s. 5. K životu radového slovenského vojaka pozri: SOKOLOVSKÝ, Leon. Spomienky na východný front 1941 – 1943. In *Vojenská história*, 2007, roč. 11, č. 2, s. 93–104.

⁴⁶ PECINA, ref. 24, s. 65.

⁴⁷ LACKO, ref. 45, s. 6.

Kumčatskij bola obsadená červenoarmejcami, ktorí odtiaľ napádali slovenské línie. Vzdialenosť medzi dedinou a slovenskou líniou bola iba 400 metrov. To bolo veľmi nebezpečné a jediná možnosť ako sa ubrániť útokom bolo obec napadnúť. Už dvakrát sa slovenské jednotky pokúsili napadnúť obec, ale vždy to bolo neúspešné. Úlohou zorganizovať prepad bol poverený npor. Ján Kabzan.⁴⁸ Na prepad sa prihlásilo 75 dobrovoľníkov a z nich bolo vybratých 20 najschopnejších mužov. K skupine sa pridalo ešte 7 pionierov. Úderná skupina sa rozdelila na dve družstvá, z ktorých každé malo zaútočiť na obec z jednej strany. Akcia sa rozbehla 29. novembra 1941. Vojaci si nabrali muníciu a granáty. Keď sa dostali do obce vyzeralo to, že je prázdna, vošli do prvého domu a tam sa domácej spýtali, kde sú sovietski vojaci. Tí boli vo vedľajšom dome. Keď zistili prítomnosť slovenských vojakov snažili sa na nich zaútočiť. Slováci boli rýchlejší a okamžite dom rozstrelali a nahádzali do vnútra granáty. Osadenstvo bolo kompletne zabitú. Druhé družstvo tiež preniklo do dediny a eliminovalo niekoľko sovietskych vojakov. Po prekonaní odporu vojaci zapálili dedinu. Výsledok akcie boli nulové straty na strane slovenských jednotiek a 8 mŕtvych a 11 zajatých červenoarmejcov.

Presne v čase, keď sa slovenská prepadová skupina vracala zo svojej akcie, sovietske jednotky z *Južného frontu* začali útok na tylo nemeckej *1. pancierovej skupiny*. Cieľom Červenej armády bolo dosiahnuť líniu Novo-Pavlovka – Kujbyševo – Matvejev Kurgan – rieka Mius. Posledný úsek z vytýčeného cieľa Sovietov boli práve obranné postavenia RD. Tá o nepriateľských plánoch nevedela. Do 30. novembra 1941 sa sovietske jednotky naozaj dostali až k pozíciám slovenskej *Rýchlej divízie*. Pred slovenskými jednotkami sa nachádzali zatlačení nemeckí obrancovia. Útoky nepriateľa boli veľmi intenzívne, a preto to vyzeralo, že sa Nemci neudržia. Dňa 30. novembra 1941 ráno o 03:15 hod. sa pokúsil jeden sovietsky prápor o útok na slovenské pozície.⁴⁹ Bol podporovaný ťažkými guľometmi. Obrancovia rozpoznali nebezpečenstvo, nespánikárili a za pomoci guľometov a delostrelectva odrazili útok. Slovenská RD stála proti sovietskej *295. streleckej divízii*. Išlo o početnú jednotku, ktorá bola zložená zo starších záložníkov. Boli to prevažne Ukrajinci a príslušníci kaukazských národov. Napriek tomu, že mali výbornú zimnú výstroj, neboli príliš ochotní vrhať sa do útokov. Mužstvo bolo vedené dôstojníkmi, ktorí nemali takmer žiadne bojové skúsenosti. Morálka bola nízka, panovala nechota. Sovieti mali početnú prevahu, ktorá kompenzovala neskúsenosť a slabé bojové skúsenosti. Navyše v Červenej armáde platila zásada, že zbabelci a vojaci, ktorí nenastúpili do útoku, boli bez súdu a priamo na mieste zastrelení.

⁴⁸ MIČIANIK, ref. 37, s. 29.

⁴⁹ MIČIANIK, ref. 37, s. 31.

Sovieti neustále tlačili na nemecké vojská a tentoraz bola iniciatíva v ich rukách. Nemecká obrana na rieke Mius, kde boli dislokované slovenské jednotky, sa ocitla 1. decembra 1941 pod tvrdým náporom nepriateľa. Odvolaný veliteľ nemeckej armádnej skupiny *Juh* poľný maršal von Rudstedt túto situáciu predpokladal a už 30. novembra žiadal Hitlera o ústup. Výsledkom jeho požiadavky bolo, že ho Hitler odvolal.⁵⁰ Nový veliteľ, poľný maršal von Reichenau, zastavil plány ústupu, ale nebolo to nič platné. Do 24 hodín po tom, ako bol von Rudstedt odvolaný, sa situácia vyhrotila natoľko, že samotný von Reichenau žiadal *Führera* o povolenie ústupu.⁵¹ Nemecké jednotky ustúpili na západný breh rieky Mius 1. decembra 1941. Spolu s nimi ustúpila aj RD. Podľa rozkazu gen. Malára sa stiahla 1 km západne od rieky. Ústupové trasy boli zabezpečené zadnými vojmi presúvajúcich sa jednotiek. Tie sa mali udržať na pôvodných pozíciách do nasledujúceho dňa a potom tiež ustúpiť. Pre jednotky slovenskej RD boli vytvorené dve ústupové trasy. Po týchto trasách sa mali jednotky presunúť 20 km od pôvodných pozícií a tu vybudovať nové obranné postavenia.

Obranná línia na ktorú sa slovenská RD stiahla bola vybudovaná od základov. Postavenia boli umiestnené na kopci, avšak tento pahorok bol holý, nebol na ňom žiaden stromový porast. To sťažovalo celkové maskovanie. Vojaci museli zamaskovať svoje pozície umelými prostriedkami. Vybudovanie krytov a vykopanie zákopov bola ťažká úloha, pretože pôda bola zamrznutá. Oporné body boli zabezpečené ťažkými guľometmi, poprípade protitankovými delami. Jedinou výhodou týchto obranných postavení bolo, že stáli na kopci, ktorého svahy sa prudko zvažovali smerom k nepriateľovi. Do 4. decembra 1941 bol nadviazaný dotyk so Sovietmi po celej línii.⁵² Na línii sa udomácnili aj slovenskí delostrelci, ktorí si podobne ako pechota budovali svoje pozície.⁵³ Nepriateľské jednotky sa systematicky presúvali bližšie k slovenským pozíciám čo dokazovala ich stupňujúca sa aktivita. Skutočné nepriateľské útoky na slovenské pozície

⁵⁰ MICHÁLEK – MICHÁLEK, ref. 15, s. 121.

⁵¹ Poľný maršal von Reichenau 1. decembra 1941 o 15:30 hod. telefonoval do hlavného stanu, kde uviedol: „*Rus preniká cez pretáženú, riedku nemeckú frontu. Pokiaľ chceme zabrániť katastrofe, musí sa front skrútiť, tzn. preložiť späť za rieku Mius. Nejde to inak môj vodca!*“ MICHÁLEK – MICHÁLEK, ref. 15, s. 121.

⁵² MIČIANIK, ref. 37, s. 33.

⁵³ Slovenskí delostrelci sa po zaujatí svojich postavení zastrelovali na zhromaždiská Sovietov. Pomáhali im pri tom aj nemeckí spolubojovníci. Dňa 3. decembra 1941 dosiahli slovenskí delostrelci prvý úspech, keď sa im podarilo zahnať presúvajúcu sa sovietsku kolónu a zničiť v nej tretinu áut. V ten deň navštívil delostrelcov aj veliteľ RD plk. Malár, od ktorého dostali pochvalu. PECINA, ref. 24, s. 66.

začali 7. decembra 1941.⁵⁴ Prvé pokusy Sovietov prebehli hneď ráno a pokračovali celé doobedie. Nápor bol silný, ale vojaci sa ubránili. Červenoarmejci útočili v rojniciach proti opevneným postaveniam RD, čo im spôsobovalo veľké straty. Nasledujúci deň navštívil front minister národnej obrany gen. Čatloš, ktorý sa osobne rozprával s vojakmi v prvej línii. Vypočul si ich pocity a sťažnosti, medzi ktorými dominovala otázka zimnej výstroje a možnosť vystriedania na fronte.

Pomaly sa blížili Vianoce a vojaci vedeli, že ich strávajú vo svojich krytoch, neustále ohrozovaní delostreleckou paľbou a útokmi nepriateľa. Napriek tomu, si chceli vytvoriť aspoň provizórnu vianočnú atmosféru, a tak si priblížiť domov. Mužstvo malo v rámci zásob ušetrené vzácnosti ako čokoládu, cukríky alebo ovocie. Od veliteľov ešte dostali kávu a rum. Nebolo toho veľa, no pre vojakov to bolo príjemné a zlepšilo im to náladu. Ani Štedrý deň nebol v úseku slovenskej RD pokojný. Sovieti sa totiž snažili prieskumom zistiť silu slovenských pozícií. Vykonyvali prieskum bojom. Hlavný útok začal 25. decembra 1941 po mohutnej delostreleckej príprave. Nepriateľ si ako cieľ útoku vybral miesto, o ktorom predpokladal, že je najslabším článkom línie. Išlo o priestor styku slovenskej RD a *SS divízie Wiking*. Útok bol mohutný a podporovaný aj tankami. Tie boli zamerané na nemecké pozície. K slovenským postaveniam sa blížili húfy pechoty, ktoré postupovali svahom smerom nahor. Krajina bola zasnežená a nepriateľ nemal maskovacie obleky, čo z neho robilo cieľ. Sovietsky útok pred pozíciami RD dopadol katastrofálne a utrpel ťažké straty. Zvyšok vojakov sa stiahlo. Do 12:30 hod. bol postup nepriateľa kompletne zastavený na celom úseku frontu.

Nepriateľ sa nehodlal vzdať a na druhý deň podnikol nový útok. Ten už bol úspešný, dokonca sa podarilo preraziť prvú obrannú líniu a obsadiť slovenské zákopy. Ich osadenstvo ustúpilo do druhej línie. Velenie RD naplánovalo protiútok s cieľom získať zákopy späť. Slováci zaútočili a po tvrdom boji sa im podarilo obsadiť stratené pozície. V tento deň RD napočítala 13 mŕtvych a 64 vojakov bolo ranených. Na ďalší deň, 27. decembra 1941, sa podarilo jednotkám *Rýchlej divízie* nadviazať kontakt s nemeckým *SS plukom Germania*. Línia sa postupne stabilizovala a do konca roka 1941 už Sovieti nepodnikli žiadny útok. Prvé týždne nového roku 1942 sa vyznačovali prepádovými akciami na oboch stranách. Tieto akcie pokračovali aj v priebehu ďalších dní. Velenie RD nariadilo, aby boli do predpolia vysielané prieskumné hliadky. Boli to družstvá, ktoré mali od 6 do 12 vojakov a vedené boli poddôstojníkom. Podobnú taktiku vykonávali aj červenoarmejci. Obdobie prvých dvoch januárových týždňov roku 1942 bolo v réžii bojov prepádových skupín.

⁵⁴ MIČIANIK, ref. 37, s. 34.

Do 4. januára 1942 bolo zajatých 6 príslušníkov ČA. Divízia mala nedostatok kanónov, preto jej bol pridelený nemecký *Delostrelecký oddiel 844*.⁵⁵

Prepadové akcie na oboch stranách stále prebiehali. Slovenské jednotky podnikli jednu úspešnú akciu 17. januára 1942. Cieľom bola obec Skelanskij. Jedenásť slovenských vojakov sa zorganizovalo do prepádovej skupiny a vyrazilo do akcie. V obci bol dom plný červenoarmejcov, bol medzi nimi aj komisár. Boli vyzvaní, aby sa okamžite vzdali, komisár však zakázal vojakom vzdať sa. Reakcia prepádovej skupiny nenechala na seba dlho čakať a do domu boli nahádzané ručné granáty a 18 vojakov bolo zabitých, vrátane komisára. Podobná akcia, avšak dramatickejšia, sa odohrala 25. januára 1942. Slovenská hliadka sa pokúsila prepadnúť dom v obci Krepaky.⁵⁶ Veliteľ skupiny viedol svojich vojakov tesne pred dom, kde zbadal na zemi sovietsku prilbu. Červenoarmejci na vojakov zaútočili granátmi a strelbou z pušiek. Slováci sa museli stiahnuť do lesa, kde sa opäť zorganizovali a pokúsili sa opätovne obsadiť dom. Znovu sa to nepodarilo. Skupina zvolila inú taktiku, rozdelila sa na dve družstvá. Jedno zaútočilo na dom z opačnej strany a druhé ho malo kryť. Plán vyšiel a vojakom sa podarilo preniknúť až do domu, kde natrafili na podnapitého sovietskeho vojaka, ktorý tam rúbalo drevo. Skončil v zajatí. Sovieti sa tiež činili, keď ešte v ten deň podnikli prepád a poškodili jeden ťažký guľomet.⁵⁷ Dňa 28. januára 1942 prišiel zo sovietskej strany ďalší prepád, ktorý bol rozprášaný. Nezaháľalo ani slovenské delostrelectvo, ktoré v ten istý deň spustilo paľbu na obec Golodajevka.⁵⁸ Delostrelecký prepád narobil veľké škody, ale červenoarmejcom sa podarilo v obci udržať. Ich morálka bola na nízkej úrovni a mnohí aj dezertovali. Komisári síce rozširovali falošné správy o úspechoch na frontoch, ale svoj účel to nesplnilo.

Vo februári 1942 rozhodlo velenie RD stiahnuť záložné jednotky, ktoré boli v prvej línii do obce Nadežnyj Karpová. Tu vojaci vykonávali hygienické úkony a celkovú očistu. V poničenom kostole sa konali bohoslužby. Dedina bola vystahovaná, takže tu nebol ani jediný obyvateľ. Poctou pre veliteľa divízie bolo udelenie nemeckého Rytierskeho kríža. Plukovník Malár toto vyznamenanie dostal 6. februára 1942. V tomto období bol Malár už generál II. triedy. Zároveň prišiel rozkaz, aby RD zaujala nové obranné postavenia v priestore nemeckej

⁵⁵ PECINA, ref. 24, s. 68.

⁵⁶ MIČIANIK, ref. 37, s. 49.

⁵⁷ MIČIANIK, ref. 37, s. 50.

⁵⁸ Delostrelecký prepád sa uskutočnil na základe informácií od sovietskych zajatcov, ktorí prezradili, že v obci sa zhromažďujú jednotky. Veliteľ prikázal paľbu všetkým slovenským batériám a aj nemeckému delostreleckému oddielu. Na prepade sa zúčastnilo 31 kanónov a do Golodajevky dopadlo celkovo 1 674 granátov. Dedina sa zmenila na rumovisko. Ani jeden dom nezostal nepoškodený. PECINA, ref. 24, s. 69.

1. horskej divízie. Prebratie obrany sa naplánovalo na 15. – 16. februára 1942. Nový obranný úsek bol do stanoveného času obsadený, rovnako sa vymenili aj jednotky. Výhodou bolo, že vojaci nemuseli budovať líniu odznova. Na spevnenie pionieri položili drôtené protipechotné prekážky. Proti RD stála na tomto úseku frontu sovietska 395. strelecká divízia. Na slovenské pozície bolo vykonaných niekoľko prepádov, pričom bolo zajatých aj niekoľko červenoarmejcov. Tí prezradili, že sovietske velenie chystá veľký útok na južný úsek slovenských línií.

Útok začal 21. februára 1942. Predchádzala mu delostrelecké palba, po ktorej vyrazili do poľa prápory Sovietov. *Peší pluk 21* čelil presile, avšak veľmi dobre sa držal. V boji sa prejavila disciplína slovenských vojakov, ktorí nespanikárili a priehradnou palbou z ručných zbraní a mìnometov sa im podarilo útok odraziť. Nepriateľ mal ťažké straty, ale ani to ho neodradilo. Jednotky ČA opäť podnikli útok, no s rovnakým neúspechom. Slovenským jednotkám sa podarilo ubrániť. Nový pokus Sovietov sa uskutočnil 26. februára 1942. Do útoku vyrazili tri nepriateľské prápory podporované delostreľbou. Tá zničila drôtené prekážky pred slovenskými pozíciami. Cez vytvorené priesečky sa prebili sovietske prápory k pozíciám RD. Obrancovia museli ustúpiť do druhej línie, avšak zorganizovali protiútok a vyrazili proti nepriateľovi. Pre červenoarmejcov to bolo nepríjemné prekvapenie, pretože čakali že obrancovia sa nezmôžu na protiútok. Opak bol pravdou. Sovieti boli vytlačení a museli ustúpiť. Jarné mesiace roku 1942 sa niesli v pokojnejšom duchu. Obe strany konsolidovali svoje sily. Front sa stabilizoval. Slovenské jednotky sa venovali spevňovaniu svojich pozícií a výcviku. Nemecká strana plánovala letnú ofenzívu na rok 1942, ktorá mala smerovať na mesto Rostov na Done. Až do konca apríla sa neudiali v priestore slovenskej RD žiadne veľké sovietske útoky.

V polovici apríla 1942 dostala RD rozkaz prevziať obranu po nemeckej *SS divízii Viking*.⁵⁹ V praxi to znamenalo, že RD sa vrátila na svoje staré postavenia, v ktorých bola od druhej polovice februára 1942. Jej susedom sa stala nemecká 4. horská divízia.⁶⁰ Keď *Rýchla divízia* zaujala svoje nové postavenia, vrátil sa k nej aj jej pôvodný veliteľ, už generál Turanec. K výmene došlo 27. apríla 1942. V staronovom obrannom postavení museli slovenské jednotky čeliť niekoľkým sovietskym prepádov.⁶¹ Generál Malár zanechal divíziu vo

⁵⁹ MIČIANIK, ref. 37, s. 73.

⁶⁰ BYSTRICKÝ, Jozef. Rýchla divízia na východnom fronte v roku 1942. In *Vojenská história*, roč. 5, 2001, č. 1, s. 45.

⁶¹ Dňa 27. apríla 1942 zaútočila nepriateľská prepádová skupina na slovenské pozície. Bola podporovaná aj mìnometmi a guľometmi. Slovenskej čate sa podarilo prepád zlikvidovať. O dva dni sa uskutočnil ďalší prepád, avšak tento dopadol pre červenoarmejcov veľmi zle,

veľmi dobrom stave a skonsolidovanú. Túto skutočnosť ocenil aj gen. Turanec. Jednotky mali dobrú disciplínu a plnili rozkazy, avšak vojaci túžili byť vystriedaní. Generál Malár tesne pred tým, ako odišiel dal príkazy na vykonanie niekoľkých dôležitých úkonov. Išlo o vybudovanie druhej obrannej línie, ktorá mala slúžiť ako záchytné pásmo v prípade v prípade sovietskeho prielomu. Zároveň bol tento priestor určený na protiútok.

Máj roku 1942 sa vyznačoval sovietskymi prepádmi. Tie neboli veľmi úspešné. Slovenskí vojaci sa naučili efektívne brániť voči týmto akciám. Máj roku 1942 sa zapísal aj zbehnutím niekoľkých príslušníkov slovenskej armády na sovietsku stranu. Rtk. Michal Sašo dezertoval 20. mája 1942 a o týždeň neskôr zbehlo osem vojakov z guľometnej čaty. Generál Turanec bol rozhorčený. Keď sa o útekoch dozvedeli Turancovi nemeckí nadriadení, rozhodli sa divíziu navštíviť. Veliteľ RD im musel vysvetľovať čo sa vlastne stalo. Nebolo ľahké presvedčiť Nemcov o tom, že išlo len o jednotlivcov a na divíziu to nemalo vplyv. Aj ČA sa musela vysporiadať s problémom útekov vojakov. V úseku RD sa odohralo niekoľko prebehnutí. Sovietski prebehlici uvádzali ako dôvod, že sa nemohli pozeráť na zverstvá, ktoré páchal bolševický režim na ruskom národe. Morálka ČA bola v tomto období ešte stále nízka, i keď už červenoarmejci zaznamenali niekoľko úspechov. Jednoznačne najmarkantnejším úspechom bolo odrazenie nemeckého útoku na Moskvu v januári 1942.⁶²

Posledné obdobie obrany RD a jej prípravy na nemeckú letnú ofenzívu

V druhej polovici mája 1942 prebiehali v priestore slovenskej RD delostrelecké súboje. Sovieti sa zamerali na slovenskú *5/11 batériu*, ktorá bola umiestnená pri obci Kalinovka.⁶³ Niekoľkokrát sa ju pokúsili zničiť, avšak bez úspechu. Gen. Turanec sa týchto delostreleckých súbojov zúčastňoval, keďže sám bol pôvodne delostrelec.⁶⁴ Dňa 20. mája 1942 sovietske delá lokalizovali slovenskú *5/11 batériu* pri Kalinovke a spustili palbu. Vojaci sa rýchlo snažili schovať do bunkra, jeden granát zasiahol krabicu s muníciou a tá explodovala, pričom zabila jedného vojaka. Palba neprestávala a výsledok bol 12 zranených slovenských vojakov.⁶⁵ Počas celého mája nebol jediný deň, kedy by sovietske delostrelectvo nepálilo na slovenské pozície. Zaujímavé je, že pozemných

pretože sa nedostali cez prekážky a boli odrazení. Pred slovenskými pozíciami zostalo mnoho mŕtvych sovietskych vojakov. MIČIANIK, ref. 37, s. 77.

⁶² MICHÁLEK – MICHÁLEK, ref. 15, s. 68.

⁶³ MIČIANIK, ref. 37, s. 96.

⁶⁴ JAŠEK, Peter. Generál Jozef Turanec. In *Pamät národa*, 2008, roč. 4, č. 1, s. 5.

⁶⁵ PECINA, ref. 24, s. 72.

prepadov v tomto období bolo veľmi málo. Sovieti sa pokúšali narušiť slovenské pozície práve pomocou diel a mínometov.

V bombardovaní sa činilo aj sovietske letectvo, ktoré vykonávalo nálety na slovenské pozície, ale aj na obce v okolí. Nepriateľské nálety smerovali aj do slovenského tyla, kde narúšali komunikačné prostriedky a zásobovanie. Obeťami sa okrem bojových jednotiek stávali aj poľné pekárne či poľné jatky slovenskej armády. Medzi obce, ktoré boli postihnuté náletmi, patrili Olchovskij a Novo Olchovskij alebo Kalinovka. Všetko to boli obce pod kontrolou slovenských jednotiek. Boli v nich ošetrovne, sklady a odpočívárne pre vyčerpaných vojakov. Nálety neprestávali ani v júni 1942. Novinkou boli nočné útoky letectva. Znovu sa zamerali na obce za líniou, ale aj na samotné obranné postavenia. Rovnako nezaháľalo ani nepriateľské delostrelectvo a už 4. júna 1942 urobilo prepad slovenských pozícií. Podarilo sa im zasiahnúť jeden bunker, v ktorom zahynuli dvaja slovenskí vojaci. Mínometný prepad bol zaznamenaný 8. júna 1942. Aj 25. a 28. júna 1942 museli slovenskí vojaci prežiť ťažké ostreľovanie Sovietov. Ako odpoveď potom Nemci spustili palbu a nepriateľskí delostrelci boli umlčaní.

Júl 1942 sa niesol v rovnakom duchu, aktivitu však vystupňovalo sovietske letectvo. Uskutočnilo niekoľko malých, ale aj rozsiahlejších náletov na pozície RD a okolité obce. Prvé nálety prebehli už v noci z 2. na 3. júla 1942 a cieľom bola obec Boľšoje Meškovo. Išlo o silný nálet, keďže bombardovanie trvalo s prestávkami až do 20:00 hodiny. Vojenské straty neboli žiadne, odniesli si to civilni. Dňa 11. júla zaútočila sovietske stíhačka na pozície RD a rovnako aj 14. júla, pričom toho dňa zaútočili aj na veliteľstvo v Novom-Alexandrovskij. Opäť si to odnieslo civilné obyvateľstvo. Ďalšie nálety vykonali sovietske bombardovacie lietadlá na obce Semenovskij a Karpová. Lietadlám sa podarilo zničiť slovenský muničný sklad, kde explodovala celá munícia. Pri výbuchu zahynuli dvaja slovenskí vojaci. Letecké útoky boli podobne ako delostrelecké prepady súčasťou každého dňa. Vojaci si na tento stav zvykli, horšie to bolo s civilnými osobami, pre ktoré to bolo utrpenie. Pri každom nálete boli veľké civilné obete. V tomto prípade vlastne Sovieti zabíjali vlastných ľudí. V súvislosti s touto skutočnosťou si do svojho zápisníku poznamenal niekoľko údajov aj slovenský vojenský lekár por. MUDr. Karol Viršík. *„Už to ide každému na nervy. Nik z nás nie je románovým hrdinom. Pri každom zahvízdaní letiacej bomby letíme bleskovo k zemi. Vojaci to vedia. Zase si to najviac odnesú civilisti. Ich život poznačili ohlušujúce explózie bômb oveľa viac ako tie naše. Chalupy horia. Ranený dobytok reve. Frontovú apokalypsu dotvára srdcervúci nárek obyvateľov, ktorých každú chvíľu zabíjajú ich vlastní bratia, synovi a vnuci. Tento hrozný obraz vojnového besnenia sa mi nikdy*

nevytratí z pamäti.“⁶⁶ Pre bežného človeka to bola hrozná doba, doba neustáleho strachu o vlastný život, bieda a hlad. Obyvatelia miest nemali potraviny a chodievali do dedín vymieňať posledné cennosti za kúsok chleba. Často nepochodili, pretože samotní dedinčania nemali čo jesť.

Slovenskí vojaci sa v tomto období znovu stávali cieľom prepádov. Tie mali presne ten istý scenár ako kedykoľvek pred tým. Neboli príliš účinné, preverovali však ostražitosť obrancov. Sovieti sa neustále snažili prekonať slovenskú líniu pomocou svojich hliadok. Staronovým prekvapením pre príslušníkov RD boli ostreľovači. Mali špeciálny výcvik a vedeli sa výborne zamaskovať. Strielali z maskovaných pozícií z vlastných zákopov alebo priamo z územia nikoho. Predstavovali veľké nebezpečenstvo pre vojakov a dôstojníkov. Každá nepozornosť mohla skončiť smrteľným zásahom. Svoje zážitky z tohto obdobia si do svojho denníka zapísal aj por. MUDr. Karol Viršík. *„V noci mi priviezli ďalšieho vojaka s priestrelom hlavy. Gulka do nej vnikla tesne pri pravom oku. Ešte žije, ale veľa nádeje mu nedávam. Poslali sme ho do nemeckého lazaretu. K takýmto zraneniam dochádza, keď sa vojak pridlho pozerá na druhú stranu frontu cez štrbinu v ocelovej doske. Ostreľovači sa sústreďujú na tieto strielne. Ak sa v nich objaví oko alebo kúsok tváre, okamžite strieľajú.*“⁶⁷

Materiálny stav divízie bol relatívne uspokojivý, avšak začala klesať morálka mužstva. Najväčším problémom boli požiadavky najstarších ročníkov, aby ich konečne vystriedali. V RD bolo stále asi 600 vojakov, ktorí slúžili od začiatku invázie do ZSSR. Tí boli maximálne nespokojní, odvolávali sa na sľub ministra Čatloša, že budú vystriedaní. Generál Turanec o tomto sľube vedel a rozčulovalo ho, že ministerstvo si neplní svoje záväzky a mátie mužstvo planými rečami. Vojaci boli potom nespokojní, čo narúšalo celkovú bojovú morálku. V divízii sa vyskytli prípady, že vojaci ukrývali vo svojich príbytkoch prostitútky z miestnych obcí. Pritom platil zákaz stretávania sa s civilnými osobami, ak to nebolo potrebné. Medzi vojakmi sa vyskytli prípady ochorenia na maláriu. Lekári s tým mali plné ruky práce, pretože nechceli dovoliť, aby vypukla epidémia. Keďže bolo teplo, baktérie sa rýchlo množili. Vojenská lekári zaočkovali všetkých vojakov a preventívne aj civilov s ktorými prichádzali do styku.

Postupne sa blížil čas nemeckej letnej ofenzívy na rok 1942 a gen. Turanec tomu venoval veľkú pozornosť. Chcel mať divíziu pripravenú a schopnú zasiahnúť do bojov. Početný stav RD k 14. júlu 1942 bol 6 696 vojakov.⁶⁸ Divízia mala nedostatok vozidiel, čo gen. Turanec vyriešil vytvorením dopravného

⁶⁶ MIČIANIK, ref. 37, s. 99.

⁶⁷ MIČIANIK, ref. 37, s. 101.

⁶⁸ VHA Bratislava, f. Rýchla divízia, telegram č. 12, MNO, 18. august 1942, kr. 15, sig. 42/1/5.

automobilového parku. Pred začiatkom ofenzívy bolo uloženie divízie nasledovné:⁶⁹ *Veliteľstvo; Peší pluk 20; Peší pluk 21; Dopravný automobilový pluk; Priezvedný oddiel 5; Delostrelecký oddiel 11; Spojovací prápor 2; Rota KPÚV 11; Rota HKB 11; 7. a 8. batéria DPLP; Pionierska rota 2; Asanačná rota 11; Jednotky správ.* V rámci reorganizácie sa vojaci venovali aj aktívnemu výcviku. Cvičili sa hlavne nováčikovia, ktorí prišli zo Slovenska. Bola to príprava na nadchádzajúcu nemeckú ofenzívu.

K OSUDOM ŽIDOVSKÉJ KOMUNITY V BARDEJOVE – OD PRVEJ VLNY DEPORTÁCIÍ PO OSLOBODENIE

Peter HUDÁK

Peter HUDÁK: The fate of the Jewish community in town Bardejov – since the first wave of deportations till the liberation. The study follows the fate of the Jewish community in the town Bardejov during WWII. It is based on extensive archival research that brought expected results. The main focus is on the implementation of particular government decisions into the practice. Described are also the economic consequences caused by aryianization, segregation of Jews from public life, radical tensions, controversial attitude of the Catholic Church, process, renewal of deportations as well as forced evacuation of Jews from eastern parts of Slovak territory. Attention is paid also to the moment of liberation and position of Jews in the context of the post-war consolidation. Before war Jewish community in Bardejov flourished and counted almost two and half thousand people. At the moment of liberation there were only seven Jews in Bardejov.

Keywords: Jewish community; town Bardejov; deportations; antisemitism

Článok sa tematicky zaoberá osudom bardejovskej židovskej komunity na pomedzí druhej svetovej vojny. Výskum tejto málo prebádanej témy priniesol požadované výsledky. Vniknutie do podstaty problematiky umožnil rozsiahly archívny výskum. Hlavná pozornosť sa sústreďuje na aplikáciu vládnych rozhodnutí v skúmanej lokalite, segregáciu Židov z verejného života, krízu ekonomickej sféry vyvolanú neschopnosťou arizátorov, tenziu radikálov a sporný postoj katolíckej cirkvi voči obnoveniu deportácií a tiež nútenú evakuáciu Židov z východného Slovenska. Pozornosť sa sústreďuje aj na moment oslobodenia a postavenie Židov v kontexte konsolidácie povojnových pomerov.

⁶⁹ MIČIANIK, ref. 37, s. 105.

Problémy židovskej komunity v Bardejove po prvej vlne deportácií

Permanentné snahy vládnucej štátostrany o degradáciu židovskej minority vyvrcholili v roku 1942. „Židovský problém“ sa definitívne vyriešil, keď vládne kruhy bez váhania pristúpili na plán nacistického Nemecka. Znamenalo to deportáciu desiatok tisíc obyvateľov mimo územia Slovenska. Deportované osoby stratili slobodu, majetok a po prechode hraníc aj štátne občianstvo. V októbri 1942 sa deportácie síce zastavili, ale vytýčený cieľ – zbaviť sa židovskej minority – sa vo veľkej miere podarilo splniť. Židovskú komunitu najsilnejšie zasiahli deportácie celých židovských rodín. Situačná správa okresného úradu za máj 1942 verifikuje, že dovtedy bolo z celého okresu vyvezených 3 082 Židov (83 %), pričom ich zostalo len 580.¹ Niekoľko desiatok ďalších Židov deportovali v priebehu nasledujúcich mesiacov a v novembri 1942 v okrese Bardejov zostalo už iba 386 Židov.² Väčšina z nich sa skrývala a vyhýbala sa verejnému životu, pretože sa obávali o svoju bezpečnosť determinovanú neistou budúcnosťou.

Po deportáciách sa na židovských obyvateľov okamžite zabudlo a pozornosť úradov sa sústredila na vojnové záležitosti, čo čiastočne zapríčinila prítomnosť nemeckej armády v regióne. Mesto Bardejov bolo nútené vytvárať vhodné podmienky pre nemecké vojenské sily a rekreáciu nemeckých detí v kúpeľoch, ktoré počas svojho pobytu spôsobili množstvo škôd v parku a na vilách. Celkové škody takmer dosiahli výšku ročného prenájmu kúpeľov. Vyčíňanie nemeckých detí symbolizovalo pozíciu nadradeného nemeckého národa. Jeho príslušníci sa správali ako okupanti k podriadenej krajine a nie ako k spriatelnenému štátu. Situácia eskalovala po nemeckom neúspechu v bitke o Stalingrad vo februári 1943. Od tohto momentu nemecké vojenské jednotky v Bardejove reagovali fanatickejšim odhodlaním pri plnení svojich úloh, čo sa napríklad prejavilo na silnejúcej antisovietskej propagande. Obyvatelia diskutovali o výsledkoch bojov a túžili po skončení vojny.³

Židia si všímali udalosti, ktoré sa odohrávali na svetových bojiskách, keďže si uvedomovali priamu závislosť s ich ďalším pobytom vo vlasti.⁴ Situačné správy o bardejovskej židovskej komunite z tohto obdobia obsahovali zmienku, že Židia ustúpili do úzadia, venovali sa práci a nevyvíjali žiadnu zvláštnu aktivitu. „Tým, že Židom bolo obmedzené cestovanie a že cestovať môžu len s povolením Ministerstva vnútra a len vo výnimočných prípadoch povolením okresného úradu, nastal určitý rozruch medzi Židmi, ktorí si všelijako

vysvetľovali toto opatrenie.“⁵ Zdá sa, že úrady sa neobávali úteku Židov, ale skôr sa snažili obmedziť ich vzájomný kontakt s cieľom znížiť riziko na vznik koordinovaného odporu. Výnimky v tomto smere udeľovali iba preto, že arizátori židovských podnikov boli odkázaní na kompetentnosť a bohaté obchodné skúsenosti bývalých majiteľov. „Ťažkosti sú v tom, že arizované podniky majú ešte Židov, ktorí zháňajú tovar po rôznych mestách Slovenska, lebo na objednávku nikto nič nedodá a arizátori sami ešte dnes zdá sa nie sú natoľko pružní, že by sa boli poučili od Židov a preto potom žiadajú od okresného úradu povolenia na cestovať Židom, lebo ináč obchod upadne.“⁶ Na bardejovskom okresnom úrade sa v priebehu decembra 1942 množili žiadosti o udelenie cestovných výnimiek pre Židov, pretože neschopnosť arizátorov prevádzkovať obchod alebo podnik ohrozovala ich existenciu. Arizátori si nemohli zvyknúť na to, že sa museli „naučiť cestovať a zabezpečiť potrebný tovar pre obchod“.⁷ Ministerstvo vnútra (MV) žiadostiam vyhovel a z obchodných dôvodov povolilo Židom pohyb. Táto situácia trvala minimálne desať mesiacov.⁸ Do značnej miery to vystihovalo ambivalentný postoj arizátorov k podnikaniu.⁹ Mnohí profitovali zo zisku bez podielu na obchodných aktivitách, aj keď to neplatilo všeobecne, pretože arizácia sa líšila od prípadu k prípadu. Štátny aparát bol ústretový, zvlášť ak arizovaný podnik fungoval bezproblémovo.

Úrady museli v čase vojny riešiť množstvo závažných problémov. Životná situácia obyvateľstva bola komplikovaná aj preto, že vojna spôsobila chronický deficit základných článkov dennej potreby. Zaviedol sa prídelový systém, ktorý

⁵ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1042, š. 119, s. Židia z hľadiska politického – správy za december 1942.

⁶ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1042, š. 119, s. Židia z hľadiska politického – správy za december 1942.

⁷ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1055, š. 119, s. Židia – správy za september 1943.

Osobitné stále povolenie na cestovanie dostali Židia, ktorí pracovali pre Fond pre obhospodarovanie židovského majetku, pretože z pracovných dôvodov museli cestovať do Prešova a obce Orlík v okrese Svidník. Záujem štátu bol v tomto prípade prioritný.

⁸ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1057, š. 119, s. Židia – správa za november 1943.

⁹ Strohá správa o prípade napadnutia obvodného tajomníka HSLŠ Štefana Reištera Jozefom Pračkom poslúži ako ukázkový príklad arizácie v malomestskom prostredí. J. Pračko bol obchodník so železným tovarom a arizátorom podniku Žida Bergera v Bardejove. Zo situačnej správy za august 1943 sa dozvedáme, že J. Pračko „zákerne prepadol“ Š. Reištera v Bardejove. Aj keď príčina útoku nie je uvedená, prípad vyvolal rozruch. Nasledujúce riadky verne vypovedajú o arizácii a postavení prvého muža strany v okrese: „Ludia posudzujú vec najmä po tej stránke, že výber arizátorov v Pračkovom prípade sa veľmi divne osvedčil, na miesto vďaka sa dopúšťa arizátor násilia na tých, ktorým má čo dakovať za existenciu. Je treba odňať J. Pračkovi arizovaný podnik a dať frontovému vojakovi, ktorý si to zaslúži.“ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1053, š. 119, s. Veci HSLŠ, HG, HM, FS, HJ – správa za august 1943.

¹ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 846, š. 116, s. Situačná správa za máj 1942.

² MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 855, š. 116, s. Situačná správa za november 1942.

³ Pamätná kniha mesta Bardejov, II. diel, s. 173–179, záznam z roku 1943.

⁴ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1043, š. 119, s. Židia – správa za január 1943.

sa týkal všetkých vrstiev obyvateľstva. Neštandardná situácia sa prejavila aj na konverzii úradnej agendy, ktorá sa prispôsobila vojnovému stavu.

V období po deportáciách sa agenda miestnych úradov sústredila predovšetkým na verejné dražby ponechaného židovského majetku.¹⁰ Ich bleskových tempa svedčilo o obrovskom záujme majoritnej spoločnosti. Do konca roka 1942 sa vydražil všetok hnutelný aj nehnuteľný majetok po Židoch z Bardejova.¹¹ Blížiac sa obdobie jesennej sejby a príchod nového roku 1943 akceleroval riešenie problému s ponechanými židovskými poľnohospodárskymi nehnuteľnosťami. Už Židovský kódex ustanovil, že všetok nehnuteľný majetok Židov sa od 1. novembra 1941 stal vlastníctvom štátu na základe vyhlášky vlády č. 238 z 30. augusta 1941 o poštátnení nehnuteľného majetku Židov. Aby sa zachovala kontinuita hospodárenia, Židom bolo umožnené pracovať na tomto majetku až do chvíle, keď boli deportovaní. Následne sa bývalé poľnohospodárske a stavebné pozemky Židov prenajali formou dražby (na obdobie jedného roka) roľníkom, vojenským invalidom, pozostalým po padlých frontových vojakoch a frontovým vojakom v rámci pozemkovej reformy.¹² „Na dražbu sa dostali najmä hospodárstva s malými výmerami pôdy, ktoré mali čiastočne uspokojiť požiadavky drobného roľníctva. Pri výbere uchádzačov o prídel židovskej pôdy mali úrady zabezpečiť politické záujmy HSLŠ [Hlinkova slovenská ľudová strana – P.H.].“¹³ Prioritou bola dražba celých poľnohospodárskych pozemkov, čím sa dosiahol optimálny výnos úrody. V krajnom prípade, ak sa nenašiel záujemca o celý majetok, prenajal sa (vydražil) po častiach minimálne piatim záujemcom. Napríklad vedúci notár Obvodného notárskeho úradu v Smilne apeloval na vládnych komisárov v obciach jeho obvodu, aby vydražili všetky pozemky vrátane tých, kde sa mala vysiať jarina.¹⁴ Úspešná dražba sa spečatila „nájomnou zmluvou“ medzi štátom, v zastúpení Štátneho pozemkového úradu v Bratislave a árendátorom.¹⁵ Výška ročného nájomného bola stanovená výškou poľnohospodárskeho výnosu prevedeného na finančnú

¹⁰ Pamätná kniha mesta Bardejov, I. diel, s. 165.

¹¹ Blížšie sa tejto problematike venujem vo svojej bakalárskej práci *K osudom židovskej komunity v Bardejove – deportácie v roku 1942*. Bakalárska práca. Nitra : UKF, 2008.

¹² CAMBEL, Samuel. Sociálno-ekonomické a politické východiská slovenskej pozemkovej reformy. In *Slovenská dedina (1938 – 1944)*. Bratislava : Slovak Academic Press, 1996, s. 32–46; KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Archa, 1991, s. 215.

¹³ CAMBEL, ref. 12, s. 55.

¹⁴ MV SR, ŠA BJ, f. NÚ v Smilne, inv. j. 287, š. 3, s. 66/1942 prez. Ak sa dražbou prenajal pozemok jedného Žida, do výkazu sa nemuseli zapisovať miestne názvy polí. Bolo zapísané napríklad: „Všetky pozemky /orné zeme/ Žida Morica Tanenbauma prenajal v celku vo výmere asi 3. kat futár Jozef Maník, za nájomné KS 180.– /a podobne!.“

¹⁵ MV SR, ŠA BJ, f. NÚ v Smilne, inv. j. 287, š. 3, s. 66/1942 prez. Árendálna zmluva.

hodnotu. Za takýchto podmienok štát výrazne neprofitoval, lebo zisk nebol vysoký. Zvýšiť sa mohol prerozdelením rentabilných židovských veľkostatkov, ale to znemožnila potreba zaobstarania potravín pre obyvateľstvo a uspokojenie vojnových požiadaviek Nemecka.

Miestne úrady sa intenzívne zaoberali žiadosťami o predĺženie výnimky hospodársky dôležitého Žida. Bola to marginálna záležitosť, ale v žiadnom zo skúmaných prípadov sa nevyskytlo odmietavé stanovisko.¹⁶ V lete 1943 zaujal miestne úrady prípad, ktorého podstatu vystihol okresný náčelník: „*Dňa 29. apríla 1943 oznámil obvodný tajomník HSLŠ Štefan Reištetter mne, že v arizovanom obchode Anny Litavcovej z Bardejova Žid Leopold Abrahamovič znásilnil niekoľko kresťanských dievčat a že sa ukrýva pod menom Gažiová židovka Elza Grünfeldová z Nižného Tvarožca.*“¹⁷ Okresný náčelník nariadil vyšetrovanie, ktorým poveril okresného žandárskeho veliteľa Diviaka, tajomníka HSLŠ Š. Reištetera (oznamovateľa) a miestneho žandárskeho veliteľa Tomeša. Vyšetrovacia komisia zistila, že podozrenie malo pravdivý základ: „*Žid Leopold Abrahamovič dievčatá, ktoré boli u firmy Litavcová zamestnané spravidla na súkromnom byte opíjal a potom ich pohlavne zneužil.*“¹⁸ Obetami mali byť štyri nežidovky vo veku od pätnásť do osemnásť rokov. Za páchatela bol považovaný L. Abrahamovič a za spolupáchateľku E. Grünfeldová. Obaja boli vzatí do väzby okresného súdu. Ďalším vyšetrovaním sa zistilo, že v spomínanej firme bol zamestnaný ako kancelárska sila Žid Zoltán Moškovič, ktorý „*ubezpečoval dievčatá, že ako bývalý medik vie predpísať také lieky, ktorými sa budú môcť chrániť pred tehotenstvom.*“¹⁹ Z. Moškovič bol zadržaný a zaistený vo väznici. Okresný náčelník požiadal 14. oddelenie MV o telefonický súhlas s prevezením zadržaných Židov do koncentračného strediska. Prípad vzbudzoval mimoriadny záujem obyvateľov mesta a dokonca sa objavili polemiky o skutočných páchateloch. „*Isté kruhy v Bardejove aj dnes pretriasajú otázku násilného smilstva Leopolda Abrahamoviča [...] ktorý bol zatknutý a dodaný do väzby okresného súdu v Bardejove spoločne aj s Elzou Grünfeldovou. Tvrdí sa, že niektorí príslušníci žandárstva sú tiež do veci zapletení, hoci vec vyšetruje štátne zastupiteľstvo, ba teraz aj oblastné žand. veliteľstvo, nič pozitívne sa nenašlo. Tí, čo šíria podobné reči, objektívny dôkaz pred súdom doteraz*

¹⁶ MV SR, ŠA BJ, f. OŽŠ BJ, inv. j. 73, š. 18, s. 22, 23, 25.

¹⁷ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1040, š. 118, s. Elza Grünfeldová a Abrahamovič Leopold, násilné smilstvo – používanie nepravnej listiny.

¹⁸ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1040, š. 118, s. Elza Grünfeldová a Abrahamovič Leopold, násilné smilstvo – používanie nepravnej listiny.

¹⁹ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1040, š. 118, s. Elza Grünfeldová a Abrahamovič Leopold, násilné smilstvo – používanie nepravnej listiny.

predviest nemohli. ²⁰ Okresný náčelník správu ukončil konštatovaním: „Ak je čo pravdou, isteže súdy a naše bezpečnostné orgány zistia, čo treba a vyhovie sa litere zákona.“ ²¹ Týmto považoval prípad za ukončený.

Už o dva mesiace neskôr sa vyskytol nový prípad nedovoleného pohlavného styku Žida s kresťankou. Albert Grosser z Bardejova bol obvinený, zadržaný a predvedený štátnemu zastupiteľstvu v Prešove pre súlož s nemenovanou kresťankou. „*Prepustenie Alberta Grossera [...] ktorý sa dopustil trestného činu nedovoleného pohlavného styku s árijkou, od súdu, ba ešte prepustenie Leopolda Abrahamoviča od Krajského súdu z Prešova, ktorý bol zavretý pre násilné smilstvo a potom na sľub prepustený, obecnstvo všelijako kritizovalo.*“ ²² Zdá sa, že okresný náčelník uskutočnil prísne opatrenia, aby sa títo Židia dostali do pracovného tábora. A. Grosser a L. Abrahamovič boli po prepustení z väzby „*dodaní tunajším úradom jeden do tábora v Novákoch a druhý do Ilavy a tým vec akosi sa likvidovala*“ ²³ Okresný náčelník sa poučil z prípadu E. Grünfeldovej z Bardejova, ktorej sa po odpykaní trestu podarilo ukryť na neznámom mieste. Znepokojujúco pôsobil fakt, že súdy Židov prepustili, a tak dostali šancu uniknúť. Z toho dôvodu podnecoval kompetentné úrady: „*Bolo by vhodné, že by sa súdy v takýchto prípadoch vžili dobre do situácie a tým by sa predišlo mnohým zlám, najmä po stránke bezpečnostnej.*“ ²⁴ Zdá sa, že náčelníkovu angažovanosť vyvolávala obava, aby pred verejnosťou nepôsobil neschopne. Problém spočíval v nekoordinovanom úradnom postupe a nedostatočnej legislatívnej úprave, čo odporovalo oficiálnemu kurzu protižidovskej politiky.

Strach Židov z obnovenia deportácií

Obdobie rokov 1943 až 1944 bolo poznačené strachom Židov z obnovenia deportácií. Túto hrozbu permanentne živili radikáli na čele s Alexandrom Machom a rozhodujúcou mierou k nemu prispel kontroverzný postoj katolíckej cirkvi, ktorá spočiatku chránila len pokrstených Židov, teda vlastných členov! V marci 1943 bol publikovaný Pastiersky list slovenských katolíckych biskupov k otázke

²⁰ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1049, š. 119, s. Židia – správa za máj 1943.

²¹ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1049, š. 119, s. Židia – správa za máj 1943.

²² MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1053, š. 119, s. Židia – správa za august 1943.

²³ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1053, š. 119, s. Židia – správa za august 1943. L. Abrahamovič sa ocitol na zozname osôb hľadaných súdmi, úradmi a útvarmi Národnej bezpečnosti na Slovensku ešte aj po vojne, vo februári 1946. Zdá sa, že zatykač vydaný v roku 1943 za spáchanie násilného smilstva ostal naďalej v platnosti. Ďalšie správy o ich osude sa nezachovali. MV SR, SNA, f. PV – bezp., š. 450, s. Kriminálna ústredňa v Bratislave, brožúra, stopovacia knižka.

²⁴ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1053, š. 119, s. Židia – správa za august 1943.

židovstva. Biskupi sa v ňom prvý raz verejne zastali všetkých Židov a prirovnali ich k Samaritánom. Avšak zo záveru pastierskeho listu implicitne vyplývalo, koho preferovali: „*Ak žiadame uznanie občianskych práv a ochranu štátnej moci pre každého občana bez rozdielu pôvodu a národnosti, kým sa jeho osobná vina nedokáže, – ešte zvrchovanejšou mierou žiadame uznať všetky práva kresťana pre každého, kto sviatosť krstu obsiahol. Až vtedy slobodno niekomu odoprieť práva kresťanské a občianske, keď svojim chovaním si toho trestu zaslúži.*“ ²⁵ List bol reakciou na hrozbu obnovenia deportácií a silnejúcu snahu zlikvidovať Židov. Jeho obsah vzbudil záujem verejnosti a medzi Židmi v Bardejove vyvolal silné znepokojenie. Okresný náčelník v Bardejove sa domnieval, že mnohí obyvatelia sa z rešpektu priklonili ku svojej cirkevnej vrchnosti, naopak iní neporozumeli úmyslu pastierskeho listu a vnímali ho ako kritiku protižidovského zákonodarstva. ²⁶

Príčinou polemiky bol obsah listu, ktorý sa odvolal na kontroverzný pastiersky list *Nech je jasno v židovskej otázke*. 21. marca 1942, na Kvetnú nedeľu, bol prečítaný vo všetkých katolíckych kostoloch a to paradoxne v rovnaký deň, keď prvé židovské dievčatá boli zhromaždené a dopravené do Popradu. Dňa 26. apríla 1942 bol vydaný pod názvom *Katolíckej verejnosti* bez autora v Katolíckych novinách, najčítanejšom slovenskom periodiku, s nákladom až stotisíc kusov. Článok (znenie listu) obsahoval všetky najtypickejšie antisemitské prejavy – nechýbalo obvinenie Židov zo zabitia Krista, ožobročovania bežného ľudu a negatívneho vplyvu na jeho kultúru a mravy. Zároveň vystihol hlavné dôvody prečo katolícka cirkev zaujala voči Židom kritické stanovisko a dožadovala sa zákonného opatrenia, ktoré by znemožnilo údajne negatívny vplyv Židov. V závere bolo uvedené, že so Židmi treba zaobchádzať ľudsky a nechýbala všeobecná formulácia, podľa ktorej sa nemal narušiť platný právny poriadok alebo porušiť prirodzené a božské zákony. Stanovisko k deportáciám sa v článku neobjavilo. „*Toto posolstvo bolo určené pre veriaci ľud, a tým bolo závažnejšie. Mnohí násilníci, ktorí ožobročovali Židov alebo ich zháňali do táborov, ho mohli pochopiť ako odobrenie svojich činov, ak už nie ako rozhršenie svojich hriechov.*“ ²⁷ Katolícka cirkev prostredníctvom tohto článku formulovala ambivalentný postoj voči Židom a preto prispela k polarizácii spoločnosti: „*Mnohí tvrdia, že keď niektorý Žid po 14. marci [1939 – P. H.] vstúpil do cirkvi,*

²⁵ Pastiersky list slovenských katolíckych biskupov k otázke židovstva z 8. marca 1943. [Online]. Dostupné na internete:

http://sk.wikisource.org/wiki/Pastiersky_list_slovenských_katolíckych_biskupov_k_otázke_židovstva_z_8._3._1943 [Cit. 2. januára 2010]

²⁶ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1045, š. 119, s. Židia – správa za marec 1943.

²⁷ HAJKO, Jozef. *Nezrelá republika. Slovensko v rokoch 1939 – 1945*. Bratislava : Slovart, 2009, s. 199.

že sa divne vyníma to, keď takýto Žid musí nosiť hviezdu, lebo veď takýto Žid pravdepodobne úprimne to myslí, už aj preto, lebo podľa zákonodarstva nášho beztak by podliehal povinnému vystahovaniu.“²⁸

Vo februári 1943 vyvolal rozruch prejav A. Macha na zjazde okresných veliteľov Hlinkovej gardy (HG) v Ružomberku, v ktorom oznámil obnovenie transportov.²⁹ Obyvateľstvo vnímavo reagovalo na výroky o tom, že pokrsteným Židom nepomôže žiaden biskup a medzi Židmi sa rozšírila panika. Miestne úrady znepokojila nedostatočná informovanosť o zámeroch vlády. Okresný náčelník v Bardejove prejavil iniciatívu a zistil, že „treba vec prestupovania Židov do rozličných cirkví i svetskými zákonmi vyriešiť a vyjasniť celú otázku, aby nenastali rozpory medzi štátnou mocou a cirkvami“.³⁰ Prejav A. Macha symbolicky stál na počiatku snahy radikálov o definitívne riešenie židovskej otázky. 14. oddelenie MV pravdepodobne už v priebehu apríla 1943 plánovalo zostaviť štyri transporty.³¹ Vláda poverila ministerstvá, aby revidovali ochranné legitimácie vydané Židom. Všetci pokrstení Židia bez pracovného pomeru mali byť koncentrovaní do pracovných táborov.

„Revíziu prevádzali okresné veliteľstvo HG a okresná organizácia HSLS... pri tejto príležitosti povrávali sa všelijaké reči, avšak neoverené. Aký bol podaný návrh vo veci neviem, len som bol upozornený od majiteľov väčších firiem arizovaných, že pri dnešných ťažkostiach sú im ešte potrební.“³² Dôvodom bola už spomínaná neschopnosť arizátorov zabezpečiť zásobovanie podniku bez pomoci Židov. Okresný náčelník v Bardejove podporil objektívne preskúmanie výnimiek, ale iba v prípadoch keď existovalo podozrenie z neoprávneného vydania.

Prípravy na obnovenie deportácií vyvolali obrovskú snahu o ich zmarenie. Výsledkom úsilia členov Pracovnej skupiny, varovaní Vatikánu a cirkevných predstaviteľov, ako aj odmietavého postoja umierneného krídla HSLS a aktivít židovských dobrodincov bolo vyhlásenie A. Macha na zasadnutí vlády 10. augusta 1943, že deportácie Židov nebudú realizované.³³ Napriek čiastkovému

²⁸ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1045, š. 119, s. Židia – správa za marec 1943.

²⁹ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1044, š. 119, s. Židia – správa za február 1943. Gardista, 9. február 1943, č. 32.

³⁰ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1045, š. 119, s. Židia – správa za marec 1943.

³¹ LIPSCHER, Ladislav. *Židia v Slovenskom štáte 1939 – 1945*. Banská Bystrica : Print-servis, 1992, s. 171.

³² MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1047, š. 119, s. Židia – správa za apríl 1943.

³³ Pozri: FATRANOVÁ, Gila. *Boj o prežitie*. Bratislava : SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2007, s. 266–288; HRADSKÁ, Katarína. Predhistória slovenských transportov do Terezína. In KÁRNÝ, Miroslav – KÁRNA, Margita – BROD, Toman. *Terezínske studie a dokumenty 1996*. Praha : Academia; Nadace Terezińska Iniciativa, 1996, s. 84–98; JELÍNEK, Ješajahu Andrej.

úspechu zostal medzi Židmi prítomný strach. Obava sa naplnila v nasledujúcom roku, keď sa uskutočnila druhá vlna deportácií.

V poslednej štvrtine roku 1943 boli schválené policajné opatrenia voči Židom ako reakcia na to, že „v poslednej dobe sa ilegálne vrátili Židia zo zahraničia, ktorí ušli pred deportáciou.“³⁴ Okresný náčelník v Bardejove vyzval miestne žandárske veliteľstvo, aby preverilo, či Židia vlastnili platné cestovné povolenie vydané MV a podpísané Antonom Vaškom, šéfom 14. oddelenia. Ďalej dodal: „Najmä nech je kontrolované, či nosia Židia predpísané označenie, či sa prihlásili k súpisu Židov.“³⁵ Žandárske veliteľstvo bolo inštruované, aby kontrolovalo dodržiavanie platných právnych predpisov proti Židom. Okresný náčelník taktiež zakázal zbytočný pobyt Židov na uliciach (okrem dochádzky do práce a z práce), prikázal rýchly pohyb Židov a zakázal komunikáciu medzi „árijcami“ a Židmi. Okrem iného museli chodiť do práce a z práce osamote a mali zákaz zdržovať sa na frekventovaných miestach.

Aj keď Židia boli segregovaní zo spoločnosti, úrady ich v prípade potreby využili. Dňa 3. novembra 1943 prezídium MV vydalo výnos, ktorým „namiesto brannej výchovy v rámci mestských akcií pre stavbu zákopových krytov povolalo do výkonu povinnej práce všetkých práceschopných Židov mužského pohlavia vo veku 16 – 50 rokov obyvateľov príslušných miest a obcí, kde sa takéto práce vykonávajú. [...] každý do povinnej práce povolaný muž odpracoval asi 21 hodín v oddelených pracovných skupinách.“³⁶ Všetky reglementácie prijaté voči Židom pôsobili represívne, čím sa prehľbovala agónia židovskej komunity. V Bardejove panovala relatívne pokojná atmosféra až do obdobia pred vypuknutím Slovenského národného povstania, ktoré negatívne zasiahlo do života posledných prítomných členov židovskej komunity.

Evakuácia Židov z východného Slovenska

V roku 1944 na východnom fronte došlo k obratu, ktorý sa už nedal zastaviť. Front sa každým dňom približoval k územiu Slovenska. „Forsírovala sa branná výchova, proti ktorej bol všeobecný odpor nielen preto, že vojačkovanie nezodpovedá mentalite obyvateľstva, ale aj nedostatok obuvi, šatstva vyvolávalo

Židia na Slovensku od jesene 1942 do jesene 1944. In *Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí*, I. časť. Bratislava : SNM – Múzeum židovskej kultúry, 1999, s. 127–155; KAMENEC, Ivan. Neuspšné pokusy o obnovenie deportácií slovenských židov. In *Terezínske studie a dokumenty*. Praha : Academia, 2002, s. 299–315; LIPSCHER, ref. 44, s. 171–184.

³⁴ MV SR, ŠA PO, f. ŽS BJ K, inv.j. 49, š. 5, s. Zákaz vstupu Židom na územie Slovenska.

³⁵ MV SR, ŠA PO, f. ŽS BJ K, inv.j. 49, š. 5, s. Zákaz vstupu Židom na územie Slovenska.

³⁶ MV SR, ŠA BJ, f. NÚ v Zborove, inv. j. 60, š. 1, s. 195/1943 prez.

prejavy nechuti k tejto inštitúcii.³⁷ Mesto Bardejov už predtým veľmi zatažilo prechod slovenského vojska, v dôsledku čoho bola hotovosť pokladnice mesta úplne vyčerpaná.³⁸ „Približovanie sa frontu k územia Slovenska sa naliehavo prejavilo aj v štátnej politike. Za pol roka, od 1. januára 1944 do 30. júna 1944 bolo prijatých 21 zákonov a vládnych nariadení, ktoré reagujú na očakávaný príchod frontu a mimoriadne udalosti. Sú to normy spojené s hrozbou leteckých útokov, s evakuáciou obyvateľstva a úradov, séria opatrení na sprísnenie evidencie obyvateľstva, kontroly osôb a ich pohybu, zvýšenie právomocí žandárstva, obmedzenia občianskych slobôd a práv, politicky motivovaná možnosť prepustiť nespohľadných dôstojníkov, gážístov a pod.“³⁹

V apríli a máji roku 1944 vyhlásilo MV dobrovoľnú evakuáciu obyvateľstva východného Slovenska do západných oblastí štátu. Mnoho rodín sa odsťahovalo k príbuzným, kde zostali až do oslobodenia. Evakuácia obyvateľstva bola súčasťou zavedenia zvláštnych opatrení na základe zákona o obrane štátu.⁴⁰ „Vránci tejto prípravy boli vykonané opatrenia týkajúce sa odstránenia Židov a rôznych nespohľadných elementov z územia Šarišsko-zemplínskej župy.“⁴¹

Štát poskytol veľké výhody pri doprave evakuantov. Úradníci, ktorí vystažovali svoje rodiny, ale ostali pracovať v Bardejove, dostávali osobitý evakuačný príspevok na vedenie dvojitej domácnosti. Podľa miestneho kronikára mohli židovskí občania, ktorí ostali v Bardejove, dobrovoľne evakuovať na západ od 1. do 14. mája, ale bez výhod ostatných občanov.⁴² Podľa záznamu z pamätnej knihy stanice Národnej bezpečnosti (NB) počas dobrovoľnej evakuácie „sa vysťahovalo 350 osôb židovskej národnosti... Mnohí ostali ukrytí aj po okolitých obciach i v Bardejove. O tomto príslušníci stanice NB mali aj vedomosť ako aj o tom, že sa tam prechovávajú partizáni a iní ilegálni pracovníci a členovia komunistickej strany, avšak nepodnikli žiadne opatrenia na ich dopadnutie hoci na to mali prísne rozkazy“.⁴³ Originálny zoznam s menami 340 židovských

³⁷ Pamätná kniha mesta Bardejov, II. diel, s. 179.

³⁸ MV SR, ŠA BJ, f. NÚ v BJ, inv. j. 1204, š. 7, s. 369/1944 prez. List ONÚ v Bardejove pre OÚ v Bardejove zo 17. októbra 1944, v ktorom informuje o „absolútnej finančnej tiesni“ mesta.

³⁹ LIPTÁK, Lubomír. Slovensko v predvečer prevratných udalostí. In *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy): Zborník materiálov zo sympózia v Častej-Papierničke 23. 11. – 25. 11. 1993*. Bratislava : Historický ústav SAV; Národná rada SR, 1993, s. 12.

⁴⁰ Zákon č. 131/1936 Zb. z. a n. zo dňa 13. mája 1936, o obrane štátu.

⁴¹ NIŽŇANSKÝ, ref. 10, s. 250, dokument č. 88. H. E. Ludin 10. mája 1944 pre Zahraničný úrad o pripravovaných opatreniach voči Židom na území Šarišsko-zemplínskej župy, resp. o ich násilnom presunutí na Západ.

⁴² Pamätná kniha mesta Bardejov, II. diel, s. 180.

⁴³ MV SR, ŠA PO, f. OŽV BJ, inv. j. 1, š. 1, s. Pamätník Okresného žandárskeho veliteľstva v Bardejove. Záznam z roku 1944.

evakuantov z Bardejova a okolia sa zachoval v digitálnom archíve pamätníka obetí a hrdinov holokaustu v Izraeli.⁴⁴

Evakuácia z okresu Bardejov prebehla počas štyroch dní, a to 10. – 12. a 15. mája 1944. Jej priebeh predstavoval komplikovaný proces, ktorý si vyžiadala koordináciu činnosti župného úradu, odbočiek a dôverníkov Ústredne Židov (ÚŽ) a žandárstva. „Židia sa pred odchodom evidovali na príslušnej žandárskej stanici. Každá osoba, ktorá je evidovaná ako zo Župy Šarišsko-zemplínskej, sa prihlasuje do evidencie ministerstva, kompetentného žandárskeho veliteľstva, musí udať svoj dátum narodenia, pomer k hlave rodiny, vierovyznanie, predložiť doklad o ochrane a najmä musí predložiť odsunovací príkaz, vydaný v Šarišsko-zemplínskej župe.“⁴⁵

Židia – evakuanti nedisponovali výhodami ako ostatní ľudia a odvoz časti vlastného majetku si museli zabezpečiť sami. Rovnako nezískali žiadne zľavy a náklady spojené s evakuáciou hradili z vlastných prostriedkov. Ich migrácia musela byť prísne monitorovaná, po príchode na miesto určenia sa museli prihlásiť na miestnej pobočke ÚŽ. Evakuovaní Židia, ktorí nezískali možnosť zapojiť sa do ekonomického života v určitom podniku alebo firme, museli vykonávať fyzickú prácu určenú MV na základe §22 vl. nar. č. 198/1941 Sl. z. ÚŽ v tejto súvislosti informovala o podmienkach existencie evakuovaných Židov: „Je príkazom doby, aby sa Židia chovali skromne a nenápadne, neobracali na seba pozornosť chodením po skupinách, hlasitým debatovaním, a pod. Nech nenarušia pomer k miestnemu obyvateľstvu porušením predpisov o nákupe (v zakázanom čase, predražovaním, zbytočným vyhľadávaním nákupných prameňov, a pod.). V záujme vyššie uvedeného zariadte – pokiaľ je možné – aby v miestach, kde sú Židia hromadne ubytovaní, dial sa nákup predmetov dennej spotreby hromadne osobami spoľahlivými.“⁴⁶ Celkovo bolo z územia Šarišsko-zemplínskej župy evakuovaných až 2 597 Židov.⁴⁷

⁴⁴List of dislocated Jews from the area of Bardejov, Czechoslovakia, May 1944. [Online]. Dostupné na internete

http://www4.yadvashem.org/lwp/workplace!/ut/pl_s.7_0_A/7_0_3N7l.cmd/acd/.ar/sa.spf_ActionListener/c/6_0_288/ce/7_0_3T2/p/5_0_2E5?PC_7_0_3T2_goBackRes=back&PC_7_0_3T2_caller=1&PC_7_0_3T2_spf_strutsAction=!2fBrowse.do&PC_7_0_3T2_page=1 [Cit. 22. novembra 2009].

⁴⁵ HRADSKÁ, Katarína. *Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov (1940 – 1944)*. Bratislava : Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008, s. 276, dokument 177. Obežník ÚŽ o odsunutí Židov zo Šarišsko-zemplínskej župy.

⁴⁶ HRADSKÁ, ref. 45, s. 276.

⁴⁷ HRADSKÁ, ref. 45, s. 279, dokument 178. Správa o zaradení Židov zo Šarišsko-zemplínskej župy na manuálne práce.

Z hľadiska záchrany mali najvýhodnejšiu pozíciu tí Židia – evakuanti, ktorým sa podarilo zamestnať v riadnom pracovnom pomere. Zvyšná väčšina vykonávala poľnohospodárske, stavebné a pozemné práce prevažne na území od Liptova po Bratislavu. Ocitli sa v obzvlášť zlej sociálnej situácii, žili v hromadných ubikáciách a pracovali až jedenásť hodín denne. Životná situácia všetkých evakuantov sa zmenila po vypuknutí Slovenského národného povstania, kedy došlo k zostreniu režimu voči Židom a poslednej fáze definitívneho riešenia „židovskej otázky“ prostredníctvom druhej vlny deportácií.

Židia v období blížiaceho sa konca vojny

„Ak roku 1943 bol možný a aj sa očakával variant príchodu Spojencov do Strednej Európy z juhu, pohyb frontov v zime 1943 – 1944 a na jar 1944 ukázal, že priestor Slovenska bude oblasťou operácií Sovietskej armády. Tieto dve skutočnosti – priblíženie sa frontov k územiu Slovenska, a to, že s najväčšou pravdepodobnosťou sem prídu sovietske a s nimi postupujúce československé jednotky, podstatne ovplyvnili reakcie odboja, vládneho tábora aj širokej verejnosti.“⁴⁸ Vojnové okolnosti a nemecký ústup skomplikovali situáciu natolko, že sa koncom apríla skončilo vyučovanie na školách.⁴⁹

V pohraničnom pásme sa rozložili dve divízie slovenskej armády pod dozorom nemeckých dôstojníkov. Príchodom vojenských jednotiek do Bardejova sa zhoršili bezpečnostné pomery. Vojaci mali slabú bojovú morálku a neboli presvedčení o správnosti boja. Stagnácia im neprospievala, a tak si dlhé chvíle krátili rôznymi spôsobmi. V krajnom prípade páchali trestnú činnosť: opilstvo na verejnom priestranstve, drobné krádeže, nedorozumenia s civilným obyvateľstvom. Situácia by bola zvládnuteľná, ak by nedochádzalo k hromadným krádežiam vlámaním sa do skladov, bytov a pod. Iba malá časť prípadov bola vyšetrená, lebo poškodení majitelia nehlásili škody žandárskej stanici, ale vojenským veliteľom. „Títo velitelia vec sami vyšetrujú a s poškodeným vyrovnávajú sa tak, že tento voči vojakom-páchatelom nemá nijaké požiadavky. Vojaci prevádzajú krádeže obyčajne v čase, keď odchádzajú z Bardejova do poľa. Zisťovanie páchatelov je preto veľmi sťažené.“⁵⁰ Pretrvávajúca demoralizácia

⁴⁸ LIPTÁK, ref. 39, s. 11.

⁴⁹ „Blížkosťou fronty nastali v obvode rušné časy. Začalo sa veľké preskupovanie obyvateľstva a tiež nezmyselné presuny ustupujúcej nemeckej brannej moci.“ MV SR, ŠA PO, f. OŽV BJ, inv. j. 1, š. 1, s. Pamätník Okresného žandárskeho veliteľstva v Bardejove, záznam z roku 1944.

⁵⁰ MV SR, ŠA PO, f. ŠZŽ – ŠB, inv. j. 1206, š. 122, s. 584. Nezdráhali sa ani vykradnúť sklad miestneho veliteľstva HG (škoda za 60 000 Ks), sklad s liehovinami (škoda za 26 000 Ks), 350

a presvedčenie o neadekvátnosti boja dovedlo mnohých vojakov, ale aj celé jednotky, k rozhodnutiu prejsť na stranu partizánskeho hnutia, ktoré bolo na východnom Slovensku silne etablované.

V období, keď sa začalo s dobrovoľnou evakuáciou, sa do Čergovského pohoria presťahovala partizánska skupina Čapajev. Permanentne podnikala rôzne diverzné a bojové akcie. „Ludácki pohlavári na východnom Slovensku, vo vtedajšej Šarišsko-zemplínskej župe, už od mája 1944 žili v obave pred rastúcim partizánskym hnutím. [...] Šarišsko-zemplínsky župan žiadal, aby v jeho župe zaviedli prísnejšie opatrenia proti partizánom a iným fašistickým zločkám.“⁵¹ Výsledkom bolo prijatie vládneho nariadenia z 10. mája 1944 o implementovaní osobitných opatrení na území Šarišsko-zemplínskej župy podľa zákona o obrane štátu. Hlavný veliteľ slovenskej armády tak mal plnú moc zabezpečiť vojenské záujmy, verejný pokoj, poriadok a bezpečnosť.⁵² S približujúcim frontom partizánske akcie gradovali. Oblasť Šarišsko-zemplínskej župy bola 29. júla 1944 vyhlásená za operačné pásmo so stanným právom. Na nemecké želanie sa veliteľstvo armády v Prešove podriadilo Skupine armád Severná Ukrajina, čím sa postupne stalo tiež vojensko-technickým operačným pásmom nemeckej brannej moci. Obavu vlády z partizánskej činnosti finišovalo vyhlásenie z 1. augusta 1944, ktorým sa území župy a troch ďalších okresov stalo bojovým poľom a operačným pásmom.⁵³ Front sa neustále približoval a 12. augusta 1944 vláda vyhlásila stanné právo pre územie slovenského štátu. „Keď v stredu 30. augusta 1944 došla správa do nášho mesta, že Nemci odzbrojújú slovenské jednotky v Prešove, v popoludňajších hodinách rozbehli sa vojaci do okolitých dedín a hôr. Jedni pridali sa k partizánom a s nimi bojovali, druhí v menších jednotkách samostatne sa chceli prebýjať na západné a stredné Slovensko, aby sa pripojili k povstaniu, ale väčšina preoblečúc sa do civilu, usilovali sa dostať do svojho bydliska.“⁵⁴ Obyvateľstvo pomáhalo týmto vojakom a poskytlo im civilné šatstvo a legitimáciu, bez ktorého voľný pohyb nebol možný.

Keď dorazili nemecké jednotky do Bardejova, nenašli v ňom jediného vojaka. V meste nebolo toho, kto by kládol odpor. Silné boje boli zvädzané

litrov vína a vlámali sa do bývalého židovského domu zubného technika Elefanta, kde odcudzili elektrický motor za 10 000 Ks.

⁵¹ JABLONICKÝ, Jozef. *Z ilegality do povstania. Kapitoly z občianskeho odboja*. Banská Bystrica : DALI-BB, s.r.o. pre Múzeum SNP, 2009, s. 294.

⁵² NIŽŇANSKÝ, ref. 10, s. 250, dokument č. 88 H. E. Ludín 10. mája 1944 pre Zahraničný úrad o pripravovaných opatreniach voči Židom na území Šarišsko-zemplínskej župy, resp. o ich násilnom presunutí na západ.

⁵³ JABLONICKÝ, ref. 51, s. 297.

⁵⁴ Pamätná kniha mesta Bardejov, II. diel, s. 181.

v neďalekom Čergovskom pohorí.⁵⁵ Trvali až päť dní. Mnoho vojakov a partizánov padlo alebo sa po skončení bojov dostalo do zajatia. Povstalcami sa podarilo obsadiť viacero obcí, na čo nemecká armáda reagovala sústredeným útokom. Mali pripravený plán na dobytie Bardejova a Prešova. „*Prvé septembrové dni boli aj v Bardejove veľmi rušné. Nemecké fašistické jednotky, ktoré obsadili Bardejov, začali hneď 1. septembra 1944 výpady proti partizánskym jednotkám. Partizánske jednotky podnikali protiakcie a s príslušníkmi dvoch východoslovenských divízií, ktorí sa k nim pridali, chceli sústredeným útokom zaútočiť na Bardejov, obsadiť ho a oslobodiť zajatých slovenských vojakov.*“⁵⁶ Ich snaha bola redundantná, pretože v ten istý deň sa nemeckej armáde podarilo povstalcov skoro úplne obklúčiť. Zostala im jediná úniková cesta. Ustupovali cez Levočské hory na stredné Slovensko. Po odchode niektorých partizánskych skupín operovala naďalej v danom priestore menšia partizánska jednotka Lipa, v ktorej sa sústredili všetci rasovo perzekvovaní občania z Bardejova a okolia.⁵⁷ V tejto skupine okrem utečencov zo zajatia a koncentračných táborov pôsobili aj Židia.

Posledná zmienka o ostatných členoch bardejovskej židovskej komunity z obdobia slovenského štátu pochádza z miestnej kroniky a spadá do obdobia, kedy nemecké vojsko obsadilo mesto. „*V septembri bolo ešte 12 rodín židovského pôvodu už zväčša prekrstených. Boli to lekári, zubní technici a takí, ktorí sa ešte akosi vedeli zachrániť pred odvedením. Keď v septembri nemecké vojsko obsadilo mesto, Gestapo pochytilo hrstku týchto občanov a odvieďlo ich, niektorým sa i spomedzi týchto podarilo uniknúť.*“⁵⁸ Prezidentské alebo hospodárske výnimky po vypuknutí povstania stratili z pohľadu nemeckej okupačnej moci

⁵⁵ Operačné priestory partizánskych jednotiek. Čergovské vrchy (Spišské Magura, Levočské vrchy). Rokosovskij (IV. 1944 – 12. 7. 1944); Čapajev (IV. 1944 – VII. 1944); A. Nevský (2. 8. 1944 – 5. 9. 1944); Gottwald (8. 8. 1944 – 9. 9. 1944); Lipa (VII. 1944 – 21. 1. 1945); Belov (30. 9. 1944 – 27. 1. 1945); Kirov (XI. 1944 – 19. 1. 1945); Skupina mj. Volkova a mjr. Morozova (30. 9. 1944 – 15. 10. 1944).

Partizánske hnutie na Slovensku. Organizácia a bojová činnosť jednotiek. Bratislava 1984, s. 11. Interný materiál archívu múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici.

⁵⁶ KOKULA, Andrej – LUKÁČ, Andrej – TAJTÁK, Ladislav (eds.). *Dejiny Bardejova.* Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1975, s. 373.

⁵⁷ KOKULA – LUKÁČ – TAJTÁK, ref. 69, s. 374. Taktiež pozri: DŽMURA, Pavel – FEDOR, Vincent. *Nemocnica v lese. Z histórie partizánskeho hnutia v bardejovskom okrese.* Bardejov : Historicko-dokumentárna a osvetová komisia pri OV SZPB v Bardejove, 1995, s. 27.

⁵⁸ Pamätná kniha mesta Bardejov, II. diel, s. 183. Identifikácia týchto osôb dnes nie je jednoduchá. Problém je v nedostatku archívneho materiálu. Časť osôb je možné určiť na základe vzájomného prelínania viacerých nezávislých zdrojov, ako napríklad výpovede na ľudových súdoch, rôzne memoárové formy a záznamy povojnových úradov a organizácií.

platnosť, a tak sa sústredenie a oddisponovanie Židov odohralo vo všetkých mestách, ktoré obsadili nemecké jednotky.⁵⁹

„*Úloha vykonávať perzekúcie a teror obyvateľstva v tyle postupujúcich nemeckých jednotiek, odhaľovať účastníkov Povstania a fyzicky likvidovať Židov a Rómov pripadla Einsatzgruppe H der Sipo und SD – Pohotovostnej skupine H. Jej jadro tvorili dva oddiely: Einsatzkommando 13 a Einsatzkommando 14, ktorým asistovali ľudáckym režimom zriadené Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy a ďalšie jednotky, najmä protipartizánske jednotky Stíhací zväz Slovenska „Jozef“ či Abwehrgruppe 218 „Edelweiss“.*“⁶⁰ Ak zadržaných Židov nepopravili na mieste, tak ich transportovali do bývalého pracovného tábora v Seredi, ktorý sa pod vplyvom Nemcov pretransformoval na tábor koncentračného typu.⁶¹ Začiatkom decembra 1944 „*slovenský vyslanec oznámil, že podľa údajov slovenského prezidenta boli všetci Židia na Slovensku, bez rozdielu, ak neušli do lesov, zatknutí. Len čo sa ušlí Židia dostanú do rúk slovenských alebo nemeckých bezpečnostných orgánov, budú neodkladne zajatí.*“⁶² Útek znamenal jedinou záchranu pred blížiacou sa hrozbou. Koncom septembra 1944 bola totiž úspešne zavŕšená snaha Nemcov o obnovenie deportácií.⁶³ Seredský tábor sa stal východiskom pre transporty do koncentračných táborov v Osvienčime a Terezíne, do ktorých bolo transportovaných okolo 12 000 osôb.⁶⁴

⁵⁹ STANISLAV, Ján. Poznámky k represáliám na Slovensku koncom druhej svetovej vojny. In *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy)*. Zborník materiálov zo sympózia v Častej-Papierničke 23. 11. – 25. 11. 1993. Bratislava : Historický ústav SAV, Národná rada SR, 1993, s. 207–220. Tiež pozri: ŠUFLIARSKÝ, Ján. *Akcia Edelweiss.* Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1963, 80 s.

⁶⁰ HLAVINKA, Ján. *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945.* Bratislava : Ústav pamäti národa, 2007, s. 200.

⁶¹ LIPSCHER, ref. 31, s. 214.

⁶² NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Dokumenty nemeckej proveniencie (1939 – 1945)*. Bratislava : Dokumentačné stredisko holokaustu, 2003, s. 284, dokument č. 105. Thadden 6. decembra 1944 Ústrednému úradu ríšskej bezpečnosti, že slovenský vyslanec B. Galvánek vyhlásil, že podľa údajov J. Tisa boli všetci Židia na Slovensku zadržaní, ak neušli do lesov.

⁶³ Pozri rozhovor s Dr. Katarínou Hradskou pre židovské noviny Delet, ktorý sa týkal riešenia židovskej otázky po vypuknutí SNP a druhej vlny deportácií. [Online]. Dostupné na internete: <http://www.delet.sk/showarticle.php?articleID=489> [Cit. 14. novembra 2009].

⁶⁴ Zo správy SD – orgánov na Slovensku z 9. decembra 1944 sa dozvedáme, že počet dovtedy zadržaných osôb je spolu 18 937 (z toho 9 653 Židov, 3 409 banditov (partizánov), 2 186 zbehov, 714 povstalcov, 172 cigánov, 546 iných, 2257 osôb so zvláštnym zaobchádzaním). Do nemeckých koncentračných táborov bolo dovtedy prevezených 8975 Židov a 530 iných osôb. Pozri: NIŽŇANSKÝ, ref. 62, s. 285, dokument č. 106. Správa SD – orgánov na Slovensku z 9. decembra 1944.

Oslobodenie Bardejova a osud ukrývajúcich sa Židov

Bardejov bol vystavený enormným útokom povstalcov, ktorí sa stiahli do okolitých lesov. Spočiatku mesto delostrelecky ostreľovali, aby tak rušili nemeckú posádku.⁶⁵ Vojenské konfrontácie boli na dennom poriadku. Útoky nepriechádzali iba z blízkych kopcov, ale aj zo vzduchu. Sovietske lietadlá vo viacerých vlnách bombardovali mesto zápalnými a trhacími bombami. Spôsobilo to niekoľko závažných škôd na budovách a straty na ľudských životoch. Vystrašené obyvateľstvo sa z obáv o vlastnú bezpečnosť sťahovalo do okolitých obcí. Odtiaľ dochádzali za prácou. Situácia sa v októbri upokojila, a tak sa časť rodín vrátila. Front sa na určitý čas zastavil pri Duklianskom priesmyku, kde sa odohrala jedna z najmasovejších bitiek druhej svetovej vojny. „*Koncom októbra viac dní a nocí nepretržite bolo počuť dunenie kanónov od Dukly. [...] obyvateľstvo nespokojne očakávalo blížiace sa udalosti a dúfalo, že pri svite najbližšieho rána uvidí ruské vojská. No toto pranie sa ešte dva mesiace omeškalo. V novembri a decembri akoby sa napätie uvoľnilo a zdalo sa byť tichšie.*“⁶⁶ Na konci októbra sa v Duklianskom priesmyku odohrali silné stretы z nepriateľských strán, pri ktorých bola zničená takmer všetka ťažká vojenská technika. V tom istom čase sa nemeckým vojskám podarilo potlačiť povstaleckú armádu na strednom Slovensku, a preto sa velenie 1. ukrajinského frontu rozhodlo Karpatsko-dukelskú operáciu zastaviť. Boj postupne nadobudol lokálny charakter a spojenecké vojská iba postupne začínali s oslobodzovacím procesom.

Posledné týždne pred oslobodením mesta boli nepokočné. Nemecké armáda potrebovala ubytovať veľké množstvo posíl, ktoré mali zabrániť postupu spojencov. Pristúpilo sa na radikálne opatrenie. Bola vyhlásená dobrovoľná evakuácia obyvateľstva do 10. decembra 1944 a nútená evakuácia do 16. decembra 1944 do západných regiónov. Bojaschopným mužom sa odporúčalo, aby evakovali dobrovoľne. V opačnom prípade automaticky podliehali pracovnej povinnosti, ktorej vyhýbanie sa bolo trestné. Neevakuovalo iba civilné obyvateľstvo. Taktiež najdôležitejšie úrady museli spisový materiál a cennosti previesť na určené miesto (Liptovský Mikuláš) alebo na župný úrad v Prešove. Ak to z akýchkoľvek príčin nebolo možné, mali na tento účel slúžiť pivničné priestory úradov. Chaos a strach boli konzekvenciou intervencie a expanzie nacistov. Front bol nablízku a oslobodenie tiež. Prieskumné lietadlá bombardovali kolóny. Začiatkom januára 1945 sa sovietskym jednotkám v Poľsku podarilo dobyť mesto Gorlice, a tým sa prerušilo dôležité cestné spojenie medzi východným Slovenskom a Poľskom.

⁶⁵ Pamätná kniha mesta Bardejov, II. diel, s. 182.

⁶⁶ Pamätná kniha mesta Bardejov, II. diel, s. 183.

Čím viac sa posúval front v Poľsku a Maďarsku smerom na západ, tým viac sa znižoval strategický význam hornatých krajov východného Slovenska. Každým dňom malo dôjsť k oslobodeniu Bardejova. Predpolie mesta bolo obohané zákopmi s husto zamínovaným terénom a podmíňovaným hlavným príjazdovým mostom. „*Systém pevností a opevnení predpokladal prehľad a strategický plán likvidácie mesta. No pre demoralizáciu existujúcich nemeckých jednotiek rozmiestnených v Bardejove a v blízkom okolí, kde bol už priamy styk s oslobodzujúcimi jednotkami, toto obranné pásmo už nestačilo využiť.*“⁶⁷ Nápor spojeneckej armády bol taký silný, že protitankové zákopy a zátarasy boli takmer zbytočné. V priebehu jedného dňa sa podarilo oslobodiť 75 obcí. Front sa blížil veľmi rýchlo. Krátko pred oslobodením mesta bola nariadená povinná evakuácia mužov do 50 rokov, všetkých úradov a nemocníc. Sovietska armáda prešla dôležitú cestu vedúcu do Prešova, a tak nemecká armáda musela ustúpiť jedine v smere na Starú Lubovňu. „*Za tejto situácie z 19. na 20. januára po menšej prestrelke vtiahli do mesta čelné jednotky, a to s južnej strany v smere od Lukavice a Kľušova – ruskej armády a od Dlhej Lúky čl. brigády. Veľká radosť obyvateľstva z tohto pomerne hladkého priebehu prechodu frontu viedla obyvateľstvo k veľkej štedrosti, pohostinnosti a neopísateľnej radosťi. Ľudia na uliciach sa objímali, ruky stískali, keď po jednom vyliezali zo svojich úkrytov.*“⁶⁸ Podľa Abraháma Grussgotta sa oslobodenia dožilo sedem židovských osôb, ktoré sa skrývali v pivniciach svojich domov na dnešnom Radničnom námestí.⁶⁹ Momentom oslobodenia skončila dôležitá etapa v dejinách bardejovskej židovskej komunity, ktorá bola poznamenaná rafinovanou rasovou perzekúciou. Podľahla jej absolútna väčšina bardejovských Židov, a to poznačilo novodobú tvár mesta Bardejov.

Židovská komunita v kontexte konsolidácie povojnových pomerov

Prechod frontu spôsobil v bardejovskom okrese závažné škody. Trvalo niekoľko rokov, kým sa kraj pozviechal. Ľudvík Svoboda popísal komplikovanú situáciu, keď vo februári 1946 počas pracovnej cesty prechádzal naprieč regiónom na cintorín československých bojovníkov v Duklianskom priesmyku. Po návrate do

⁶⁷ KOKULA – LUKÁČ – TAJTÁK, ref. 57, s. 386.

⁶⁸ Pamätná kniha mesta Bardejov, II. diel, s. 190.

⁶⁹ „*Abraham Kurz, his wife Sara, and Zalman Leib Unger and his wife Etta, (who were hiding in the cellar of their house on the main square); a few doors away, in the cellar of Shlomo Neuman's house were his son, Moshe L. Newman, Leibish (Cine's) Friedman and Avrum Leiser Grussgott (the author of this article).*“ GRUSSGOTT, ABRAHAM L. *Bardejov remembered. A memorial to the jewish community of Bardejov, Czechoslovakia 1734 – 1945.* Brooklyn, N. Y.: A. Grussgott, 1988, nečíslovaná strana.

Prahy vytvoril správu o rekonštrukcii severovýchodného Slovenska. Región zatažovali zdravotné, sociálne a ekonomické problémy, ale „cez kruté obeť a totálny nedostatok všetkých životných potrieb tento ľud si udržal dobrú morálku, vieru v lepšiu budúcnosť, vôľu k práci a k životu. Preto treba rýchlo od doterajšej improvizácie a dobročinnosti prikrčiť k účinnej a plánovitej výstavbe kraja a života všetkého ľudu.“⁷⁰

Dôsledky vojny pocítili aj obyvatelia mesta Bardejov. Ustupujúce nemecké jednotky vyhodili do vzduchu most cez rieku Topľu na strategickú komunikáciu vedúcej k prilahlým kúpeľom. Taktike „spálenej zeme“ podľahli nenahraditeľné mlyny, hotel Republika a mestská pila. „Objekty horeli bez najmenšieho pokusu hasenia, boli strážené nemeckými vojakmi a keď aj jednotlivci sa k nim priblížili, boli vojakmi odohnaní.“⁷¹ Po piatich bombardovaniach už predtým mesto utrpelo závažné škody, ktorých dôsledkom bolo 22 úplne zničených, 76 ťažko poškodených a 200 čiastočne poškodených domov. Zničené alebo poškodené boli komunikácie, telegrafné či telefonické spojenie. Celkové škody dosiahli závažnú sumu takmer 27 miliónov KčS.⁷² Popri hmotných škodách došlo k nevyčísľiteľným stratám na ľudských životoch. V roku 1940 mesto malo 8 508 obyvateľov, o sedem rokov neskôr 7 934 obyvateľov⁷³ a v roku 1950 už len 6 776. Na poklese obyvateľstva výrazne participovala strata členov bardejovskej židovskej komunity.

Život v meste pokračoval bez ohľadu na vojnové straty a obrovské škody. Nemeckú armádu vystriedala sovietska, ktorá garantovala bezpečnosť a poriadok. „Dňa 22. januára zišlo sa asi 500 občanov, aby si zvolili miestny národný výbor,“ zložený z komunistickej a občianskej zložky.⁷⁴ Vojenský veliteľ mesta I. Zárecký, kapitán sovietskej armády, sa stal posledným členom. Mestský národný výbor (MsNV) sa snažil urýchlene normalizovať život, nahradiť vojnový úradnícky aparát a pracovať na zmiernení vojnových škôd. O relatívne krátku dobu po oslobodení začali fungovať školy a živnostenský úrad, ktorý financoval výkup obilia, a tak zabezpečoval zásobovanie obyvateľstva múkou. Činnosť ostatných úradov spomaloval deficit pracovných síl.

Evakuovaní úradníci, učitelia a profesori sa pozvoľne vracali z oslobodeného územia. Zakrátko po zahájení činnosti MsNV prebehli politicko-národné

⁷⁰ MV SR, SNA, f. PŠK LN, š. 1, s. 33.

⁷¹ Pamätná kniha mesta Bardejov, II. diel, s. 191.

⁷² Obecná kronika, záznam z roku 1945 o činnosti NKVD. MV SR, ŠA BJ, f. ONV BJ, inv. j. 735, š. 5, s. 270/45 prez. periodická správa predsedu ONV pre poverenie SNR pre veci vnútorné z 15. októbra 1945. MsNV v Bardejove podáva ONV v Bardejove periodickú správu za december 1945.

⁷³ Obecná kronika, s. 29, počet obyvateľov z roku 1947.

⁷⁴ KOKULA – LUKÁČ – TAJTÁK, ref. 57, s. 388.

previerky, ktoré mali očistiť MsNV od exponentov bývalého režimu. „Aj obyvateľstvo, ktoré si vybavovalo osobné účty, sťažovalo prácu novým bezpečnostným úradom.“⁷⁵ Terčom obvinení z kolaborácie sa stali vracajúci sa evakuanti. „Nie jeden z týchto sotva mal času doma alebo u známych sa zahriať, už ho prišla národná bezpečnosť alebo milícia zaistiť, kde si potom vysedel niekoľko týždňov ba a aj mesiakov.“⁷⁶ Kým ľudové sudy nezozbierali dostatok materiálu na potvrdenie alebo vyvrátenie podozrenia, zadržaní evakuanti ostali vo väzbe. V búrlivom období transformácie vládnej moci asistovala bezpečnostným zložkám sovietska armáda. Dohliadala na poriadok a bezpečnosť v celom okrese a plnila si vlastné zámery. Súčasne s vojskom vyvíjal aktivity politického charakteru Ľudový komisariát vnútra (Narodnyj komissariat vnutrennich del, skr. NKVD). Počas pôsobenia v Bardejove previedla previerku bývalých členov HG a HSLS a do ZSSR odviekla pätnásť alebo šestnásť obyvateľov okresu.⁷⁷ Spomenuté osoby boli obvinené z účasti na rasových alebo politických perzekúciách.⁷⁸ „V akej miere bolo toto obvinenie opodstatnené, na domácej pôde dostatočne vyšetrené nebolo, a tak sa stalo, že v tejto prenáhlenosti boli odvezené aj osoby menej vinné a väčší vinníci skrývali sa kde-kade v krajoch, kde o ich činnosti nič nevedeli a tak udaní neboli a poniektorí sa i trestu celkom vyhli.“⁷⁹ NKVD nelegálnym zásahom zbytočne skomplikoval operácie československej justície a pritom „mnohí však zarytí nepriatelia novej ľudovodemokratickej vlády aj v našom meste tomu trestu ušli a naďalej brzдили vývoj v meste“.⁸⁰ Týmto osobám až do vzniku retribučných súdov nehrozil trest.⁸¹ Mnohí z nich preto vracajúcich Židov nevitáli nadšením.

⁷⁵ Pamätná kniha mesta Bardejov, II. diel, s. 193.

⁷⁶ Pamätná kniha mesta Bardejov, II. diel, s. 194.

⁷⁷ MV SR, ŠA BJ, f. ONV BJ, inv. j. 117, š. 1, s. 344/1945 prez. Zoznam deportovaných osôb červenou armádou z mesta Bardejov (a osád).

⁷⁸ „Zaisťované a následne deportované boli tieto skupiny civilného obyvateľstva: osoby zaistené a internované z dôvodu osobnej pomsty a na základe falošného udania, funkcionári i radoví členovia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, Hlinkovej gardy a Hlinkovej mládeže, funkcionári i radoví členovia maďarských a nemeckých politických strán a organizácií mládeže, občania maďarskej a nemeckej národnosti bez udania dôvodov hlavne v juhovýchodných a severovýchodných oblastiach Slovenska pri hromadných zaisteniach, najmä v okresoch Trebišov, Rimavská Sobota, Kežmarok, Moldava nad Bodvou, Spišská Nová Ves, osoby slovenskej národnosti zaistené náhodou bez udania dôvodov.“ HOSPODÁR, Vladimír. *Neznáme kapitoly oslobodenia územia východného Slovenska*. [Online] Dostupné na internete http://www.brekov.sk/humenne/humenne_t300.htm [Cit. 3. februára 2010].

⁷⁹ Pamätná kniha mesta Bardejov, II. diel, s. 194.

⁸⁰ Obecná kronika, s. 21.

⁸¹ Sudy boli zriadené na základe retribučného nariadenia SNR č. 33/1945 Zb. z 15. mája 1945.

Židia prichádzali v čase, keď sa mesto ocitlo v hlbokoj ekonomickej, sociálnej a spoločenskej kríze. Tých, čo prežili, čakala nesmierne komplikovaná etapa života, ktorú poznačili vojnové konzekvencie. Prvým náznakom konsolidácie pomerov bol návrat evakuantov a Židov, ktorí sa zachránili skrývaním. S oneskorením niekoľkých týždňov sa približne rovnako veľká skupina Židov vrátila z koncentračných táborov. Etapovitý návrat prioritne determinovali fyzický stav, čas oslobodenia, geografická poloha tábora, národnosť spojeneckej armády ap. Oslobodení Židia sa domov vrátili najmä preto, aby zistili, či ich blízki prežili. Štát poskytol repatriantom po návrate do vlasti limitovanú finančnú podporu, ktorá kompenzovala cestovné a životné náklady. Sociálna pomoc a aktivity miestneho repatriačného strediska riadeného majoritne členmi židovskej komunity vehementne pomohli židovskej komunite pri procese revitalizácie. Avšak pozitívna diskriminácia repatriantov sa stala predmetom kritiky majoritného obyvateľstva, aj napriek faktu, že finančné výdavky refundovala UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). Finálny efekt podpory, nedostatočná empatia voči Židom, resp. kritická ekonomická situácia sa negatívne prejavili na zvýšení protižidovských nálad a násilných útokov proti torzu bývalých členov bardejovskej židovskej komunity.

Vox discipuli historiae II.

Editori:

Mgr. Alena Mikulášová, PhD.

Mgr. Miroslav Palárik, PhD.

Sadzba, grafická úprava a návrh obálky:

Ing. Dušan Neubauer

Vydavateľ:

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Tr. A. Hlinku 1, 949 74 Nitra

www.ukf.sk

Náklad: 120 ks

Vydanie: prvé

Rok vydania: 2012

ISBN 978-80-558-0084-4

EAN 9788055800844

ISBN 978-80-558-0084-4
EAN 9788055800844